

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**SON DEVİR MÜFESSİRLERİNDEN
MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN
TEFSİR GÖRÜŞLERİ**

(DOKTORA TEZİ)

Sema GEYİN

BURSA 2011

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**SON DEVİR MÜFESSİRLERİNDEN
MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN
TEFSİR GÖRÜŞLERİ**

(DOKTORA TEZİ)

Sema GEYİN

**Danışman
Prof. Dr. Remzi KAYA**

BURSA 2011

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri

Anabilim/Anasanat Dalı, Tefsir Bilim

Dalı'nda 2004668 numaralı Sema

Geyin'in

hazırladığı "Son Dava Müfessirlerinden Muhammed Ferid Jecdi'nin

Tefsir Görüşleri" konulu Doktora (Yüksek

Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı, 28.10.6/

2011. günü ..... - .....saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar

sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı (başarılı/başarısız)

olduğuna oy çokluğu (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. İbrahim ÇELİK

Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Remzi KAYA

Üye (Tez Danışmanı)

Prof. Dr. Muhammed AYDIN

Üye

Prof. Dr. M. Asım YEDİGÜLDİZ

Üye

Doç. Dr. Salih KARACABEY

Üye

Prof. Dr. İbrahim ÇELİK

Ana Bilim Dalı Başkanı

...../...../ 20.....

Enstitü Müdürü

ÖZET

Yazar	: Sema GEYİN
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir Bilim Dalı
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: xi + 169
Mezuniyet Tarihi	: .... /.... / 2011
Tez Danışman(lar)ı	: Prof.Dr. Remzi KAYA

SON DEVİR MÜFESSİRLERİNDEN MUHAMMED FERİD VECDİ’NİN TEFSİR GÖRÜŞLERİ

Son devir müfessirlerinden olan Muhammed Ferid Vecdi, klasik İslam modernizminin önemli temsilcilerinden biridir. Çalışmada onun tefsirciliği ele alınmıştır. Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüme XX. Asırda İslam dünyası ve Batı arasındaki ilişkiler ve İslam düşüncesinin kısa tarihi ile giriş yapılmıştır. Akabinde müfessirin yaşadığı dönem, hayatı ve ilmi şahsiyeti ele alınmıştır. İkinci bölümde müfessirin tefsirinin mukaddimesi, el-Mushaful Müfesser, adını verdiği tefsiri ve tefsir görüşleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise XX. Asırda Kur'an yorumunda meydana gelen değişimler ve Muhammed Ferid Vecdi'nin tefsir görüşlerinin yaşadığı dönem açısından bir değerlendirmesi yapılmıştır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Muhammed Ferid Vecdi

El-Mushafu'l Müfesser

Klasik İslam Modernizmi

XX. Asır Tefsiri

ABSTRACT

Author : Sema Geyin
University : Uludag University
Department : Basic Islamic Sciences
Subfield : Tafsir
Thesis Type : Ph.D. Thesis
Number of Pages : xi +169
Date of Graduation :
Supervising Professor(s) : Prof. Dr. Remzi Kaya

TAFSIR OPINIONS OF MUHAMMED FERID VECDI, A LAST ERA MUFASSIR

As a last era mufassir Muhammed Ferid Vecdi is one of the important representatives of classical Islamic modernism. In this study, his work as a mufassir is discussed. The thesis consists of three chapters. The first chapter is started with the short history of the relations between the Islamic world and the West in the 20th century. Subsequently, the period of time which the mufassir lived in, his life and scientific personality are discussed. In the second chapter, the preface of the mufassir's tafsir, his tafsir, named by him as el-Mushafu'l Mufesser, and his opinions of tafsir are examined. In the third chapter, the changes in the interpretation of the Qur'an which occurred in the 20th century, and Muhammed Ferid Vecdi's tafsir opinions are assessed in terms of his times.

KEYWORDS: Muhammed Ferid Vecdi
El-Mushafu'l Mufesser
Classical Islamic Modernism
20th century Tafsir

ÖNSÖZ

Modern dönemler olarak adlandırılan XVIII. yüzyıl ve sonrası İslam dünyasının yaşadığı en travmatik dönem olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada tefsirciliği incelenen Muhammed Ferid Vecdi, böyle bir vasatta yaşamıştır. Müfessirin yaşadığı dönemde modernite tüm dünyayı özellikle de Müslümanların yaşadığı beldeleri etkisi altına almaya başlamıştı. Çalışmaya modernizmin ve buna bağlı kavramların açıklanmasıyla başlanmasının ve bir tefsir tezinde moderniteden bu kadar bahsediliyor oluşunun öncelikli sebebi budur. Zira tefsirle ilgili eserlerde sıklıkla dile getirildiği gibi, her müfessir kendi çağının çocuğudur ve her tefsir de müfessirin yaşadığı çağı gösteren bir aynadır. Dolayısıyla söz konusu kavram netlik kazanmadan ve bu kavram etrafında şekillenen dünya görüşü anlaşılmadan tefsiri de müfessiri de doğru anlamak zordur.

Çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezle ilgili genel bilgilerin yanında XX. Asır İslam düşüncesinden kısaca bahsedilmiştir.

Birinci bölümde, müfessirin yaşadığı ortam, hayatı ve ilmi şahsiyeti incelenmiştir. İnsanın zihin dünyasının şekillenmesinde içinde bulunduğu fikri, siyasi, kültürel atmosferin önemi herkesin kabul edeceği bir vakiadır. Ferid Vecdi'nin düşüncelerini doğru olarak değerlendirebilmek için bu bölümün net bir biçimde ortaya konması gerekmektedir. Ayrıca bu bölümde Vecdi'nin eserleri ele alınmıştır. Son derece üretken bir yazar olan müellifin tefsir dışında pek çok eseri vardır. Bunların bir kısmına ulaşılabilmektedir. Bir kısmıyla ilgili bilgiler ise hayatı hakkında yazılan eserlerden elde edilmiştir. Ayrıca Mısır düşünce hayatında gazeteciliğin yeri büyüktür. Nitekim döneminin fikir önderlerinden biri olarak Ferid Vecdi'nin bu alanda da aktif rol oynadığı tespit edilmiştir.

İkinci bölüm Vecdi'nin tefsirinin mukaddimesi ve tefsir görüşlerine ayrılmıştır. Mukaddimenin ve tefsirin genel tanıtımından sonra Vecdi'nin Kur'an ve tefsir anlayışı ve Kur'an ilimleriyle ilgili görüşleri açıklanarak tefsirinin incelenmesine geçilmiştir. Muhammed Ferid Vecdi'nin tefsirciliği değerlendirilirken hareket noktasının öncelikle ve genellikle tefsiri ve onun mukaddimesi olduğu vurgulanmalıdır. Zira müfessir,

yukarıda da belirtildiği gibi, aynı zamanda üretken bir yazardır ve gerek ayet yorumlarını gerekse Kur'an'la ilgili düşüncelerini başka eserlerine de serpiştirmiştir. Çalışmada tefsiri ve mukaddimesinin yanında bir de *Dâiratu Me'ârifî'l-Karnî'l-İşrin* isimli ansiklopedisinden de istifade edilmiştir.

Üçüncü bölümde XX. Asırda Kur'an yorumunda meydana gelen değişimler ve Vecdi'nin tefsir görüşlerinin yaşadığı dönem açısından değerlendirmesi yapılmıştır.

Muhammed Ferid Vecdi eserlerinde bazı yabancı ilim adamlarının isimlerini de zikretmiştir. Çalışma esnasında bu isimlerin okunması güçlük meydana getirmiştir. Bu isimlerden okunamayanlar Vecdi'nin kullandığı şekilde Arapça olarak verilmiştir.

Ferid Vecdi'nin tefsiri günümüzde yaygın olmadığından üslubunu görmek isteyenler için tefsirinden ve mukaddimesinden bazı bölümler çalışmanın sonuna eklenmiştir.

Tezin hazırlanmasında emeği geçen başta danışman hocam Prof. Dr. Remzi Kaya, özellikle birinci savunmadan sonra görüş, düşünce ve önerileriyle ufkumuzu açan Prof Dr. İbrahim Çelik, Prof Dr.Muhamed Aydın, Prof Dr. M.Asım Yediyıldız ve Doç Dr Salih Karacabey Hocalarıma teşekkürlerimi arz ederim.

Bunun yanında konunun belirlenmesi aşamasında fikir teatisinde bulunduğum Doç. Dr. Abdülhamit Birişik, Doç. Dr. Aliye Çınar, kendisiyle yaptığım görüşmede bana vakit ayırıp sorularımı cevaplayan Prof. Dr. Tahsin Görgün, Arapça çeviri konusunda yardımını esirgemeyen arkadaşım Semra Tanır, İngilizce çeviri konusunda yardım aldığım arkadaşım Dr. Cemile İnci'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Bursa'da olmadığım zamanlarda okuldaki teknik meselelerin hallinde yardım eden arkadaşım Dr. Bedriye Reis'e, tezin hazırlanması aşamasında bana ortam sağlayan annem Asiye Aksu ve eşim Aslan Geyin'e de teşekkürlerimi sunarım.

Bursa 2011

Sema Geyin

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
I. TEZİN KONUSU VE AMACI.....	1
II. YÖNTEM VE TEKNİKLER.....	1
III. TEZ KAYNAKLARI.....	1
IV. XX. ASIR İSLAM DÜŞÜNCESİNİN KISA TARİHİ	2
A. ANA HATLARIYLA MODERNİZM KAVRAMI	2
1. Modernizmin Kavramsal Arka Planı	2
a. Modern	2
b. Modernlik.....	4
c. Modernleşme.....	5
d. Modernizm	8
2. Modernizmin Tarihsel Arka Planı	11
B. İSLAM MODERNİZMİ VE İSLAM YENİLEŞME DÜŞÜNCESİ ..	12

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

I. XX. ASIRDA İSLÂM DÜNYASI VE BATI.....	21
II. XX. ASIRDA MİSİR'İN, SİYASİ, SOSYAL, İKTİSADİ VE İLMÎ DURUMU	22
A. MİSİR'İN GENEL SİYASİ DURUMU	22
1. Mısır'ın Yönetim Biçimi.....	23
2. Mısır'daki Siyasi Akımlar.....	24
a. Milliyetçilik	24
b. Komünizm	26
c. İslamcılık	27
B. MİSİR'İN SOSYAL, İKTİSADİ VE İLMÎ DURUMU	28
III. MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN HAYATI	35
A. DOĞUMU, ÇOCUKLUĞU, GENÇLİĞİ VE YAYIN HAYATI.....	35
B. ÖLÜMÜ	41
C. ŞAHSİYETİ.....	42

1. Ahlaki ve Edebi Şahsiyeti.....	42
2. İlmî Şahsiyeti.....	45
a. Eğitim Süreci.....	45
b. Etkilendiği Şahıslar	48
c. Öğrencileri.....	49
d. Eserleri.....	49
(1) Tefsirle ilgili eserleri	49
(a) Safveti'l-İrfan fi Tefsiri'l-Kur'an	49
(b) El-Edilletü'l-İlmiyyetu ala Cevazi Tercemeti'l-Kur'an..	50
(2) Diğer Sahâlardaki Eserleri.....	51
(a) el-Medeniyye ve'l-İslam:	51
(b) Tatbiku'd-Diyaneti'l-İslamiyye alâ Nevasimi'l-Medeniyye.....	51
(c) el-Felsefetü'l-Hakka fi Bedai'l-Ekvan”	52
(d) el-Hadikatü'l-Fikriyye Fi İsbati Vucudillahi Bi'l-Berahimi't-Tâbiyye.....	52
(e) el-Mer'etü'l-Müslime reddu 'alâ Kitabi'l-Cedide	53
(f) el-İslamu fi-'Asri'l-İlm	53
(g) Kenzu'l-Ulum ve'l-Luga.....	54
(h) Vecdiyyât.....	55
(i) Mecmu'atu Resaili'l-Felsefiyyeti	55
(j) Dâiretu Me'ârifi'l-Karni'l-İşrin	55
(k) Kitabu'l-Muallimin	56
(l) Alâ İtlâli'l-Mezhebi'l-Maddi.....	56
(m) Düsturu't-Tegazzi	56
(n) Nakdu Kitabi's-Şi'ri'l-Cahili	57
(o) el-İslamu Dinu'l-Hidayeti ve'l-Islah.....	57
(ö) El-İslamu ve'r-Reddu ala Müntekidiyye	57
(ö) Şerhu li-Menahici'l-Medarisi'l-İlzamiyye	58
(3) Makaleleri.....	58
3. Sosyal ve Siyasî Problemlere Bakışı	58
a. Feminizm	58
b. Batıyı Taklit	62
c. İslamiyet'e Saldırıları	63

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN TEFSİRİNİN MUKADDİMESİ, TEFSİRİ VE TEFSİR GÖRÜŞLERİ

I. M. F. VECDİ'NİN TEFSİRİNİN MUKADDİMESİ VE TEFSİRİ... 67	67
A. M. F. VECDİ'NİN TEFSİRİNİN MUKADDİMESİ	67
B. M. F. VECDİ'NİN TEFSİRİ	70
1. Eserin İsmi.....	70
2. Eserin Yazılış Amacı.....	70
3. Eserin Yazılış Yeri ve Zamanı	70
4. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar	71

II. M. F. VECDİ'NİN TEFSİR GÖRÜŞLERİ	71
A. M. F. VECDİ'NİN TEFSİR ANLAYIŞI VE İLMİ GÖRÜŞLERİ	71
1. Sürelerin Tertibi	78
2. Esbabu'n-Nüzûl	78
3. Nesih.....	79
4. Muhkem ve Müteşabih.....	81
5. el-Hurufu'l-Mukattaa.....	83
6. Ruhçuluk.....	84
B. M. F. VECDİ'NİN TEFSİRİNİN İNCELENMESİ.....	89
1. Tefsirin Rivayet Yönü	89
a. Kur'an'ın Kur'an İle Sünnet, Sahabe Ve Tabiun Kavliyle Tefsiri.....	89
(1) Kur'an'ın Kur'an ile sünnet, sahabe ve tabiun kavliyle tefsirinin önemi	89
(2) M. F. Vecdi'nin Kur'an'ı Kur'an ile sünnet, sahabe ve tabiun kavliyle tefsiri.....	91
b. Nüzul Sebepleri İle Tefsiri.....	93
(1) Nüzul sebepleri bilgisinin önemi.....	93
(2) M. F. Vecdi'nin Kur'an'ı nüzul sebepleri ile tefsiri.....	93
(a) Bir olay üzerine nazil olan ayetleri belirtmesi.....	93
(b) Hz. Peygamber'e sorulan bir soru üzerine nazil olan ayetleri belirtmesi	95
(c) Bazı zayıf sebab-i nüzul rivayetlerini tenkitsiz olarak aktarması	96
(d) Şahıslar hakkında nazil olan ayetleri aktarması.....	97
c. Kur'an'ın Nasih-Mensuh İle Tefsiri	98
(1) Nesih konusunun önemi	98
(2) M. F. Vecdi'nin Kur'an'ı nasih mensuh ile tefsiri	99
d. Kur'an'ın Kıssalar Ve İsrailiyyat İle Tefsiri.....	100
(1) Kıssalar ve israiliyyat konularının önemi.....	100
(2) M. F. Vecdi'nin Kur'an'ı kıssalar ve israiliyyat ile tefsiri	101
2. Tefsirin Dirayet Yönü.....	103
a. Kur'an'ın Dilbilimleriyle Tefsiri.....	103
(1) Sarf bilimiyle tefsiri	103
(a) Kelimelere lügavi izahlar getirmesi.....	103
(b) Ayetlerde geçen bazı lafızlarla ne kastedildiğini açıklaması	104
(c) Bazı kelimelerin çoğulunu/tekilini açıklaması.....	105
(d) Harf-i cer değişikliğiyle anlamı değişen fiillere işaret etmesi.....	105
(e) Bazı kelimeleri zıddıyla açıklaması	105
(f) Bazı kelimelerin müzekker ve müennes olarak kullanılabileceğini açıklaması.....	105
(g) Bazı kelimelerin lugat anlamlarının yanında ıstılah anlamlarını da açıklaması	106

(h) Fiillerin mazi, muzari, mastarlarını vererek anlamını açıklaması	106
(2) Nahiv Bilimiyle Tefsiri.....	107
(a) İsim fiilleri belirtmesi.....	107
(b) Bazı harflerin işlevlerine işaret etmesi	107
(c) Bazı ibarelerin irabını yapması	108
(d) Haziflere işaret etmesi	108
(e) Bedelleri zikretmesi.....	109
(3) Belagat Bilimiyle Tefsiri	109
b. Kur'an'ın İslam Bilimleriyle Tefsiri	111
(1) Kıraat Bilimiyle Tefsiri.....	111
(2) Fıkıh Bilimiyle Tefsiri.....	113
(3) Kalam Bilimiyle Tefsiri.....	115
c. Pozitif Bilimlerle Tefsiri.....	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XX. ASIRDA KUR'AN YORUMUNDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER VE M. FERİD VECDİ'NİN TEFSİRİNİN ASRİMİZA YANSIMALARI

I. XX. ASIRDA KUR'AN YORUMUNDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER	119
1. Değişen Tefsir Algısı ve Modernist Tefsir Ekolü	119
2. Kur'an-ı Kerim ve Kutsal Kitap İlişkisi	122
3. Geleneğimizde Kur'an Algısı	124
4. Değerlendirme	125
II. M. F. VECDİ'NİN TEFSİR GÖRÜŞLERİNİN YAŞADIĞI DÖNEM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	127
1. Ferid Vecdi Döneminin Analizi	127
2. Vecdi ve Bilimsel Tefsir	128
3. Vecdi'nin Tefsir Anlayışı.....	129
4. Vecdi-Abduh İlişkisi	131
5. Ferid Vecdi'ye Yöneltilen Eleştiriler.....	132
6. Tefsirde Dikkati Çeken Noktalar	135
III. M.FERİD VECDİ'NİN TEFSİRİNİN ASRİMİZA YANSIMALARI.....	136
A. FAYDALANDIĞI KAYNAKLAR.....	136
1. Yararlandığı Tefsirler	136
2. Yararlandığı Diğer Kaynaklar	137
B. TEFSİR METODUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	138
1. Uyguladığı Metod.....	138
2. Tefsirin Yansımaları.....	141
SONUÇ.....	143
KAYNAKLAR	148
ÖZGEÇMİŞ.....	155
EKLER.....	156

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a.g.tz	: Adı geçen tez
a.y	: Aynı yer
b.a	: Eserin bütününe atıf
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicri
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
m.	: Miladi
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ss	: Sayfadan sayfaya
S.	: Sayı
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve devamı
y.y	:Yüzyıl

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU VE AMACI

Tezin konusu, son dönem müfessirlerinden olan Muhammed Ferid Vecdi'nin tefsiri, Kur'an ve tefsirle ilgili görüşlerinin incelenmesi ve eserlerinin kısaca tanıtılmasıdır.

Bu tezin hazırlanmasında başlıca iki amaç güdülmektedir.

1) İslâm tecdid/yenilik düşüncesinin merkezlerinden biri kabul edilen Mısır'da modernizmin Müslüman düşünürler üzerindeki etkisini ana hatlarıyla araştırmak.

2) Mısır'lı bir âlim olarak M. Ferid Vecdi özelinde bu etkinin yansımaları, düşünce tarzı, özellikle de tefsirle ilgili görüşlerini ortaya koymak.

II. YÖNTEM VE TEKNİKLER

Dini ilimlerde şahıs ve metod incelemeleri için kullanılan yaygın yöntemlerden olan tasvir, tahlil ve eleştiri yöntemi kullanılmıştır. Bunun gereği gibi yapılabilmesi için de tefsir ilmi ile ilgili metod bilgisi yanında, araştırılacak olan şahsın devri, etkileşimde olduğu ilim ve fikir adamları tanınmaya ve siyasi gelişmelerden haberdar olunmaya çalışılmıştır.

III. TEZ KAYNAKLARI

Tezin ana kaynağı, Muhammed Ferid Vecdi'nin tefsiri ve öncesinde kaleme aldığı mukaddimesidir. Bunun dışında müellifin diğer eserlerinden özellikle *Dâiretu Me'ârifi'l-Karni'l-İşrin* adlı eseri ele alınmıştır. Hayatıyla ilgili bilgilere ulaşmak için M. Ferid Vecdi'nin hayatını inceleyen kitap ve makalelere müracaat edilmiştir. Ayrıca yaşadığı kültür havzasını tanımak amacıyla son dönem Mısır tarihi, çağdaş İslâmî fikir akımları ve bunların öncüleriyle ilgili eserlerden ve periyodik yayınlardan da faydalanılmıştır.

Tezde Diyanet İşleri Başkanlığının meali kullanılmıştır.

IV. XX. ASIR İSLAM DÜŞÜNCESİNİN KISA TARİHİ

XX. asır İslam düşüncesi deyince karşımıza iki önemli kavram çıkmaktadır. İslam yenileşme düşüncesi ve modernizm. Bu iki kavram açıklanmadan XX. asır İslam düşüncesinin anlaşılması mümkün görünmemektedir. Çalışmamıza konu olan Muhammed Ferid Vecdi, söz konusu dönemin önemli simalarından biridir. Vecdi'yi anlamak için bu dönemin düşünce yapısının anlaşılması zorunludur. Onun için de çalışmaya İslam yenileşme düşüncesi ve modernizm kavramları açıklanarak başlanmıştır.

A. ANA HATLARIYLA MODERNİZM KAVRAMI

“İslam Yenileşme Düşüncesi” ve “modernizm”, üzerlerinde çokça tartışılan, eşanlamlı olarak kullanılabilirdiği gibi farklı anlamlar da verilebilen kavramlardır. Yasin Aktay, bir kavram/kavramlar hakkında “*laflamalar*” çoğaldıkça tanımlamak âdeta gereksiz olur¹, demektedir. Her ne kadar Modernlik bu tür kavramların başında gelmekteyse de çalışmamıza Modernizmle ilgili temel kavramsal bilgileri vermekle başlanmamız yerinde olacaktır.

1. Modernizmin Kavramsal Arka Planı

Modernizmi ele almadan önce “modern”, “modernlik” ve “modernleşme” kavramlarına açıklık getirmek gerekmektedir.

a. *Modern*

Latince “*modo*”(şimdi, hemen) kelimesinden türetildiği iddia edilen modern terimi Türkçede “çağdaş, asrî, yeni” gibi sözcüklerle karşılanabilmektedir.² Mekânı Avrupa kıtası olarak kabul edildiğinden başka bir uygarlık için “modern” sözcüğünün kullanımı yaygın değildir.³ İlk kez 5. yüzyılın sonlarında Avrupa'nın Atlantik kıyılarında yaşayan insanlar tarafından o günkü resmi Hıristiyanlık anlayışını önceki

¹ Yasin Aktay “Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü”, **Bilimname**, sy. VI, Kayseri 2004/3, s. 132.

² D. Mehmet Doğan, , **Büyük Türkçe Sözlük**, İz Yayınları, İstanbul, 1996, s. 779.

³ Ali Akay, “Modernliğin Başlangıcı” **Hürriyet Gösteri Dergisi**”, www.felsefe.gen.tr.

Roma ve pagan geçmişten ayırmak için kullanıldığı iddia edilmektedir.⁴ Buna göre bu dönemde kavram, o zamandaki durumun geçmişten farklılığını ifade etmede kullanılıyordu. O zamandan bu zamana kavramın içeriği sürekli değişmiştir. Ancak yine de genellikle içinde bulunulan çağı öncekinden ayırmak için kullanılmıştır.⁵

Modern teriminin sadece önceki dönemden farklılığı değil aynı zamanda sürekli gelişmeyi ve şimdinin iyiliğini de içinde barındırdığı kabul edilmektedir. Buna göre bugün çağdaş olan yarın çağdışı olabileceği gibi bu bakış açısı kendi içinde zaman ile kayıtlı bir çağdaşlık anlayışı getirebilmekte ve paradoksal bir durum ortaya çıkarabilmektedir. Modern teriminin tarihin bir dönemini nitelenmek için kullanıldığı gibi moda uygun tutumlar için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Janniere'in ifadesiyle modern olmak "*artık düne ait olmayan ve başka yöntemlerle ele alınması gereken bir dünyada yaşamak demektir.*"⁶ Buna göre modern insan, kendini sürekli yenileyebilen, yeni şartlara uyum sağlayabilen insan, olarak tanımlanır.

Her ne kadar farklı düşüncede olanlar bulunsada⁷ modern kelimesi Avrupalı/Batılı olmayı, Avrupa/Batı'nın değerlerine sahip olmayı da çağrıştırmaktadır. Öte yandan aynı tarihsel süreç içinde meydana gelen her şey modern olarak nitelenmemektedir. Modern olmak belirli bir çağdaki baskın değerlere sahip olmaktır. Örneğin günümüzde modern olmak akılcı ve dinden uzak bir dünya görüşünü benimsemek, olarak algılanmaktadır.⁸ Yeryüzünü etkisi altına alan hızlı değişme, ürünün metalaşması, ücretli emeğin, ulus devletinin ortaya çıkması gibi özellikler modern toplumu gelenekselden ayıran özellikler olarak bilinir.⁹

Görüldüğü üzere modern kavramının muhtevasını belirlemek hayli zordur. Zira bugün modern olan yarın o günün değerlerine göre geleneksel ve modası geçmiş olarak kabul edilebilmektedir.

⁴ Ergün Yıldırım, **Hayali Modernlik**, İz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 17.

⁵ Zekiye Demir, **Modern ve Postmodern Feminizm**, İz Yayınları, İstanbul, 1997, s. 16.

⁶ Demir, a.g.e., s.17.

⁷ Konuyla ilgili bir makale için bkz. John Obert Voll, "Batının Modernite İle Özdeşleştirilmesinin Yanılgılığı" trc. Mustafa Arslan, **Bilimname**, S. III, Kayseri, 2003, ss. 87-99.

⁸ Demir, a.g.e., s. 18.

⁹ İlhan Tekeli, "Modernizm ve Postmodernizm Kavramları Üzerine", **Gösteri Dergisi**, Mayıs 1992, s.2, www.felsefeekibi.com.

b. Modernlik

Sözlükte modernlik, “*Genel olarak bir uygarlığın kendi gelişim çizgisi içinde görece en son dönemde geliştirdiği, özel olarak da Batı uygarlığının Rönesans ve aydınlanma dönüşümünden sonra kazandığı kültürel değer ve sosyal ilişkilerin özümsemesi ile ortaya çıkan yaşam tarzı*”¹⁰, olarak tanımlanmaktadır.

“*Modern kelimesi bir sıfat olarak, modernlik ise daha çok belirli bir zaman diliminde modern kabul edilen somut değer, ilişki ve kurumları adlandıran bir isim olarak kullanılmaktadır.*”¹¹ Modernlik yeni bir devri nitelemek için kullanıldığında genellikle Rönesans’la başlayan süreç akla gelir. Modernliğe geçişi belirleyen dört devrimden söz edilmektedir.

Newton’un başlattığı *bilimsel devrim* ile Tanrı’nın yönettiği doğa anlayışı yerini kendi kendini düzenleyen doğa fikrine bırakmıştır. Daha önce insan Tanrı’nın yarattığı ve düzenlediği bir dünyada yaşıyordu. Bilimsel devrim ise doğayı kendi kendine var olan, determinizme boyun eğen ve her şeyi matematik sayesinde anlaşılabilen bir şekilde tasavvur etmişti. Bu bakış açısı insan zihnindeki varlık anlayışını altüst etmiş, insan doğayı Allah’ın emaneti değil de kendi malı gibi algılamaya başlamış ve sonuçta insanlık çevre kirliliği, doğanın dengesinin bozulması gibi sorunlarla boğuşmak zorunda kalmıştır.

Siyasal devrim, kaynağı Tanrı olan iktidar anlayışından kaynağı halk olan iktidar anlayışına geçişe sebep olmuştur. Böylece doğadan uzaklaştırılan Tanrı anlayışı siyasal hayattan da uzaklaştırılmış ve yönetim sekülerleştirilmiştir.

Kültürel devrim ile temeline rasyonel ilkelerin yerleştiği ve dinin küçük bir alana hapsedildiği toplum hayatına geçilmiştir. Böylece ilk iki devrimle başlayan süreç bir nevi tamamlanmaya başlamıştır. Bu yolla din bir anlamda vicdanlara hapsedilmeye çalışılmış, görünürlüğü olabildiğince azaltılarak dinden uzak bir hayatın yolları açılmıştır.

¹⁰ Ömer Demir- Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 3. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 160.

¹¹ Zekiye Demir, a.g.e., s. 18.

Endüstriyel devrim ile de insan ve doğa arasında aracı olan teknik yapının gittikçe özerklik kazanması söz konusu olmuştur.¹² Daha önce insan gücüne bağlı olan üretim artık makinelerle yapılmaya başlamıştır. Bu da üretim düşüncesini kar düşünçesine çevirmiştir.¹³

Her ne kadar modernliğin kökleri Batı'ya dayansa da zaman içinde oldukça farklı modernlik yorumları yapılmıştır. Özellikle de küreselleşme süreciyle birlikte çoğul modernlikler yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Bu yorum, Batı dışılaşıma ve Batı'nın modernlik üzerindeki tekelinin kırılması girişimidir.¹⁴ Yine de bunun tam olarak gerçekleştirilebildiği söylenemez. Günümüzde hâlâ Batı tipi modernlik kutsanmakta ve ulaşılması hedeflenen son nokta olarak gösterilmektedir. Bu anlayışa göre Batı ilerlemeyi, özgürlüğü, yaşama bağlılığı, Batı-dışı toplumlar ise yoksulluğu, cehaleti ve modern anlatıda dışlanan geçmişi temsil etmektedirler. Meselenin trajedi-komik yanı, Batı tarafından dayatılan bu bakış açısı Batı-dışı toplumların kendilerini algılayışları üzerinde etkili olmakta, onlar da kendilerini bu değer yargılarına göre değerlendirmektedirler. Bunun için de Batı modernleşmesi Batı-dışı toplumlar için bir ideal olarak kabul ettirilmektedir.¹⁵

c. Modernleşme

Modernleşme, modernliğe götüren süreci ifade eden bir kavramdır. Tanımı şöyle yapılabilir:

“Modernleşme sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel vb. alanlarda sanayileşmiş Batı toplumlarının sahip olduğu yapı, kurum, değer ve sistemlere sahip olmak amacı ile yapılan düzenlemelerin genel adıdır. Bu çerçevede siyasal, kültürel, iktisadi ve sosyal alanlarda modernleşmeden bahsedilebilir.”¹⁶

Modernleşme bir toplumun iç dinamiklerinden çok yönetici elitler tarafından planlanan bir sosyal gelişme sürecini ifade ederse buna “modernleştirme” veya

¹² Ömer Demir-Mustafa Acar, a.g.e., s. 19.

¹³ Bkz. Ramazan Özbek, “Modernizm/Postmodernizm ve Kuantum Estetiği”, www.kentli.org.

¹⁴ Ergün Yıldırım, a.e., ss. 12–13.

¹⁵ Yıldırım, a.g.e., s.21.

¹⁶ Ömer Demir-Mustafa Acar, a.g.e., s. 20.

“Batılılaştırma” denilebilir.¹⁷ Bu durum, Ergün Yıldırım tarafından “hayali modernlik”¹⁸ olarak da adlandırılmaktadır. Yıldırım’a göre modernleşme, Batı toplumlarında kendiliğinden gelişen ve yaklaşık dört yüzyıl alan bir süreçken Batılı olmayan toplumlarda daha kısa süre içinde, kendiliğinden olmayan iç ve dış etkenlerin/Batılı toplumların baskısı veya itici gücüyle gerçekleşmektedir.¹⁹ Bu şekilde gerçekleştirilmeye çalışılan modernlik özgün olmadığı için o toplumun aydın ve yöneticilerinin önderliğinde gerçekleştirilen bir “muhayyile” olmaktan öte bir anlam taşımamaktadır. Zira modern toplum olmadan modernleşmeden bahsetmek mümkün olmaz. Bu bağlamda İslamcı modernlik, milliyetçi modernlik ve Batıcı modernlik gibi modernlik çeşitleri hayali modernliklerdir.²⁰ Batılı olmayan toplumlar için modernleşme ulaşılmaması hedeflenen “son durum” olarak sunulmaktadır. Modernleşmeye adeta “*Mesih*” muamelesi yapılmış ve modernleşme kutsanmıştır.²¹ Zira bir toplum modernleşirse onun bütün sıkıntılarından kurtulacağı öngörülmüştür. Osmanlı’ya ve diğer İslam ülkelerine baktığımızda önceleri modernliğe içinde buldukları geri kalmışlıktan ve Batı karşısındaki yenilgilerden kurtuluş yolu olarak sarıldıkları, yeterince modernleşirlerse yine eski güçlü günlere döneceği umudunda oldukları görülmektedir. Çünkü modernleşme, toplumsal bağlamından ve gerçekliğinden kopararak bir ideoloji ve bir ütopya olarak dayatılmaktadır. Ortada gerekli şartların olduğu somut bir toplum bulunmadığı için soyut bir toplum üretilmeye çalışılmış ve “*modernlik hayali olarak icat edilmiştir*”. Hayali modernliğin bir özelliği de “*elitist*” oluşudur. Çünkü modernlik aydın ve yönetici elit tarafından topluma sunulmaktadır. Bu özelliğinden dolayı da halktan kopuk ve otoriterdir.²² Bu, vasıta olanın amaç haline gelmesi anlamına gelmektedir. Nihai anlamda mevcut sorunlara çözüm olması amacıyla girilen sürecin bizzat kendisi sorun haline gelmiştir. Özellikle Müslüman toplumlar için modernitenin bir problem olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.²³ Çünkü modernite

---

¹⁷ Nurullah Abalı, *Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık Kıyafet*, Marmara Üniversitesi SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2003, s. 154.

¹⁸ “Hayali Modernlik” kavramıyla ilgili daha detaylı açıklamalar için bkz. Ergün Yıldırım, a.g.e., s. 42 vd.

¹⁹ Abalı, a.g.e., s. 156.

²⁰ Yıldırım, a.g.e., s. 43.

²¹ Yıldırım, a.g.e., s. 6.

²² Yıldırım, a.g.e., ss. 43–47.

²³ Abalı, a.g.e., s. 155.

hayatın her alanında etkili olan bir tasavvur değişikliği meydana getirmektedir. Buna göre, İslamiyet'te Allah'ın bir ayeti olarak kabul edilen âlem mekanik bir sürece indirgenmiş, hayat her türlü kutsaldan arındırılmıştır. Sadece âlem değil, toplum da fizik kurallara göre işleyen bir makine olarak algılanmaya başlamıştır. Dolayısıyla hayat anlamından arındırılmış ve insan kendine yabancılaşmaya başlamıştır.²⁴ Modernite bireyin özgürlüğüne ve rasyonaliteye aşırı vurgu yaparak bireyin kendini her şeyin merkezine koymasına, doğrunun ve yanlıştın yegâne ölçütü ve adeta yarı-tanrısal kabul etmesine sebep olmuştur.²⁵ Böylece birey yalnızlaşmıştır. *“Geleneksel toplum insanı, dinin, toprağın, ölmüş ataların ve çok yakın zamanlara kadar da tarihin elinden tuttuğu, yol gösterdiği insandı. Artık değildir. Bundan böyle yalnızdır. Kendi göbeğini kendisi kesmek durumundadır. Devredeceği ve devralacağı tek bir miras, tek bir vasiyet kalmış gibidir; o da değişim içinde kafasını suyun üstünde tutma becerisidir.”*²⁶ Bu tasavvur değişikliği sosyal alanda da kendini göstermiş ve problemlerin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Modernleşme bir süreçtir. Bu süreçte, sanayileşme, teknolojik gelişmeler²⁷, sosyo-ekonomik gelişmeler, hızlı nüfus artışı, kentleşme, küreselleşme, modern eğitim, kitle iletişim ve ulaşım araçlarının yaygınlık kazanması vb. hemen bütün toplumların geleneksel yapısını, kültür ve inançlarını ciddi manada etkilemiştir.²⁸ Günümüzde toplumlar ya moderndir ya da modernleşme yolundadır. Bunun ciddi bir istisnası yok gibidir. Bu anlamda modernleşme, küresel bir süreçtir.²⁹

Paradoksal görünse de komünizm de milliyetçilik de modernleşme sürecinde ortaya çıkan ideolojilerdir.³⁰ Nitekim -Mısır örneğinde görüleceği üzere- modernleşme sürecindeki toplumlarda her iki ideolojinin de taraftar bulması tesadüf değildir.³¹

---

²⁴ Nazife Şişman, **Emanetten Mülke Kadın Bedeninin Yeniden İnşası**, İz Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 60–61.

²⁵ “Özgürlük” ve “Rasyonalite” kavramlarının modern birey üzerindeki etkileri için bkz. İbrahim Kalın, “Modernizm Krizi Aşılabilir mi? (1)”, Zaman Gazetesi, 03. 03. 2007.

²⁶ Cemil Oktay, “Modernleşme Sürecinin Evrensel Özellikleri”, www.felsefeekibi.com, s. 3.

²⁷ Teknolojinin gelişmesi ve modernizm arasındaki ilişki ve bu ilişkiyi doğuran zihin yapısıyla ilgili olarak bkz. Yasin Aktay, “Modernist Yorumun Teknolojik Çıkarları”, **İslam ve Modernizm Sempozyumu**, İstanbul, 1997, www.angelfire.com.

²⁸ Ejder Okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 136.

²⁹ Cemil Oktay, a.g.e., s. 2.

³⁰ Ergün Yıldırım, a.g.e., s. 25.

Modernleşme sürecinde ortaya çıkan bir başka olgu ise sömürgeciliktir. Sömürgecilik, Batı'nın Batı-dışı toplumlara uyguladığı tahakkümü, onları kendilerine yabancılaştırmayı, yoksulluk ve eşitsizliği bünyesinde barındırmaktadır. Böylece de ortaya “*modern sefalet*” çıkmaktadır.³²

d. Modernizm

Ortaya çıkış tarihi, 19. yüzyılın ortaları ve 20. yüzyılın başları olarak verilmesine mukabil Modernizmin başlangıç tarihi veya özellikleriyle ilgili bir görüş birliğinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak, kendisine yüklenen belli başlı özelliklerden ve bir kısım anlamlardan bahsedilebilir.³³ Aynı zamanda ideolojik çağrışımları da olan modernizmin çok çeşitli tanımları yapılmıştır. Bu tanımlardan bir kaçını şöyle sıralayabiliriz:

“Modernizm genelde 19. yüzyıl sonu ile II. Dünya Savaşının başlangıcına kadar olan dönemde bilhassa sanat ve edebiyatta meydana gelen büyük çaplı değişimleri tanımlamakta kullanılan bir terim sayılmaktadır.”³⁴

“Aydınlanma çağı ile gelen zihinsel dönüşümün ortaya çıkardığı ideolojidir.”³⁵

“Modernizm, Din'e yani İslam'a, yani “gökten geldiğine inanılan” bütün kutsal değerlere meydan okumanın adıdır.”³⁶

“Modernizm, “hayata, insana, tanrıya, zamana ve mekâna” karşı takınılmış çok temel bir tavrın adıdır.”³⁷

“Modernizm, Aydınlanma çağı ile gelen zihinsel dönüşümün ortaya çıkardığı ideoloji ve yaşam biçimi. Hümanizm, sekülerizm ve demokrasi sacayağı üzerine kurulu; egemenliği insana özgüleştirilen, kurtuluşu dinde değil bilimde arayan, insanbiçimci ve insan merkezci dünya görüşü.”³⁸

---

³¹ Gibb, milliyetçiliğin Arap toplumlarındaki Batılılaşmış sınıfların iktidar üzerindeki hâkimiyetlerini sağlamada son derece etkin olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Hamilton A. R, Gibb, **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, trc. Kadir Durak- Atilla Özkök- Hayrettin Yücesoy- Kenan Dönmez, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 350–351.

³² Ergün Yıldırım, a.g.e, s. 28.

³³ Nurullah Abalı, a.g.e, s. 163.

³⁴ Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, trc. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim-Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 508.

³⁵ Ömer Demir-Mustafa Acar, a.g.e., s. 21.

³⁶ Mehmet Durmuş, “Din Modernizm ve Geleneğin Fevkindedir”, **İktibas Dergisi**, sy. 314, Şubat 2005.

³⁷ Yasin Aktay, “Modernist Yorumun Teknolojik Çıkarları”, s. 2.

³⁸ Demir-Acar, a.g.e., s. 21.

“Modernin zamansal ardılık vurgusu taşıyan bir tespit, modernleşmenin bir süreç, modernliğin bir durum, modernizmin de varılacak “nihai” çerçevenin ideolojik açıklaması olduğunu söylemek mümkündür. Bütün bu terim kümesi insanlık tarihinde toplumsal, siyasal, iktisadi, kültürel alanlarda bir değişim ve farklılaşmanın belirginleştirilmesi için kullanılmaktadır.”³⁹

Buna göre geleneksel sanatlar, edebiyat, toplumsal kuruluşlar ve günlük yaşam artık zamanını doldurmuştur. Bunun için de bir kenara bırakılmalı ve yeni bir kültür oluşturulmalıdır. Her şey sorgulanmalı, yeni ve yeni olduğu için de iyi olanla değiştirilmelidir.

Modernizm, Türkiye’ye ve pek çok İslam ülkesine bir –izm şeklinde yani bir ideoloji olarak gelmiştir.⁴⁰

Modernizme yenilik ve çağdaşlığın yanında laiklik, teknolojik ve ekonomik gelişmişlik, geleneğe ve dine karşı oluş gibi pek çok anlam yüklenmiştir.⁴¹ Her ne kadar modernin “*geleneğin ıslah edilmiş şekli*”⁴² olduğu ve Modernizmin kendi öncesinden bir kopuş olmadığı⁴³, geleneğin devamı olduğu⁴⁴ iddiaları varsa da S. H. Nasr gibi gelenekçiler bunu tamamen reddetmektedirler.⁴⁵

Modernizm, insanlara din-dışı bir bakış açısı getirmiştir. Aslında bu bakış açısı şu veya bu şekilde her zaman var olmuştur. Yeni olan bunun dünya ölçeğinde yaygınlaşması ve hâkimiyetini kurmasıdır.⁴⁶ Tanrıya kulluktan kaçan insan modern

---

³⁹ Demir- Acar, a.g.e., s. 22.

⁴⁰ Nurullah Abalı, a.g.e., s. 163.

⁴¹ Abalı, a.g.e., s. 162.

⁴² Mustafa Armağan, “Gelenek, Modernlik, Postmodernlik”, **Bilgi ve Hikmet**, İstanbul, 1995, S. 9, s. 66.

⁴³ Konuyla ilgili olarak danışmak üzere 18.01.2009 tarihinde İSAM’da görüştüğüm Prof. Dr. Tahsin Görgün de Modernizmin aslında bir kopuş olmadığı görüşünde olanlardan. Ona göre, Batı’yı etkileyen Rönesans ve reform Müslüman aydınlardan etkilenilerek oluşturulmuştur. Örneğin 1680’de Fransa’da yapılan yeniliklerde Osmanlı Devleti örnek alınmıştır. Bunun için de son dönem Batı düşüncesi aslında kendilerinin iddia ettiği gibi tamamen yeni olan bir düşünce değil, İslam düşüncesinin bir devamı niteliğindedir. Ancak Batı düşüncesi İslam düşüncesi içinde bir sapmadır.

⁴⁴ Ümit Aktaş, “Tarihin Anlamı ve Modernizm”, **Bilgi ve Hikmet**, İstanbul, 1995, S. 9, s. 92.

⁴⁵ Adnan Aslan, “Din ve Geleneksel Bakış Açısı-Seyyid Hüseyin Nasr İle Bir Mülakat”, **Bilimname VI**, Kayseri 2004/3, s. 42. Bu söyleşide Nasr, “*geleneğin Sema’dan yani vahiyden, modernizm ise bireyden neşet eder*”, diyerek aralarındaki temel farkı belirtmiş ve “*Modernizm geleneğe isyendir*” diyerek bu konudaki net tavrını ortaya koymuştur. (bkz. a.y).

⁴⁶ Lord Northburne, **Modern Dünyada Din**, trc. Şahabettin Yalçın, 3. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 19.

çağın yükselttiği değerlerin, olguların kulu haline gelmiştir.⁴⁷ Modernizmin eli insan doğası üzerinde hâkimiyet kurmaya kadar uzanmış, erkek-kadın ilişkilerini dini ve ahlaki çerçeveden çıkararak feminizm gibi siyasi yönü de olan akımlar ortaya koymuştur. Feminizm düşüncesi cinslerin rollerini yeniden düzenlemiş, geleneksel kadın ve erkek algısını hatta cinsiyet algısını, kökten değiştirmiştir.⁴⁸ Böyle bir bakış açısıyla din de saptırılmış, çarpıtılmış hatta bir idealizm veya ideolojiye indirgenmiştir.⁴⁹ Özellikle Hıristiyanlık bu süreçten nasibini fazlasıyla almıştır. Hıristiyanlıkta bulunan tabiatüstü unsurların ayıklanması adına Tanrı anlayışı bile akıl dışı ilan edilerek “*Tanrısı olmayan din*” veya “*tabiat dini*” anlayışı geliştirilmiştir.⁵⁰

Modernizm, evrensellik iddiasındadır. Bu iddiaya göre bu süreç içinde Avrupa’da olan her şey iyidir, olması gerekendir. Bu, geri döndürülemez bir süreçtir. Bu yönüyle modernizm aynı zamanda hegemonik bir süreçtir.⁵¹ O yüzden de her ne kadar çoğulculuğu ve farklılığı tanıyormuş gibi yapsa da aslında farklılığa tahammülü olmayan ve farklılıkları kendi içinde dönüştüren bir yapıya sahiptir. “*Başka bir ifadeyle modernizm, modernite denilen yaşantı biçimini ve dünya kültürünü kurmaya yönelip, tüm kültürleri kendi potasında eritmek amacıyla uğraş sarf eden katı yapının adı olarak tanımlanabilir.*”⁵²

Modernizm bir aydınlanma projesi olarak ortaya çıkmış ve bazı değişiklikler göstererek günümüze kadar gelmiştir.⁵³ Aydınlanma kavramının da modernizm gibi net bir tanımı yapılamadığı gibi sınırları da net olarak çizilememektedir. Hatta aydınlanmanın bir “*vehim*”, bir “*efsane*” olduğu iddia edilmektedir. Modernizme yöneltile eleştirilerin hemen ayınlarının aydınlanmaya da yöneltildiği söylenebilir.⁵⁴

---

⁴⁷ Nesrin Kale, “Modernizmden Postmodernist Söylemlere Doğru”, **Doğu Batı Yeni Düşünce Hareketleri Özel Sayısı**, Mayıs-Temmuz, Ankara 2002, s. 2.

⁴⁸ Nazife Şişman, a.g.e., s. 10. Ayrıca kitapta feminizmle ilgili son derece ayrıntılı ve ufuk açıcı değerlendirmeler bulunmaktadır.

⁴⁹ Lord Northburne, a.g.e., s. 21.

⁵⁰ Şehmus Demir, **Kur’an’ın Yeniden Yorumlanması**, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 23.

⁵¹ Şişman, a.g.e., s. 91-92.

⁵² Demir, a.g.e., s. 22.

⁵³ İlhan Tekeli, a.g.m. Modernizmin aydınlanma düşüncesiyle ilişkisi için bkz. Nesrin Kale, a.g.m.

⁵⁴ Aydınlanma kavramı bağlamında yapılan kapsamlı bir modernizm eleştirisi için bkz. Yasin Aktay, “Modernizmin Aydınlanma Vehmi”, **Toplumbilim**, Temmuz, 2000, S. 11, www.angelfire.com

Modernizmin belirlenmiş bir bitiş tarihi yoktur. Modernizmin hâlâ sürdüğünü iddia edenlerin yanında II. Dünya Savaşından itibaren gerçekleşen olayları postmodern terimiyle açıklayanlar da vardır.⁵⁵ Post modernizmse modernizmin kötü yanlarını göstermiş ancak hadd-i zatında bir alternatif oluşturamamıştır.⁵⁶

2. Modernizmin Tarihsel Arka Planı

Batı tarihinde tüm siyasal ve kültürel kurumlar tarafından nihai referans noktası olarak Tanrı'yı kabul ettikleri dönem, modern öncesi dönem olarak adlandırılmaktadır. Batının modernleşme sürecine girmesinde Hıristiyanlık'ın etkileri ve ona karşı olan tepkiler inkâr edilemez. Din adamlarının dini özünden uzaklaştırarak dogmatik bir yapı kazandırma süreci tepkileri de beraberinde getirmiştir. Martin Luther'in (1483–1546) 1521 yılında Wittenberg Kilisesi'nin kapısına astığı bildirgeyle dini bir Rönesans olarak adlandırılabilir olan Reformasyon süreci aynı zamanda da Protestanlaşma süreci başlamış olur.⁵⁷ Luther, aracı kurumların dini yozlaştırdığını bunun için de öze dönüşün şart olduğunu, insanların artık Tanrı ve Kutsal Kitap ile yüzleşmelerinin gerekli olduğunu vurgular. Ancak ortaya çıkışı itibariyle “bireyin özgürlüğü”nü temel alan bu hareket zamanla, şiddetle eleştirdiği dogmatik çizgiye kayarak tam bir hayal kırıklığı meydana getirir. Her türlü dogmaya tepki olarak başlayan Rönesans ve reform hareketleri peşinden aydınlanma, pozitivizm, rasyonalizm gibi akımları getirerek sekülerleşmeyi oluşturmuş ve moderleşme sürecini meydana getirmiştir.⁵⁸ Bu süreçte gelişme gösteren Protestanlık, dini Batıl inanç, büyü ve ayinlerden kurtarma uğruna her türlü kutsaldan arındırmış, insanların manevi dünyalarını fakirleştirmiştir.⁵⁹ Bu dönem, önce Batı dünyasında daha sonra da dünyanın diğer kısımlarında oldukça etkili bir dönüşüm meydana gelmiştir. Genel anlamda bu dönüşüme “modernleşme”, bunun ideolojik çerçevesine de “modernizm” denildiği ileri sürülür.⁶⁰

---

⁵⁵ Nurullah Abalı, a.g.e., s. 162.

⁵⁶ Doğan Bıçkı, “Modernizm ve Postmodernizm”, www.genbilim.com. Ayrıca postmodernizmle ilgili detaylı bir değerlendirme için bkz. Nesrin Kale, a.g.m.

⁵⁷ Ramazan Altıntaş, “Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.VI, S.1, Sivas, 2002, s. 60.

⁵⁸ Şehmus Demir, a.g.e, s. 13–20.

⁵⁹ Altıntaş, a.g.m., ss. 61–62.

⁶⁰ Demir, a.g.e., s. 13.

Başlangıcıyla ilgili fikir birliğine varılmamışsa da⁶¹ yukarıda sayılan akımların modernleşmeye geçişin aşamaları olduğu söylenebilir. Ancak bu değişimin en çok hissedildiği dönem 17. ve 18. yüzyıllardır.⁶²

Modernleşme sürecinde üç tarihsel aşamadan bahsedilebilir. İlki 14. ve 18. yüzyıllar arasındadır. Bu dönemin özellikleri arasında nüfus artışıyla şehre göçün artması ve kendi içinde bir dinamik oluşturması, yine buna bağlı olarak iktisadi canlanma ve teknolojinin gelişimi ile geleneksel bağların çözülmesi böylece de modern yaşam tarzının şekillenmesi gösterilebilir. Kilisenin etkisini kaybetmesi, Doğu ticaretinin sağladığı zenginlik, haclı seferleri sonucunda papanın otoritesinin sarsılması ve İslam uygarlığıyla kurulan temas geleneksel kültürel ortamın çözülmesini sağlayan faktörler arasında gösterilir.

Modernleşme sürecinin başlamasında ikinci dönüm noktası Fransız devrimi ve siyasal isyanların patlak vermesidir.

Üçüncü aşama ise modernleşme sürecinin dünya çapında yayılmasıdır. Bu kültürün özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra yayılmaya başladığı söylenir. Modernizmi olumlayan ve zorunlu gören yaklaşıma göre o bir “dünya ideolojisi” sayılır, modernizmi olumsuz anlamda eleştirenler ise onun dünya ölçeğinde egemen hale gelen bir kültür olduğunu iddia etmektedir.⁶³

B. İSLAM MODERNİZMİ VE İSLAM YENİLEŞME DÜŞÜNCESİ

18. yüzyıla kadar İslam dünyası genel olarak bir bütün teşkil ediyor, dini-siyasi bağlar ile birbirlerine bağlı bulunuyor, benzer kültürel değerleri paylaşıyordu, denilebilir.

19. yüzyılın sonlarına doğru ise Müslümanların ana sorunları sömürgeci Batı yayılmacılığı oldu. Öyle ki 20. yüzyılın başına gelindiğinde Avrupalı güçler (ve Çin) hemen bütün İslam dünyasını istila etti.⁶⁴ Bu istilalar askeri yöntemlerle olabildiği gibi

---

⁶¹ Nurullah Abalı, a.g.e., s. 151.

⁶² Şehmus Demir, a.g.e., s. 20.

⁶³ Demir, a.g.e., ss. 13–15.

⁶⁴ Ira M. Lapidus, **Modernizm’e Geçiş Sürecinde İslam Dünyası**, trc. İ. Safa Üstün, İFAV, İstanbul 1996, s. 11.

ekonomik sömürgecilik şeklinde de olabiliyordu. İslam dünyası Modernizmle bu şekilde tanıştı. 19. yüzyılda Modernizm, söz konusu yenilgiler ve bu yüzden çaresiz kalan Müslümanların, Avrupa'dan askeri teknikler ithal etmeleri, devletin merkezileştirilmesi, ekonominin modernize edilmesi ve elitlerin modern olarak eğitilmesi prensiplerine dayanan bir doktrin haline geldi.⁶⁵ Avrupa'nın istilalarının önceleri sadece askeri alanda olduğu düşünülürdü. Ancak bu gücün toplumsal alanı da sömürdüğü, dini ve toplumsal hayatı tehdit ettiği fark edildi.⁶⁶ Batılı güçler sömürge hareketleri ile İslam ülkelerine yerleşmeye başladılar. Önce ülkelerin yönetimlerini etkileri altına aldılar ardından kültürel ve sosyal açıdan dönüştürmeye çalıştılar. Zira gittikleri yerlerde kalıcı olmanın yolu buydu. İslam ülkelerine, gitmeleri gereken hatta aksi düşünülmemeyen bir istikamet belirlemişlerdi: "Modern Batı Medeniyeti". Medeni olmanın ölçütü, Batılı değerlere sahip olmak, onların dilini kullanmak, onlar gibi giyinmek hatta onlar gibi inanmak olarak sunuldu. Sömürgeleştirilmiş toplumların dilleri değiştirildi, yoğun misyonerlik faaliyetlerine girişildi. Bugün bile pek çok sömürge olmuş ülkede resmi dil hâlâ sömürgeci hâkim gücün dilidir.⁶⁷

Önceleri bu olgu karşısında farklı dozlarda da olsa tepkiler verilmişse de zamanla bu gidişata karşı konulamayacağı düşünölmeye başlandı. "*Başlangıçta "kaçınılmaz bir kötü" olarak görölen Batılı hayat modeli sonradan "vazgeçilmez iyi" haline gelmişti.*"⁶⁸

Müslüman toplumların modernizm karşısındaki tavırlarını aşağıda aktaracağımız pasaj ironik bir şekilde ortaya koymaktadır:

"Tanrılar Çıldırılmış Olmalı adlı filmde, gökyüzünden Afrika ormanlarında yaşayan ilkel toplulukların içine bir kola şişesi düşer. Kabilenin siyah insanları, kola şişesini ne yaparlarsa yapsınlar yine onunla boğuşmaktan kurtulamaz. Şişeyi gömerler, uzaklara atarlar, ya da

⁶⁵ Ira M. Lapidus, a.g.e, s. 21. Bu yüzden de İslam ülkelerinde modernleşme tepeden inme diyebileceğimiz bir tarzda gelişti. İslam ülkelerindeki sorunlar öncelikle askeri alandaki yeniliklerle giderilmeye çalışıldığı için Modernizmin taşıyıcılığını da devlet, asker ve aydınlar yapmışlardır. Bkz., Ali Bulaç, **İslam Dünyasında Toplumsal Değişme**, 4. Baskı, İz Yayınları, İstanbul, 1995, s. 60.

⁶⁶ J. Obert Voll, *İslam –Süreklilik ve Değişim I-* trc. Cemil Aydın-Cengiz Şişman-Mehmet Demirhan, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991, s. 14.

⁶⁷ Karadaş, Çağfer, "İslam Düşüncesinin Panoraması", **Çağdaş İslam Düşünürleri**, ed. Çağfer Karadaş, Arasta Yayınları, Bursa, 2003, s. 11.

⁶⁸ Voll, a.g.e., s. 15.

onu kendi gündelik yaşamlarında bir araç olarak kullanıp içselleştirmeye çalışırlar... Ancak yine de şişe, ya çocukların elini keser ya da birilerine çarpar.”⁶⁹

Modernlikle karşılaşan Müslümanlar da bu pasajda anlatılan Afrikalı yerliler gibi ne yapacaklarını şaşırılmışlardır. Ne bu süreç geriye çevrilebilmiş, ne ondan tamamen uzak durulabilmiş ne de modernlik içselleştirilebilmiştir. Bunun bir sonucu olarak da İslam toplumlarında modernleşme/Batılılaşma, Batı kültürünü yüzeysel bir şekilde taklitle kendini göstermiştir. İbn Haldun’un ifadesiyle, “*yenilen gelenek, görenek, kılık kıyafet, ahlak ve diğer davranışlarında, daima yeneni taklit etmiştir.*”⁷⁰ Ancak görülen değişimler nitelikli olmamıştır. Kör bir taklitçilik egemen olmuş, kültürsüzleşme, tarihsizleşme, bayağılaşma yaşanmış ve yaşanmaktadır. İslam toplumları kültürel ve siyasal sömürgeler haline gelmiştir.⁷¹ Bu sömürge haline gelişte dış güçlerin doğrudan müdahalesinin yanında bu müdahalenin de etkisiyle ortaya çıkan yeni elitlerin de rolü vardır. Batılı güçler sömürge haline getirdikleri devletlerde yeni ekonomik programların yanında modern eğitim veren kurumlar da oluşturdular. İşte, İslam ülkelerinde modernizm bu kurumlarda yetişen elitlerin çabalarıyla ortaya çıkmıştı. Farklı ülkelerde farklı şekillerde ortaya çıkması da bu kesimin tavır farklılıklarına dayanmaktadır. Bu kesim, Avrupa’nın etkisini ekonomik açıdan çok kültürel açıdan değerlendirdi. Bunun sonucu olarak da Müslüman toplumlardaki modernizmin ekonomik etkileri bile siyasal ve kültürel tepkiler doğurdu.⁷²

Toplumda meydana gelen bu değişimler karşısında Müslüman düşünürlerin tepkisi ne olmuştur? Bu durum karşısında Müslüman düşünürler de duyarsız kalamazlardı, kalmadılar da. Bu durumdan nasıl kurtulacakları konusunda kafa yordular. Çok farklı görüşler ortaya çıktı. Laik-reformist milliyetçilik, liberal İslami modernizm, yeni-fundamentalizm gibi kurtuluş reçeteleri sunuldu.⁷³ Bu görüşler modernizmle ortaya çıkmış olan sorunlara çözüm bulmak üzere ortaya çıkmış olsalar da aslında hepsi modernizmin farklı versiyonlarıydılar. Bu bir anlamda “*modernizmi*

---

⁶⁹ Ergün Yıldırım, a.g.e., s. 7.

⁷⁰ Muhammed Hüseyin, **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, trc. Sezai Özel, İnsan Yay., İstanbul, 2004, s.9’dan naklen.

⁷¹ Atasoy Müftüoğlu, “Batılılaşma Serüveni”, www.iktibas.info, s.5.

⁷² Ira M. Lapidus, a.g.e., ss. 14–18.

⁷³ Voll, a.g.e., ss. 14–15.

modernizme aşma çabasıydı.”⁷⁴ Kendi içinde farklı çeşitleri olsa da düşünürlerin bu konuda başlıca üç tavır ortaya koydukları söylenebilir:

- 1) Salt ilerlemeciler
- 2) Gelenekçi ilerlemeciler
- 3) Muhafazakârlar⁷⁵

İlk gruptakiler, tek yol olarak Batılı değerleri kabul etmiş ve teslimiyetçi bir tavır göstermişlerdir. Sonradan “(Batılı) ol kurtul” diye özetlenen bu çözümün aslında “öl kurtul”dan ibaret olduğu anlaşılmıştır.⁷⁶

İkinci gruptakiler kendi değerlerine sahip çıkmanın önemini vurgulamış ve Batının değerlerini kabul etmemişlerdir. Bununla birlikte Batının bilim ve teknolojisini almanın kaçınılmaz olduğunu iddia etmişlerdir. Batının akılcılığı karşısında dine de savunmacı ve Batılı anlamıyla akılcı yaklaşan bu gruptaki düşünürler İslam’ın “akıl ve mantık dini” olduğu sonucuna ulaşmışlardır.⁷⁷ Bu hareket daha çok İstanbul, Mısır, Hint Alt Kıtası ve Kazan gibi Batıyla ilişki içinde olan yerlerde yaygınlık kazanır. En önemli temsilcileri Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, E. Hamdi Yazır, Musa Carullah Bigiyev, Şibli Numani, Seyyid Ahmed Han, Muhammed İkbâl... Ancak bu düşünürlerin hepsinin her konuda aynı düşündüğünü söylemek yanlış olacaktır. Kimi geleneksel tavra yakın dururken kimi de modernist tavra yakındır. Bu gruptaki düşünürler genel olarak kendi değerlerini koruma ve Batının bilim ve tekniğini alma konusunda hemfikir idiler. Ancak hem modern olma hem Müslüman kalma konusunda tatmin edici görüşler ortaya koyamadıkları için fikirleri halk nezdinde fazla yankı bulmamıştır. Meselenin bir başka boyutu da bilim ve tekniği değerlerden arınmış kabul etmeleridir. Batının bilim ve tekniğini alalım derken bunlarla birlikte Batılı değerlerin

---

⁷⁴ Ergün Yıldırım, a.g.e., s. 7.

⁷⁵ Araştırmacıların genellikle bu üç tavır konusunda hemfikir olduğu söylenebilir. Ancak bu grupları farklı kavramlarla ifade etmişlerdir. Örneğin, Voll, yukarıda “salt ilerlemeciler” olarak adlandırılan gruba “Müslüman laikler”, “gelenekçi ilerlemeci” olarak adlandırılan gruba “uyarlamacı Batılılaşmacılar” demektedir. Bkz. Voll, a.g.e., ss.248–250. Muhafazakârlar pek bir varlık sergileyemedikleri için olsa gerek bu yaklaşımları genel olarak ikiye indirgeyenler de vardır: “Laik” ve “rasyonalist” bir karakter taşıyan Batıcılık ile kısmen rasyonalist olan ama laik olmayan İslam modernizmi. Bkz. Tarık Zafer Tunaya’dan aktarımla Yıldırım, a.g.e., s. 55.

⁷⁶ Mehmet S.Aydın, “Fazlurrahman ve İslam İle Çağdaşlaşmak”, **İslam ve Modernizm “Fazlurrahman Tecrübesi”- Sempozyumu**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 11–12.

⁷⁷ Ramazan Altıntaş, a.g.m., s. 70.

de geleceğini hesap edememişlerdi. Bu şekilde Batılı değerler doğrudan değilse de dolaylı yoldan etkili olmuş olacaktı. Nitekim öyle de oldu.

Üçüncü gruptakiler ise Batıdan gelen hiçbir şeye ihtiyaç olmadığını savunmuşlardır. Böyle olmakla beraber bu görüşleriyle çelişir bir şekilde modern araç gereçleri kullanmaktan da geri kalmamışlardır. Temelde muhafazakârlığı esas almış, eski değerleri korumak adına yeni fikirler üretememiş ancak bu muhafazakârlıklarını zihinsel plandan çıkarıp da pratiğe aktaramamış ve gündelik hayatlarında değişim onlar için de kaçınılmaz olmuştur.⁷⁸

İslam düşünce tarihine baktığımızda Müslümanların Batı düşüncesiyle iki kez karşılaştıkları görülmektedir. Birincisi Abbasiler zamanında Beytü'l-Hikme'nin kurulmasıyla Yunan medeniyetinden eserlerin tercüme edildiği dönem; ikincisi ise Batının her şeyiyle İslam dünyasını etkisi altına aldığı son iki yüz yıllık dönemdir. Ancak bu iki karşılaşmayı birbirinden ayırmak gerekmektedir. İlk karşılaşmada Yunan medeniyeti güçsüz, İslam medeniyeti güçlü bir konumda bulunmaktaydı. Bunun için de sözü edilen karşılaşma İslam dünyasında yıkıcı etkilere sebep olmamıştır. İkinci karşılaşmada ise tam tersi bir durum söz konusu oldu. Bu sefer İslam âlemi güçsüz Batı âlemi güçlü idi. Dolayısıyla –yukarıda kısaca bahsettiğimiz üzere- etkilenmenin boyutları son derece geniş olmuştur. Zira İslam dünyası sosyal, siyasal, kültürel vb. pek çok açıdan Batı medeniyetinin etkisi altına girmiştir.⁷⁹

İslam düşünce tarihinde bundan başka yenileşme/tecdid/ıslah hareketleri olmuş mudur? Olmuşsa -yukarıda eleştirel bir şekilde kısaca ele aldığımız- İslam modernizmi ve İslam düşünce tarihinde var olan yenileşme düşüncesi arasında bir halef-selef ilişkisi mevcut mudur? Yoksa birbirlerinden tamamen farklı hareketler olarak mı kabul edilmelidirler?⁸⁰ Bu gibi sorulara cevap verebilmek için her iki hareket arasındaki ortak

---

⁷⁸ Çağfer Karadaş, a.g.e., ss. 11–14.

⁷⁹ Ali Bulaç, a.g.e., ss. 56–57. Ayrıca bkz. Şehmus Demir, “Değişim Süreci Açısından Kur'an Yorumu Üzerine”, **İslamiyat**, S. 4, Ankara, 2001, s. 218.

⁸⁰ Konuyla ilgili çalışmalara baktığımızda ciddi bir kavram kargaşasının olduğunu söylememiz mümkündür. Örneğin Ira M. Lapidus “modernist ve reformist (ıslahçı) İslam” şeklinde bir ayırım yapmışken (bkz. Ira M. Lapidus, a.g.e., s. 18), İsmail Kara, İslam modernizmi ile çağdaş İslam düşüncesi, ıslah, ihya ve tecdid kavramlarını aynı anlamda kullanmakta ve bunun karşısına “İslam tarih tecrübesi” dediği “geleneği” koymaktadır. Bkz. İsmail Kara, **Din İle Modernleşme Arasında**, 2. Baskı, İstanbul, 2005, s. 199. Bu çalışmada da İslam yenileşme düşüncesi ile İslam modernizmi farklı olarak kullanılmaktadır.

ve farklı yönlerin bilinmesi gerekmektedir. Bu sebeple İslam düşüncesinde meydana gelmiş olan yenileşme hareketlerinin tarihine bakılması gerekir.

Tecdid/ Yenileşme düşüncesini İslam'ın ilk dönemlerine kadar götürmek mümkündür. Şiilik ve sûfilik kısmen de olsa ilk dönem ihya hareketleri içinde kabul edilebilir. Bununla beraber ilk kapsamlı hareketin Gazali (505/1111) ile başladığını söylemek mümkündür. Gazali'yi İbn-i Teymiyye (728/1328) takip etmektedir. Özellikle bu iki âlimin kendilerinden sonraki ihya hareketleri için yol gösterici olduğu ileri sürülmüştür.⁸¹

Söz konusu âlimler İslam dünyasının kendi içindeki problemlerine çözüm bulmak amacıyla ortaya çıkmışlardır. Gazali, hem Yunan felsefesinin zihinlerde meydana getirdiği etkilerle hem de artık şeriat dışına taşan sûfilikle, İbn-i Teymiyye ise daha çok sûfilikle ve mevcut dini yaşayışın içine karışmış olan bidatlerle mücadele etti.⁸²

İbn Teymiyye'nin 18.yüzyıldaki takipçiliğini Muhammed b. Abdulvehhab (1206–1792)'ın yaptığı kabul edilir. Arabistan'da başlattığı Vehhabilik hareketiyle o da selefî İbn Teymiyye gibi sûfilige ve bidatlere savaş açtı. Selefinden farkı ise tasavvufu tümünden reddetmesi olmuştur. Kur'an ve sünnete, selefte dönmeyi ilke haline getirmiş ancak selefî katı bir takipçisi olmanın ötesine de geçememiştir.⁸³

Yine Hint Alt-Kıtasından İmam Rabbani adıyla maruf Ahmed Faruk Sirhindi (1034–1625), Şah Velîyullah Dihlevî (1176–1762); Muhammed Ali es-Senusî (1275–1859)'nin Libya'da başlattığı Senusiye hareketi de 18 ve 19.yüzyıllarda görülen ıslah hareketleri arasında kabul edilir.⁸⁴

Bu hareketlerin ortak özellikleri, yukarıda belirtildiği üzere, İslam toplumunun kendi içinden çıkmış olmasının yanında toplumu içine düşmüş olduğu siyasi, iktisadi ve

---

⁸¹ Şehmus Demir, a.g.e, s. 26–28.

⁸² Demir, a.g.e, ss. 27–28.

⁸³ Demir, a.g.e, s. 29.

⁸⁴ Demir, a.g.e, ss. 29–30. Hint altkıtasında meydana gelen tefsir faaliyetleri için bkz., Abdülhamit Birişık, **Hint Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, İnsan Yayınları, 2001, b.a.

sosyal çöküntüden kurtarma çabası içinde olmaları, İslam'ın özüne dönüşü vurgu yapmaları ve ictihada önem vermeleridir.⁸⁵

19.yüzyılın sonu ve 20.yüzyılın başlarında ilk bakışta öncekilerin devamı gibi görünen ancak ortaya çıkış sebepleri ve muhtevası itibariyle farklılıkları bulunan yeni bir hareket görüldü. Başlıca temsilcileri Cemaleddin Afgani (1839–1897), Muhammed Abduh (1845–1905) ve Seyyid Ahmed Han (1817–1898) olan bu harekete genel olarak “klasik İslam modernizmi” denilmektedir.⁸⁶ Bu akımın ortaya çıkmasının temel nedeni Batı baskısının İslam dünyası üzerindeki etkilerinin görülmeye başlamasıdır. Dolayısıyla Selefilik İslam dünyasının kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmış değildir. Her ne kadar bu etkilere bir tepki olarak ortaya çıkmışsa da zamanla tenkit ettiklerini taklit etmekten kendini alamamıştır. Bu da hareketin başarısını etkileyen önemli etkenlerden biridir.⁸⁷

İslam modernistleri İslam dünyasının içinde bulunduğu durumun sebeğini Müslümanların gerçek İslam'la aralarına koydukları mesafeye bağlamaktadır. Onlara göre asr-ı saadetten sonraki devirlerde Müslümanlar dinin özünden uzaklaşmışlar ve bunun yerine geleneklere, Batıl inançlara, hurafelere din kisvesi giydirmeye başlamışlardır. Yani İslam yanlış anlaşılmış ve yanlış yaşanmıştır. İslam dünyasının başına gelenlerin asıl sebebi İslam değil mevcut Müslümanlar ve onların yanlış din anlayışlarıdır.⁸⁸

İsmail Kara modernistlerin bu tasvirini “tarih dışı ve pek çelimsiz” olarak niteleyerek şu şekilde eleştirmiştir:

“..İslam dünyasının bütün coğrafyaları ve Müslümanların nerede ise tamamı ile İslam arasında var olduğu ısrarla vurgulanan zıtlığın veya ciddi uzaklığın, mantiki olarak İslami hayatla bağlantısı kopuk, kurgusal ve “ideal” bir çerçeveye oturtacağıının bile farkına varılmamıştır. Bir din

---

⁸⁵ Şehmus Demir, a.g.e, s. 31.

⁸⁶ Aslında bu tabir de tartışmalıdır. Bkz. Demir, a.g.e. s. 31, 168 numaralı dipnot. Erol Güngör bu hareketlere “reformist hareketler” demeyi uygun bulmaktadır. Bkz. Erol Güngör, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, 15. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 8. İsmail Kara'nın görüşü için bkz.bu çalışmada 81 numaralı dipnot. Bu harekete “Yeni Selefilik” ismi de verilmiştir. Bkz. Ramazan Altıntaş, a.g.m, s. 70.

⁸⁷ Demir, a.g.e., ss. 31–32.

⁸⁸ Bkz. İsmail Kara, a.g.e, s. 199.

düşünün ki asırlardır müntesipleri arasında onu “doğru” anlayabilen çok az sayıda insan olmuş ve Müslümanların elinde, çevresinde teşekkül eden yaşama tarzı ve hayatı algılama biçimi İslamla bağları hayli kopuk/zayıf bir seyir takip etmiş olsun! Bu mantığın varacağı yer, çok kısa bir dönem istisna edilirse İslam’ın gerçek yüzüyle tarihte var olmamış bir din olduğu değil midir? Nasıl olmuş da XIX. ve XX. yüzyılın Müslüman aydınları seleflerinden farklı olarak İslamı doğru anlama şansını yakalamışlar!”⁸⁹

Bu ve benzeri eleştirilerin yanında, “klasik modernizmin temsilcileri, İslam’ı, berrak yüzünün görülmesine engel olan hurafelerden arındırmak için uğraş sarf ettiler”⁹⁰, diyenler olduğu gibi gelenekçi düşüncenin karşısında yenilikçi düşünceye methiyeler düzenler⁹¹ de bulunmaktadır. Bir yandan da İslam modernizminin karşıtı olarak gelenekçiliği savunanların yanında her ikisini de İslam’ın düşmanı ilan eden düşünceler de vardır.⁹²

Klasik İslam modernistlerinin –en azından hepsinin- tamamen Batı kopyası olduğu söylenemese de Batı’dan büyük ölçüde etkilenmediklerini söylemek de mümkün değildir. Söz konusu akım, Batı karşısında her alanda gerileyen İslam dünyasının Batı’yı yakalama, aşma ve onun saldırılarına cevap verme sâikiyle ortaya çıkmıştır. Zikredilen akımın temsilcileri bunu yaparken zaman zaman tepkisel davranmış, bu tepkilerini de farklı dozlarda ve şekillerde ortaya koymuşlardır.⁹³

Acaba modernist düşünce ileride Hıristiyanlığı olduğu gibi İslamiyet’i de Protestanlaştırır mı? Zira Müslümanların ilerlemeleri için İslam’ın protest bir yorumunun yapılması gerektiğini ifade eden görüşler de dile getirilmiştir. Hatta Türkiye’de 1928’de dini “ulusal çıkarlara” uygun bir hale getirmek adına Protestanlaştırma girişimleri yapılır. O dönemde İ. H. Baltacıoğlu başkanlığında Darülfünun İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden bir grup dinde reform paketi hazırlar. Buna göre ibadet dili Türkçe olmalı, camilere sıralar koyularak müzik aletleri eşliğinde dini musiki icra edilmeliydi. Camilerde insanlara “din feylosofları” hitap etmeliydi

---

⁸⁹ İsmail Kara, a.y.

⁹⁰ Şehmus Demir, a.y.

⁹¹ Bkz. R. İhsan Eliaçık, **İslam’ın Yenilikçileri**, C. I, Söylem Yayınları, İstanbul 2001, ss. 8–11.

⁹² Bkz. Mehmet Durmuş, a.g.m., b.a.

⁹³ Şehmus Demir, a.g.m, s. 220.

vs...⁹⁴ Bütün bu etkilenmelere rağmen her iki hareketin ve her iki dinin de tarihi arka planları göz önüne alındığında İslam'da Hıristiyanlığa benzer bir Protestanlaşmanın olmayacağı söylenebilir.⁹⁵

Modernist düşünce her ne kadar Müslümanların kimliğinin yeniden oluşmasında etkili olmuş, laikleşmeyi dayatmış ve bunda büyük ölçüde başarılı olmuşsa da fertler açısından bakıldığında İslam hâlâ yerini korumaktadır. Ancak devletler söz konusu olduğunda laik düşüncenin ağır bastığını söylemek yanlış olmayacaktır.⁹⁶

Müslüman dünya modernizm tecrübesiyle ciddi bir kriz yaşamıştır ve yaşamaya devam etmektedir. Bu yaşananların bir kriz olduğunu kabul edenler bunu aşmanın yolunun kendi geleneklerimizi oluşturmak olduğunu söylemektedirler. Zira bizler Modernizmle birlikte kendi geleneğimizi hayatımızın dışına ittik ve yerini başka bir şeyle de doldurmadık. Dertlerimizin devası bu boşluğun doldurulmasından geçmektedir.⁹⁷

---

⁹⁴ Bu görüşlerin detayları için bkz. Ramazan Altıntaş, a.g.m, ss. 71–72.

⁹⁵ İslam'ın neden Protestanlaşmayacağı ile ilgili detaylı açıklamalar için bkz. Altıntaş, a.g.m, ss. 79–83.

⁹⁶ Ira M. Lapidus, a.g.e., ss. 413–414. İran gibi birkaç devlet bu hükümden istisna edilebilirse de genel olarak bakıldığında ismi ne olursa olsun devlet söz konusu olduğunda laik anlayışın ağır bastığı söylenebilir.

⁹⁷ Geleneğin ne olduğu ve önemiyle ilgili kapsamlı ve doyurucu bilgiler için bkz. Tahsin Görgün, “İslami Tefekkür Geleneği ve Önemi”, **Bilimname** VI, Kayseri 2004/3, ss. 87–115.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED FERİD VECDİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

I. XX. ASIRDA İSLÂM DÜNYASI VE BATI

Müslümanların Batı ile ilk temasları Hz. Peygamber zamanında İslam ordusunun Mute savaşında (m. 629) Bizanslılarla karşılaşmalarına kadar götürülür. Daha sonra dört halife dönemiyle Emevi ve Abbasi dönemlerinde de muhtelif şekillerde karşılaşmalar meydana gelmiştir.⁹⁸ Fakat hiçbirinin 18. yüzyıldaki gibi sarsıcı ve yıkıcı olmadığı iddia edilmektedir.⁹⁹

19 ve 20. yüzyılda İslam dünyasının dini, siyasi, sosyal, düşünce tarihi gibi pek çok açıdan, bazı yerel farklılıklarla birlikte, benzerlik gösterdiği; bu benzerliklerin sebebinin öncelikle Batı medeniyetiyle karşılaşma ve hemen her alanda bu karşılaşmanın etkilerini hissetme olduğu söylenmektedir. Her iki medeniyet önce askeri, akabinde siyasi ve kültürel alanlarda karşı karşıya gelmiş beraberinde yaşanan çatışmalar son iki yüzyılı şekillendirmiştir.¹⁰⁰

Batılı devletlerin işgaline maruz kalan Müslüman ülkeler, bir yandan bu işgallerden kurtulmaya çalışırken bir yandan da ilk yenilgi sebeplerini araştırmak gayesiyle Batı kültürünü tanıma faaliyetlerine başlamışlardır. Bunun için Batılı ülkelere öğrenciler gönderilmiş, topluma yön veren düşünürler bizzat kendileri bu ülkelere gitmiş ve dönüşlerinde bu ülkeleri tanıtan kitaplar yayınlamışlar bir yandan da tercüme faaliyetleri başlamıştır. Ancak etkilenme sadece bu yolla olmamış, Batılı ülkeler de sömürgeleştirdikleri İslam ülkelerinde okullar açarak kendi kültürlerini yayma yolunu

---

⁹⁸ Ali Bulaç, a.g.e, s. 11 vd.

⁹⁹ Modernizmin Müslüman toplumlar üzerinde meydana getirdiği yıkıcı etkiler için bkz. Atasoy Müftüoğlu, a.g.m. Müslüman toplumların Batıdan etkilenmelerinin başlangıç tarihi hakkında farklı görüşler vardır. Bu tarihin 16. Yüzyıl olduğu da iddialar arasındadır. Bkz. Erol Güngör, a.g.e, s. 23.

¹⁰⁰ Harun Anay, a.g.m, ss. 14–15. Batı kültürünün Müslüman halklar üzerindeki etkilerinin bir özeti için bkz. H. A. R. Gibb, a.g.e, ss. 339–341.

tutmuşlardır.¹⁰¹ Bunların yanında Batı kültürünün İslam ülkelerinde yayılmasında oryantlizmin rolüne de vurgu yapılmaktadır.¹⁰²

Yine Batı kültürünün etkisiyle İslam dünyasında çeşitli fikir akımları ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik, komünizm, liberalizm ve demokrasi pek çok açıdan tartışılmış ve hemen her birinin savunucusu olmuştur.¹⁰³ Söz konusu akımlara bir sonraki bölümde değinileceği için burada detay verilmeyecektir.

II. XX. ASIRDA MISIR'IN, SİYASİ, SOSYAL, İKTİSADİ VE İLMİ DURUMU

A. MISIR'IN GENEL SİYASİ DURUMU

Arap ülkeleri içinde tarihi, siyasi etkisi, siyasi konumu, nüfus yapısı, eğitim-öğretim kurumları, düşünürleri itibarıyla en önemli ülkenin Mısır olduğu söylenmektedir.¹⁰⁴

Köklü bir medeniyete sahip olan Mısır 1517'de Osmanlı topraklarına katılmıştır. III. Selim, 1798 yılındaki Napolyon işgalini püskürtmek amacıyla Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'a vali tayin etti. Bu tayin hem Mısır için hem de Arap dünyası için bir dönüm noktası oldu. Mehmet Ali Paşa sonraları bağımsız hareket etmeye başladı. Mısır 1882'de İngiltere'nin işgaline uğradı. İngiltere 1914'de Mısır üzerinde hâkimiyet kurdu. Sa'd Zaglul liderliğindeki Vefd Partisi ülkenin her yanında işgale karşı Mısır milliyetçiliğini güçlendirecek isyanlar tertipledi. Sonunda İngiltere 28 Şubat 1922'de yayınladığı bir bildirgeyle Mısır'ın bağımsızlığını ilan etti. Mısır Hidivi I. Fuad bu bildirgeyi kabul ederek kral (melik) unvanı aldı. Mısır 1952 yılına kadar Mehmet Ali Paşa hanedanı tarafından yönetildi. 23 Temmuz 1952'de yapılan bir askeri darbeyle yönetim Cemal Abdunnasır'a geçti. 1970–1981 arası Enver Sedat, 1981'den sonra da Hüsnü Mübarek askeri idareleri yönetimi devraldı.¹⁰⁵

¹⁰¹ Harun Anay, "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine", **Divan Dergisi**, C.1, 2001, ss. 27–30.

¹⁰² Anay, a.g.m, ss. 31–32.

¹⁰³ Harun Anay da makalesinde Ferid Vecdi'yi liberal ve demokrat olan düşünürler arasında saymaktadır. Bkz. Anay, a.g.m, ss. 43–44.

¹⁰⁴ Anay, a.g.m, s. 5.

¹⁰⁵ Anay, a.g.m, s. 6.

1. Mısır'ın Yönetim Biçimi

Mısır, bağımsızlığını kazanmasının ardından sırasıyla monarşi, sosyalizm ve cumhuriyet rejimleriyle idare edilmiştir. Ancak Mısır söz konusu olduğunda bu kavramların hiçbirinin Batı'da kabul gören anlamları ifade etmediği iddia edilmektedir.¹⁰⁶ Şöyle ki:

Mısır, 1923 Lozan Antlaşması ile Osmanlı'dan ayrılmıştır. Ancak bu konuda fikri bile sorulmamıştır. Antlaşmayı Mısır adına imzalayan İngilizler 1956 yılına kadar Mısır'da kalmıştır. Dolayısıyla bu tarihe kadar Mısır'ın tam bağımsızlığından bahsetmek mümkün görünmemektedir.¹⁰⁷

Mısır krallıkla yönetiliyordu. Toplumda ulusalcı akımlar kendilerine yer bulmaya çalışırken İslamcılık düşüncesi de hızla geliyordu. Yabancı etkisinin yönetimde etkili olması, 1947'de İsrail Devleti'nin kuruluşuna Mısır yönetiminin seyirci kalması, ekonominin yabancılar lehine gelişip sadece Avrupalı işçilerin çalıştığı fabrikalar açılması dolayısıyla da halkın giderek fakirleşmesi gibi sebepler 1952 Hür Subaylar Hareketi'ne zemin hazırlamıştı. Sonunda monarşi çökmüş yerine komünist bir idare gelmişti. Ancak o da halkı daha iyi bir duruma getirmede. Cemal Abdunnasır yönetimindeki yeni idarenin en önemli icraatları arasında İngilizleri ülkeden kovması ve Süveyş kanalını millileştirmesi sayılmaktadır.¹⁰⁸

1953'de Kral Faruk'un tahttan uzaklaştırılmasıyla Cumhuriyet ilan edilmiş, 1956'da Abdunnasır cumhurbaşkanı olmuş ve "Nasır Sosyalizmi" olarak anılan bir yönetim biçimiyle uzun yıllar Mısır'ı idare etmiştir.¹⁰⁹

---

¹⁰⁶ Gibb bu iddiayı genelleştirmiş ve Doğu toplumlarında Batıdan alınan kurumların Batıdaki gibi işlemediğini ileri sürmüştür. Bkz. H. A. R Gibb, a.g.e, s. 342.

¹⁰⁷ Recep Şentürk, **İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim**, İz Yayınları, İstanbul, 1996, s. 202.

¹⁰⁸ Şentürk, a.g.e, s. 204.

¹⁰⁹ Şentürk, a.g.e, s. 205.

2. Mısır'daki Siyasi Akımlar

a. Milliyetçilik

Her ne kadar “millet” kavramının tarihi son derece eski ise de bugün kullanıldığı anlamıyla “milliyetçilik” son iki yüzyıla ait bir kavram olarak kabul edilmektedir. Modern toplum yapısına geçişin bir sonucu olarak kabul edilen milliyetçilik modernitenin ürünü olarak tarih sahnesine çıkmış ve muhtevası çeşitli etkenlere bağlı olarak değişerek de olsa günümüze kadar gelmiştir.¹¹⁰

Özellikle Arap dünyasında ilk ortaya çıkan akımlardan biri, milliyetçiliktir. Bunun belli başlı sebepleri olarak, 19.yüzyıldan itibaren Arap devletlerinin Avrupalılarca işgal edilmesi, buna bağlı olarak gelişen ilişkiler sonucunda Avrupa’da başlayan milliyetçilik akımlarından etkilenme, Osmanlı Devleti’nde başlayan milliyetçilik tartışmaları ve Osmanlı Devleti ile bazı Arap devletleri arasında çeşitli alanlarda çıkan sorunlar gösterilmektedir. Özellikle 19.yüzyılın sonlarında Arap dünyasında çeşitli yönleriyle en çok tartışılan konu, milliyetçilik olmuştur. Bu sebeple o dönem düşünürleri içinde milliyetçiliği bir şekilde benimsemeyen yok gibidir.¹¹¹ Ferid Vecdi de bunlardan biridir. O, Mustafa Kamil’den etkilenerek milliyetçi bir söylem geliştirmiş, milliyetçilerin yayın organı olan el-Liva gazetesinde yazılar yazmış ancak Mustafa Kamil’in ölümünden sonra çeşitli anlaşmazlıklardan dolayı onlarla ilişkisini kesmiştir.

O dönemde milliyetçi söylemlerin etkisiyle Arapça konuşan halklar arasında Arap kimliği bilinci gelişmeye başladı. I. Dünya Savaşı’ndan sonra her ne kadar yeni Arap devletleri oluşturulmuşsa da bu devletlerdeki yabancı denetimine karşı direniş de başladı. Bu da Arap Birliği hissini güçlendiren bir etken oldu. Milliyetçilik hareketleri, İslam’ı bir kimlik olarak dışlamıyordu ama üslubu oldukça laikti. Ancak İslam’ı kullanmaktan da geri durmuyordu. Hatta Araplar’a inmiş olmasından yola çıkarak

---

¹¹⁰ Durmuş Hocaoğlu, “Milliyetçilik ve Modernist Teoriler:1”, **Yeni Çağ** [Analiz], 10.02.2004. Yazar bu makalesinde ve aynı gazetenin 13 ve 16 Şubat 2004 tarihli makalelerinde konuyu incelemiş ve milliyetçiliğin temellerine ve bugünkü durumuna dair analizlerde bulunmuştur.

¹¹¹ Harun Anay, a.g.m, s. 34.

İslam'ın Araplar'ın özel dini olduğunu ve Hz. Muhammed'in Arap milliyetçiliğinin önderi olduğunu iddia eden milliyetçi yazarlar mevcuttur.¹¹²

Milliyetçi düşünce farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Irkçı, kültürel, dini milliyetçilik, dil milliyetçiliği gibi... Bunlardan bir kısmı İslam'ı da dikkate alırken bir kısmı tamamen laik bir milliyetçiliği savunmaktadır. Milliyetçilik söylemleri çerçevesinde Arap halklarının bağımsızlıklarını elde etmeleri ve bir araya gelmeleri gerektiği ileri sürülmüş ve bu görüşler Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılmalarına sebep olmuştur.¹¹³

Seküler milliyetçiliği savunanlar tarafından önemli olanın din değil dil, tarih, coğrafya birliği olduğu iddia edilmiştir. Bunların yanında dindarlıkla milliyetçiliğin birbirine zıt olmadığını, bir insanın hem dindar hem de milliyetçi olabileceğini savunan Mustafa Kamil gibi liderler de etkili olmuştur. İslam birliğini savunan Reşid Rıza ise İslam'a ters olduğu gerekçesiyle milliyetçiliğe karşı çıkmaktadır.¹¹⁴

Bu konuda yapılan faaliyetler neticesinde 1944'de Arap Birliği Teşkilatı kurulmuştur. 1952'de Mısır'da askeri bir darbeyle yönetimi ele geçiren Cemal Abdunnasır da ateşli bir Arap milliyetçisiydi. Bu olayla Araplar arasında milli şuur canlı kalmıştır.¹¹⁵

Arap birliği düşüncelerinin yanında bölgesel milliyetçiliği savunan düşünürler de vardı. Mısır'da Taha Hüseyin'in de içinde bulunduğu bir kısım düşünür Mısır milliyetçiliği fikrini savunmuşlardır.¹¹⁶

Mısır'da 1879–1882 Urabi hareketi ve Mustafa Kamil'in Milliyetçi partisiyle başlayan milliyetçiliğin yayılması ve gelişmesinde gayr-ı Müslim azınlığın büyük çabaları olmuştur. Genel nüfusa oranları %8 civarında olan Kıpti Hıristiyanlar, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar, Marunîler zimmilikten kurtulup kendilerine Müslümanlarla aynı haklara sahip olma hakkı vereceği için milliyetçilik akımını ortaya atmış ve kurdukları gazete ve dergileriyle Mısır milliyetçiliğini desteklemişlerdir. Bunu

---

¹¹² Harun Anay, a.g.m, s. 38.

¹¹³ Anay, a.g.m, ss. 34–35.

¹¹⁴ Anay, a.g.m, s. 37.

¹¹⁵ Anay, a.g.m, s. 39.

¹¹⁶ Anay, a.g.m, s. 37.

sağlayabilmek için Mısır lehçesini ve halk dilini fasih Arapçadan ayırmaya çalışmışlar, bu anlayışı yerleştirmek gayesiyle yerel lehçeyle tiyatro ve gazete çalışmaları hatta Latin harflerinin kabulü için propaganda yapmış ancak başarılı olamamışlardır. Müstear adı Ebu Nazzara olan James Sonua adlı Yahudi'nin Mısır'da ilk Arap tiyatrosunu kurması ve 1887'de halk Arapçasıyla yayın yapan bir gazete çıkarması bu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir.¹¹⁷

b. Komünizm

XX. asırda Mısır'da önemli etkileri olan hareketlerden biri de **Arap Sosyalizmidir**. II. Dünya savaşı sırasında Suriye'de kurulan Sosyalist Arap Baas Partisi'nin ardından ikinci önemli Arap sosyalizmi hareketi Mısır'da Cemal Abdunnasır (1918–1970)'ın başını çektiği hareketti. 1960'ların ortalarında Arap sosyalizmi Araplar arasında en baskın ideoloji durumundaydı.

Mısır'daki Nasırcılık hareketinin temel ilkeleri “Arapların sömürgeci kurtuluşu ve birliği ile toplumun köktenci sosyalist dönüşümü” idi. Nasır, kısa sürede Arap dünyasının en başarılı emperyalizm karşıtı lideri ve Arap milliyetçiliğinin en büyük sözcüsü olmuştu. Yani sosyalizm yukarıda bahsettiğimiz milliyetçilikten apayrı bir ideoloji olarak görülmez. Arap sosyalizmini aynı zamanda İslami köklerinden de tamamen ayrı düşünmemek gerekmektedir.¹¹⁸

Mısır'ın siyasi ve toplumsal hayatında masonluğun son derece etkili olduğu iddia edilmektedir. Buna göre masonluk, Mısırlı aydınlar ve yöneticiler arasında yaygındı. Sa'd Zağlul Paşa, Mustafa Kamil, Muhammed Abduh, Cemaleddin Afgani gibi isimlerin dışında zengin toprak sahipleri, çeşitli din ve milliyetlerden ileri gelen isimler ve yönetimde söz sahibi pek çok kişinin de çeşitli mason localarına kayıtlı olduğu söylenmektedir.¹¹⁹

---

¹¹⁷ Recep Şentürk, a.g.e, ss. 200–201.

¹¹⁸ Bkz. Voll, a.g.e, ss. 287–292. Ayrıca bkz. Erol Güngör, a.g.e, ss. 118–122.

¹¹⁹ Kerim Wissa, “Bonaparte'dan Zağlul'a Mısır'da Masonluk”, trc. Yusuf Hanif, **İnkışaf Dergisi**, S. 3, 2008, www.inkisaf.net. Kaynakta Afgani'nin masonluğu amaçların ulaşmak için kullandığı iddia edilmektedir. Belirtildiğine göre Afgani kısa zamanda “Kevakibu'ş-Şark” isimli mason locasının lideri haline gelmiş ancak yeri geldiğinde de eleştirmekten çekinmemiştir.

Görüldüğü gibi Mısır siyasi hayatında İslami söylemler merkezi bir konumdaydı, denilebilir. İngiliz işgaliyle entelektüeller arasında başlayan İslam modernizmi çabaları zamanla laik milliyetçiliğe dönüşmüştür. Ancak bu durum toplumda beklenen desteği görmedi ve istenen laikleşme sağlanamadı. İhvan-ı Müslimin gibi muhalif hareketler çıkarak siyasi hayatta etkin roller aldılar. 1952 darbesinin ardından iş başına gelen komünist yönetim bu hareketleri yasadışı ilan ettiyse de İslami kimliği kendi üzerinden de atamadı. Şer'i hukuk korunmakla birlikte din, devletin kontrolüne alındı. Bu, bir tür İslam'ı ve devleti kaynaştırma çabasıydı, kısmen de başarılı oldu. Zaman içinde tekrar gündeme gelen laikleşme çabaları halkın tepkisini çekti.¹²⁰

c. *İslamcılık*

İslamcılık akımı Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse bu akım bir yandan modernlik açısından İslam'ı yorumlamış diğer yandan da İslam kültür ve kavramlarını kullanarak modernleşmeyi yorumlamıştır.

Elbette İslamcılık sadece Osmanlı'da ortaya çıkmış bir akım değildir. İslamcılık Osmanlı dışında Hindistan, Afganistan, İran ve Mısır'da da farklı bir gelişim seyri göstermiştir. Osmanlı İslamcılığında Müslümanların kurtuluş reçetesi İslam'a, bir zamanlar bizi başarıdan başarıya koşturan İslam kültürüne dönmekti. Son derece hayalî olan "İttihad-ı İslam" fikri savunuluyordu. Oysa aynı zamanda Arap milliyetçiliğinin de önderi olan Afgani'nin başlattığı diğer tür İslamcılıkta değişim çok daha köklü bir şekilde kendini hissettirmiştir. Onların ideali "*saf ve gerçek İslam'a dönüş*" idi. Bu düşüncede bütün bir gelenek yok sayılmakta ve Kur'an'a dönüş gerekli görülmektedir. Zira "saf İslam" oradadır. Ancak Batı karşısındaki savunma psikolojisi "saf İslam"dan bahseden Afgani'ye şu cümleleri söyletebilmiştir:

"İslam dininin bilimsel ilerlemenin önünde engel olduğu doğru olsa bile, bir gün bu engelin ortadan kalkmayacağını kim söyleyebilir? İslam dini bu konuda diğer dinlerden nasıl ayrılabilir? Her din kendine göre müsamahasızdır. Hıristiyanlık, yani onun emirlerini ve öğretisini

---

¹²⁰ Ira M. Lapidus, a.g.e, ss. 401–402.

izleyen ve ona göre şekillenen topluluk, sözünü ettiğim ilk dönemde böylece hür ve bağımsız olarak ortaya çıktı. Gelişme ve bilim yolunda da hızlı bir şekilde ilerlemektedir. Oysa İslam toplumu henüz kendisini dinin vesayetinden kurtaramamıştır. Ancak, Hıristiyanlığın dünyada İslam'dan yüzyıllarca önce ortaya çıktığı düşünülürse, İslam toplumunun da bir gün bağlarını koparmayı başaracağına ve Batı toplumunun izinden giderek uygarlık yolunda kararlı bir şekilde yürüyeceğine olan ümidimi muhafaza ediyorum... Hayır, İslam bir ümitten mahrum edilemez.”¹²¹

B. MISIR'IN SOSYAL, İKTİSADİ VE İLMİ DURUMU

19 ve 20. yy'da Mısır'ın şekillenmesinde en önemli etken, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, Batı kültürüdür. Bunun için de bu kültürün ülkeye girişi ve etkileri üzerinde durmadan dönemin sosyal yapısının kavranması mümkün değildir.

Napolyon 1798'de Mısır'a girdiğinde bir bildiri dağıtmıştı. Bildiri şöyle başlıyordu: “*Bismillahirrahmanirrahim (Rahman ve Rahim Allah'ın Adıyla başlarım) La ilahe illallah (Allah'tan başka ilah yoktur) Allah'ın oğlu yoktur, mülkünde hiçbir ortağı yoktur. Hürriyet ve eşitlik üzerine kurulmuş Fransa tarafından...*”¹²²

Bu olay iki toplumun karşılaşmasının başlangıcı olmuştur. Bu karşılaşmadan Mısır'ın payına düşen sonuç yenilgi ve hayal kırıklığı oldu. Peşinden de kendilerini yenenlere her alanda tabi oluş geldi.¹²³

Batı kültürünün Mısır'a şu yollarla girdiği söylenir:

1. Mısır'da çeşitli ilmi alanlarda çalışan Batılı uzmanlar
2. Batı'ya gönderilen talebeler
3. Mısır'da tercüme edilip yayımlanan Batılı yazarların eserleri
4. Batılı tarzda ya da Batılılar tarafından kurulmuş okul ve enstitüler.¹²⁴

¹²¹ Mehmet Paçacı, **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 26-27'den naklen.

¹²² Recep Şentürk, a.g.e., s. 207.

¹²³ Şentürk, a.g.e, ss. 207–208.

Mısırlılar yenilgi nedenlerini araştırdıklarında başlıca iki sonuca ulaştılar; bir grup sebebin İslam'ın aslından uzaklaşılması olduğunu söylerken bir başka grup Batıdaki gelişmelerin zamanında takip edilememesi olduğu iddiasını ortaya atmıştır. Bu iddianın sahiplerine “*Arap uyanışçıları*” denmiştir. Toplum yapısında meydana getirdiği derin etkileri inceleyen bazı sosyologlara göre Napolyon'un Mısır'ı işgali ülkeyi en çok kültürel alanda etkilemiştir. Zira bu olay Mısırlıların ilmi ve teknolojik açıdan ne kadar geri kaldıklarını görmelerine sebep olmuştur.¹²⁵

Bu arada ülkeye girmeye başlayan yeni kültür ve yerli kültür arasında da çatışmalar başlamıştı. Batı kültürüne tepki veren grubun başında Ezher uleması gelmekteydi. Ancak onlar da kendi aralarında farklı düşünüyordular. Bir kısmı Batı kültürünü tamamen reddetmekteyken bir kısmı da oradan “*iyi*” olan yönlerin alınması gerektiğini ifade etmekteydi. Bunların başında da Mehmet Ali Paşa'nın Fransa'ya gönderdiği öğrencilerin imamı olarak görevlendirdiği ve Fransız kültürünü Mısır'a taşımada ciddi gayretler sarf eden Rıfâa Tahtavi gelmektedir. Fransız devrimini ilk defa Arapça olarak tanıtan da o'dur.¹²⁶

Böylece eğitimden siyasete kadar toplumun her kesiminde bir bölünme meydana gelmişti. Bu süreçte toplumsal sorunlara çözüm üreten iki temel eğilim ağır bastı; İslamcılık ve Batıcılık. İslamcılık Batılı değerlerle İslami değerleri uzlaştırmaya çalışırken Batıcılık toplumsal bütün sorunların çözümünün Batıda olduğu iddiasındaydı.¹²⁷

Napolyon'un işgaline karşı durmak üzere Mehmet Ali Paşa'nın gönderilişi trajik olarak Mısır'ın bağımsızlaşmasının ve Batılılaşmasının başlangıcı olmuştur.¹²⁸

Döneminde pek çok yenilik yapan M. Ali Paşa'nın icraatlarının iki temel özelliği olduğu söylenir:

- 1- Yenilikler, geniş siyasi amaçların gerçekleştirilmesine yönelikti.

---

¹²⁴ Şentürk, a.g.e, s. 210.

¹²⁵ Recep Şentürk, a.g.e, s. 206.

¹²⁶ Tahtavi'yle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Şentürk, a.g.e, ss. 211–212.

¹²⁷ Şentürk, a.g.e, ss. 213–214.

¹²⁸ Şentürk, a.g.e, s. 198.

2- Yenilikler, Osmanlı'da da olduğu gibi, öncelikle askeri amaçlıydı. Örneğin, yeni oluşturulan eğitim sistemiyle subay ve kurulan silah fabrikalarında görev yapan eleman yetiştirmek, dokuma ve dikim evleriyle ordunun giyecek ihtiyacını karşılamak amaçlanmıştı.¹²⁹

Modernleşme yapısı gereği aşamalı, çatışmalı ve yavaş işleyen bir süreçtir. Mısır'da da durum daha farklı olmamıştır. Bu süreç halkı ciddi manada sıkıntıya sokmuştu. Ocak 1830 tarihli hükümet kararnamesi ile halk köylerinden çıkmak için bile kimlik bilgileri ve izne mecbur tutulmuştu. Sürekli muhafızların denetiminde tutulacaklar, köylüler ürünlerini devlet ambarlarına teslim edecekti. Adeta kışlada gibi yaşayan insanlar evlerini bırakıp kaçmaya başlamışlardı. Halk, zorla askere alınıyor, yeni uygulamaları kabul etmeleri için şiddete maruz kalıyordu. Eğitim kurumlarının yanında şehrin sokakları, evlerin biçimleri, yapıların mimarileri bile değiştiriliyordu...¹³⁰

Mısır, halkı Müslüman olan ülkeler arasında modernleşme sürecine en erken giren ülkedir, denilebilir.

Mısır ve Türkiye'de modernleşme süreci benzer birtakım özelliklere sahiptir.¹³¹ Bu da oldukça doğaldır. Zira Mısır, modernleşme tecrübesine başladığı zaman henüz Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti durumundaydı. Dolayısıyla İstanbul'da meydana gelen her gelişme Mısır'da da yankı bulmaktaydı.

1872 yılında dönemin Hidivi olan İsmail Paşa'ya Avrupa devletleriyle borç anlaşması yapma yetkisi verildi. Borçlanma yoluyla Kahire ve İskenderiye gibi büyük şehirlerde düzenlemeler yapıldı. Sudan ve Afrika içlerine doğru fetih girişimleri oldu. Yapılan harcamaları karşılamak amacıyla vergilerin artırılması ve benzeri yollara gidildi. Ancak giderek artan borçlar ödenemeyince Mısır maliyesi iflas etti ve Düyun-ı Umumiyye Sandığı kuruldu. Bu durum Batılı müdahalesine zemin hazırladı. Zamanla ülkenin iç işlerine karışılmaya başlandı. Nihayetinde Mart 1885'te yapılan Londra

---

¹²⁹ Recep Şentürk, a.g.e, ss. 198–199.

¹³⁰ Mitchell'in kitabının tamamı bu süreçte Mısır'ın nasıl değiştiğini, nasıl sömürüldüğünü, her alanda toplumda ve soysala hayatta yaşanan değişimleri anlatmaktadır. Bkz. Timothy Mitchell, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, trc. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

¹³¹ Nazife Şişman, a.g.e, s.147.

antlaşmasıyla verilen karara göre Mısır borçlarını iki yıl içinde ödeyemezse milletler arası bir komisyonun görev alması karara bağlandı.¹³²

1914–1918 yılları arasında Mısır’da savaş hukuku geçerliydi. Buna bağlı olarak da halk ekonomik açıdan son derece zor durumdaydı.¹³³

Neredeyse tüm İslam dünyası Batı’nın sömürgesi altına girince Müslümanlar öncelikle ordularını Batılı tarzda düzenleme, Batı’nın üstünlüğünü kabullenerek onları üstün yapan bilimleri öğrenme çabasına girdiler. Bilimlerin aktarılması iki yolla gerçekleşti. Bazen Avrupa ülkelerine heyetler gönderildi; bazen de Batılı öğretmenler getirildi. Bu, öncelikle askeri alanda yapılacak düzenlemelerle ilgili olarak getirtilen uzmanlarla başladı. Mısır da benzer bir süreçten geçti. Mısır’da modernleşmenin başlatıcısı olarak bilinen Mehmet Ali Paşa, Avrupa’dan subay, mühendis ve doktorlar getirtti ve oraya çeşitli heyetler gönderdi.¹³⁴

Bunlarla yetinmeyen Mehmet Ali Paşa yeni yaşam tarzını benimsetmek için pek çok yeniliğe imza attı ve bunları halka zorla da olsa uygulattı. Örneğin, Batılı tarzda okullar açtırdı. Ancak halkın bu okullara çocuklarını göndermek istememesi üzerine çocuklar ailelerinden zorla alınıp yatılı okullara yerleştirildi ve uzun süre çevreleriyle ilişkileri kesildi. Bu okullara alınan öğrencilerin bütün ihtiyaçları karşılanmaktaydı.¹³⁵

Mısır’da modern anlamda ilk yüksek okul 1826 yılında Mehmet Ali Paşa tarafından kurulan Tıp Okulu (Medresetü’l-Tıbbiyye)’dir. XX. Yüzyılın başlarından itibaren de pek çok okul faaliyete geçirilmiştir. 1920’de öğretim dili İngilizce olan Kahire Amerikan Üniversitesi (el-Câmi’atu’l- Emirikiyye), 1924’de İskenderiye Üniversitesi (Câmi’atu’l-İskenderiyye), 1950 yılında Ayn Şems Üniversitesi (Câmi’atu Ayn Şems) ve 1957 yılında Asyut Üniversitesi (Câmi’atu Asyut) kurulmuştur. Ancak Mısır’ın en eski ve en etkili üniversitesi Ezher Üniversitesi’dir. Bu üniversite Fatimiler’den beri (m.975) faaliyetini sürdürmektedir. Asırlarca klasik eğitim verdikten sonra 1924’de hükümet okullarıyla denkliği kabul edilmiştir. Zamanla farklı fakülteleri de bünyesine dâhil etmiştir. İlahiyat Fakültesi İslam düşüncesi, Batı felsefesi ve dinler

¹³² Hilal Görgün, “Mısır”, **DİA**, I-XXXIX (devam ediyor), C. XXIX, Ankara, 2004, s. 570.

¹³³ Hilal Görgün, a.g.m, C. XXIX, s. 570.

¹³⁴ Muhammed Hüseyin, a.g.e, s. 15.

¹³⁵ Görgün, a.g.m, s. 581.

tarihi derslerine yer veren ve bu alanlarda akademik çalışmalar yaptıran tek fakültedir.¹³⁶

Mısır'da modern anlamda kurulan ilk üniversite Kahire Üniversitesidir. İlk olarak 1908 yılında Mısır Üniversitesi adıyla kurulan üniversite I. Fuad zamanında I. Fuad Üniversitesi (Câmi'atu Fuad el-Evvel), I. Faruk zamanında ise I. Faruk Üniversitesi (Câmi'atu Faruk el-Evvel), 1952 devriminden sonra ise Kahire Üniversitesi adlarını almıştır. Edebiyat Fakültesi ve ona bağlı olarak kurulan Felsefe bölümü ilk kurulan bölümlerdendir. Bu bölüme önceleri Sorbonne'dan hocalar ve müsteşrikler ders vermişse de zamanla kendi hocalarını yetiştirmiştir. 1871'de yüksek okul olarak kurulan Daru'l-ulum 1945'de fakülteye çevrilmiş bir yıl sonra da Kahire Üniversitesine bağlanmıştır. Burada Abdülaziz Çaviş, Hasan el-Benna, Seyyid Kutub, Ebu'l-Alâ el-Afifi gibi pek çok etkili kişi mezun olmuş bir kısmı burada hoca olarak da kalmıştır.¹³⁷

Matbaa Mısır'a Napoleon'un işgaliyle girmiştir. Dolayısıyla da Arap ülkeleri arasında matbaanın en erken girdiği ülkelerin başına Mısır gelmektedir. Matbaanın Mısır'a gelişi Mısır'ın geri kalmışlığının kırılması olarak kabul edilmektedir. Ancak bazı bilim adamlarının matbaaya karşı çıktığı görülmektedir. Bunun sebebi matbaanın oraya getiriliş amacıyla bağlantılıdır. Fransızlar Mısır'da kendi fikirlerini kolaylıkla yayabilmek için matbaayı kullanmışlardır. Dolayısıyla da matbaanın aslında işgali meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığı iddia edilebilir. Burada ilk basılan kitapların askeri amaçlı kitaplar olması ve bunun dışındaki kitapların basımının yasaklanması bu iddiayı güçlendirmektedir. 1861'de resmen kapatılan matbaa İsmail yönetiminde yeniden açılmıştır.¹³⁸

Matbaanın ülkede kullanılmasına bağlı olarak gazete ve dergi yayıncılığında da Suriye ve Lübnan'la birlikte ilk sırada Mısır gelmektedir. Afgani ve Abduh'un 1884 yılında Paris'te yayımladığı el-Urvetü'l-Vuska adlı dergiyi saymazsak bugüne kadar yayınlanan bazı dergiler şöyle sıralanabilir: Ferid Vecdi'nin 1899'da kurduğu el-Hayat; Faris Nimr ve Yakub Sarruf (v. 1927)'un editörlüğünü yaptığı 1952'de kapatılıncaya kadar Mısır'da yayınıını sürdüren ve özellikle Batı düşüncesiyle ilgili makaleleriyle

---

¹³⁶ Harun Anay, a.g.m, ss. 9–10.

¹³⁷ Harun Anay, a.g.m, s. 10.

¹³⁸ Timothy Mitchell, a.g.e, ss. 233–234.

büyük etkiler bırakan Mecelletü'l-Muktataf; 1892'de Corci Zeydan (v. 1914)'ın Kahire'de kurduğu Mecelletü'l-Hilal; yine Kahire'de 1898'de İbrahim Yazıcı'nın neşrettiği Mecelletü'l-Diva gibi.¹³⁹

1928 senesinde Mısır'da İsmail Mazhar tarafından kurulan “Mecelletul-Usur” adlı dergide ilhad hareketlerinin açıkça savunulduğu görülmektedir. Mısır'da Müslümanları ilhada ilk davet eden yazı, Mahmud Azmi'nin “el-Ehram” gazetesinde yazdığı “*Din Yükselme ve İlerlemeye Mani Olan Bir Bağdır, Onu Terk edin*” isimli makalesidir. Söz konusu dergi ilhadi fikirlerin yayıldığı bir odak haline gelmiştir. Hüseyin Mahmud, Ömer İnyet ve Kamil Geylani gibi yazarlar bu dergide fikirlerini savunmuşlardır.¹⁴⁰

Mısır'da kurulan etkin gazetelerden birkaçı ise şöyle sıralanabilir: 1875 yılında Kahire'de başlatılan ve bugüne kadar yayımını sürdüren Selim ve Bişare Takla kardeşler tarafından kurulan el-Ehram; 1889–1915 yılları arasında yayımlanan Yusuf Ali (1913)'nin kurduğu M. Abduh, R. Rıza, Mustafa Lütfi Menfelûti, M. Ferid Vecdi gibi düşünürlerin de yazdığı el-Müeyyed; Lübnan asıllı Faris Nimr ve Yakub Sarruf'un 1889–1962 yılları arasında Kahire'de yayınlan el-Mukattam ve Ferid Vecdi'nin 1907'de kurduğu ed-Düstur bunlardandır.

İsmi anılan bu dergi ve gazetelerden sonra da Mısır'da yayın hayatı canlı bir şekilde devam etmiş üniversiteler, araştırma kurumları, özel kurumlar, şahıslar çok sayıda makaleler yayın hayatına girmiştir. Bu dergi ve gazetelerde sadece Sünni Müslüman düşünürler değil Hıristiyan ve Yahudilerin yanında Şi'i, Zeydi, Dürzî vb. farklı bakış açılarına sahip pek çok düşünürün de yazdığı göz önüne alındığında son derece zengin bir düşünce hayatının varlığından bahsetmek mümkün olmaktadır.¹⁴¹

Mısır, Batı kültürünün Müslüman ülkelere yayılmasında öncü bir rol üstlenmiştir. Mısırlı entelektüeller Batıdan gelen fikirleri büyük bir şevkle aynen kabul etmekte bir mahzur görmemişlerdir. Bu durum onların İslam'a bakışlarından hayatı algılayışlarına kadar her alanı derinden etkilemiştir. Bunda oryantalizmin etkisi inkâr

---

¹³⁹ Harun Anay, a.g.m, s. 14.

¹⁴⁰ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, C. II, Fecr Yayınları, Ankara, 1996, s. 315.

¹⁴¹ Anay, a.g.m, ss. 14–15.

edilemez. İslam dünyasının Batı karşısındaki büyük yenilgisi onu her açıdan Batı'nın etkisine açık hale getirmişti. Oryantalizm Batı yayılcılığına akademik destek sağlamaktaydı. Oryantalistler İslam ve Müslümanlar hakkında yeni bakış açıları oluşturarak bunu tüm dünyaya ve Müslümanlara dayatmaya başlamışlardı. Gerektiğinde işgalci güçleri bile gerçek Müslümanlar ve İslam'ın gerçek savunucuları olarak takdim etmekte idiler. Bu saldırılar karşısında her ne kadar Müslüman düşünürler savunmaya geçmişlerse de oryantolizmin etkilerinden kendilerini kurtarabildiklerini söylemek mümkün görünmemektedir.¹⁴²

Ülkelerin kültürlerini siyasetlerinden bağımsız düşünmek neredeyse imkânsızdır. Mısır'da da benzer bir durumdan söz etmek yanlış olmayacaktır. Zira dönemin ileri gelen düşünürlerine, özellikle de üniversite çevresine baktığımızda modernist düşüncenin etkilerini yakından görebiliriz. Kendi kültürlerinin birikimlerinden şikâyet edenlerin Batıdan gelen pozitivist fikirleri büyük bir hevesle karşılamaları son derece düşündürücüdür. Bunun en çarpıcı örneği Taha Hüseyin'dir. Taha Hüseyin'in 1926 yılında yayımlanan "Cahiliye Şiiri" isimli meşhur çalışmasından bir yıl önce İngiliz bir şarkiyatçı olan Margoliouht'un "Cahiliye Dönemi Şiiri" konusunda bir hipotez ortaya atması rastlantı olmasa gerektir.¹⁴³

XX. asırda Mısır fikir hayatına yön veren iki önemli isim vardır: M. Abduh ve C. Afgani. Haklarında ne söylenirse söylensin bu yüzyılın başında önde gelen aydınların çoğu bu ikisinin öğrencisidir. Girişte İslam modernizmine hâkim iki renk olduğundan bahsetmiştik. Biri milliyetçiliğin hâkim olduğu laik eğilim. Burada İslam tamamen reddedilmiyorsa da siyasetten ayrılmaktadır. Diğeri ise din ve siyaset ayrımını kabul etmeyen İslamcılık.¹⁴⁴ Birbirleriyle sıkı bir etkileşim içinde olan her iki eğilim de Afgani ve Abduh tarafından başlatılmıştır. Abduh'un sıkı takipçisi ve talebesi olan Suriye'li Reşit Rıza (1865–1935) Selefîye ekolünün kurucusu olmuştur. Bu düşünce,

---

¹⁴² Geniş bir oryantolizm değerlendirmesi ve bunun Müslümanlar üzerindeki etkileri için bkz. Mehmet Paçacı, a.g.e, ss. 19–43.

¹⁴³ Malik bin Nebi, **Kur'an Fenomeni**, trc. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 9–12. Ferit Vecdi, Hüseyin'in bu kitabına 1926 yılında yayımlanan "Nakdu Kitabı'ş-Şi'ri'l-Cahili", isimli bir reddiye kaleme almıştır.

¹⁴⁴ Her iki akımla ilgili detaylı bilgi için bkz. bu tezde ss. 24–28.

İslam anlayışını selefin inancı temeline oturtmanın önemine vurgu yaptığı için bu ismi almıştır.

Mısır, oldukça renkli ve hareketli bir düşünce ortamına sahipti. Modernizm, milliyetçilik, liberal laiklik, radikal laiklik... gibi pek çok düşüncenin Mısır'da geliştiğini söylemek mümkündür. Bu düşüncelerin ortaya çıkmasında, yukarıda bahsettiğimiz gibi, Abduh'un rolünden bahsedilebileceği gibi Batı düşüncesinin baskın etkisinden bahsetmek de mümkündür.

Mısır'da fikir hayatının canlanmasına etki eden faktörlerden biri de 20.yüzyılın başlarında siyasi partilerin kuruluşu ve pek çok aydının bu partiler etrafında toplanması olmuştur. Mustafa Kamil Paşa, liderliğini yaptığı el-Hizbül-Vatani hareketini 1907'de aynı adla partileştirdi. O ve takipçileri hareketin yayın organı el-Liva gazetesinde İslam birliği prensibiyle Osmanlı'ya bağlı Mısır vatanseverliği fikrini yaygınlaştırmaktaydı. Ahmed Lütfi es-Seyyid'in liderliğini yaptığı Hizbu'l-Ümme ve yayın organı el-Ceride ise Avrupa medeniyetini ve değerlerini savunmaktaydı. Bir yandan daha sonra Arapçılığa dayalı sosyalizme dönüşecek olan Marksist-sosyalist düşünceler ortaya çıkmıştır. Dini hayatın gelişiminde ise daha çok 1920'li yılların ortalarında Türkiye'den Mısır'a giden âlimlerin etkisi vardır.¹⁴⁵

XIX. yüzyılın ortalarından XX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap ve Türk düşünürlerin birbirlerini etkiledikleri, birbirlerinin yazılarını takip ettikleri, aynı konuları okudukları bilinmektedir. Mısır basınına baktığımızda bunu görebiliriz.¹⁴⁶

III. MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN HAYATI

A. DOĞUMU, ÇOCUKLUĞU, GENÇLİĞİ VE YAYIN HAYATI

M. Ferid Vecdi, 19. yüzyılın son çeyreğinde dünyaya geldi. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1878 veya 1875 tarihleri genel kabul gören tarihlere dir.¹⁴⁷

---

¹⁴⁵ Hilal Görgün, a.g.m, s.578.

¹⁴⁶ Harun Anay, a.g.m, s. 3.

İskenderiyye’de doğmuştur ve aslen Türk kökenli bir ailenin oğludur. Babasının adı Mustafa Vecdi, dedesinin adı Ali Reşad’dır.¹⁴⁸ Hâciri’den, Ahmed isminde hukuk fakültesinde okuyan bir kardeşinin olduğunu öğrenmekteyiz.¹⁴⁹

Yaşamının ilk yıllarını doğduğu yerde geçirmiştir. 1882 yılının mayıs ayında İngiliz-Fransız donanmasının İskenderiye limanına demirlemesiyle başlayan olaylar İskenderiye şehrinden bir göç dalgasının yayılmasına sebep olmuştu. Bu olay ve İngilizlerin Mısır’ı işgali onun hayatında önemli izler bırakmıştır.¹⁵⁰

Babasının işi sebebiyle yaklaşık 14 yaşlarındayken 1892’de Kahire’ye 1894’de Dimyat’a, 1899’da da Süveyş’e taşınırlar.¹⁵¹ Burada 6 yıl kadar kalan Vecdi son olarak 1905 yılında Kahire’ye taşınır ve orada kalır.¹⁵²

1899 yılında Süveyş’e taşınan Ferid Vecdi, ilk iş olarak özel bir dergi çıkarmaya karar verdi. Bu düşüncesinin temellerini muhtemelen Reşid Rıza ile Dimyat’ta tanıştığı sırada atmıştı.¹⁵³

Dönemin edebi çalışmalarının merkezi olan Kahire’den uzak oluş, yeterli maddi imkânlara sahip olmama gibi zorluklara aldırmayan Ferid Vecdi, 1899 yılının Ağustos ayında “el-Hayat” dergisinin ilk sayısını Reşid Rıza’nın da yardımlarıyla çıkardı. Dergi, Menar dergisinin matbaasında basılıyordu.¹⁵⁴

Dergiyi çıkarma amacını ilk sayısında “el-Hayat’ın Amacı” adlı yazıyla açıklamıştır. Yazısında dönemindeki sosyal gelişmelerden, Doğu - Batı etkileşiminden, Doğu halklarının Batı taklitçiliğinden ve bu taklitçiliğin inanç alanında yol açtığı zafiyetlerden bahsettikten sonra amacını şöyle ifade eder:

---

¹⁴⁷ Doğum tarihiyle ilgili tartışmaların detayları için bkz. Muhammed Taha el-Hâciri, **M. Ferid Vecdi**, Kahire, 1970, ss. 16–19. Bunun yanında talebesi Mühendis Muhammed Tefkî Ahmed, özel bir sohbetinde doğum tarihinin 1869 olduğunu kendisinden işittiğini söylemektedir. Bkz. Enver el-el-Cüdi, **Muhammed Ferid Vecdi**, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Amme li’l-Kitâb, Kahire 1974, s. 84’deki dipnot. Kehhale doğum tarihini 1875, Zirikli de 1878 olarak vermiştir. Bkz. Ömer Rıza Kehhale, **Mu’cemu’l-Müellifin**, Lübnan, ts., s. 126; Hayreddin Zirikli, **el-A’lam: kamusu teracimi li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisa**, Beyrut, 1997, ss. 220–221.

¹⁴⁸ Muhammed Tâhâ Hâciri, a.g.e, s. 24.

¹⁴⁹ Hâciri, a.g.e, s. 97.

¹⁵⁰ Hâciri, a.g.e, s. 20.

¹⁵¹ Hâciri, a.g.e, ss. 24–26.

¹⁵² Hâciri, a.g.e, s. 49.

¹⁵³ Hâciri, a.g.e, ss. 49–50.

¹⁵⁴ Hâciri, a.g.e, ss. 50–51.

“İlk amacımız İslam’ın medeniyetin ruhu olduğunu en kuvvetli delillerde açıklamak ve zihinlerde bir şüphe bırakmamaktır. Ayrıca İslam’ın öğretilerini hissi felsefenin delilleri ile te’yit etmektir. İkincisi din ile ilgili Allah’ın varlığının ispatı, ruh ve ahiret gibi konularda akla gelen sorulara ikna edici delillerle cevap vermektir. Bu konularda çağın âlimlerinin görüşlerine dayanacağız. Böylece inancın temellerini zihinlere çağdaş üsluplarla nakşedeceğiz...”¹⁵⁵

Görüleceği üzere el-Hayat, özel amaçları olan, özel konulara göre hazırlanmış, döneminin dergilerinden farklı özellikler gösteren bir dergidir. Dergideki okuyucu köşesinde derginin amaçları doğrultusunda gelen sorular cevaplanıyordu.¹⁵⁶

Ferid Vecdi, derginin ilk sayısından itibaren kendine özel bölümde birçok konuda yazılar yazdı. İkinci sayıda “Ölümsüz İslam Mucizeleri” başlıklı bir bölüm açıldı ve altıncı sayıya kadar devam etti. Ayrıca “Vasfu’l-Hal bi-Lisani’l-Hayal” ismiyle açılan bölümde hayali hikâyelerle iman esaslarının kuvvetlendirilmesi amaçlanmıştı. Makamat türü hikâyelerin bulunduğu bu bölümün adı altıncı sayıda “Hakaiku fi’l-Hayalat”, daha sonra da “Vecdiyyât” olarak değiştirildi.¹⁵⁷

Üçüncü sayıda açılan “eş-Şubhatu’l-Asriyyeti ale’l-Edyan ve Nefyuha ani’l-İslam” adlı bölüm bir yıl boyunca devam etti. Üçüncü yıl tekrar yayınlanmaya başladı. Bütün bu bölümler kendi dönemindeki dergiler içinde bir ilkti. Vecdi’nin dergide başkasına tayin ettiği tek bölüm Doktor Mahmud Serki’nin “Sağlığın Korunması” başlıklı bölüm idi. Vecdi böyle bir bölümün İslami bir dergide bulunmasının amacını İslam’ın amacıyla bağlantı kurarak açıklar. Zira İslam’ın amacı insanın iki dünyada da

---

¹⁵⁵ M. Taha Hâciri, a.g.e, s. 52–53. Bu ifadeler, Ferid Vecdi’nin de çağının düşünürlerinden pek çoğu gibi Batılı zihniyete karşı dururken Batı’nın zihin yapısını kullandığını göstermektedir. Zira o, “İslam’ın öğretilerini hissi felsefenin delilleri ile te’yit etmek”ten bahsetmektedir. İngilizce’de “sensualizm” olarak ifade edilen hissi felsefe, Türkçe’ye “duyumculuk” olarak tercüme edilmektedir. Sensualizm şöyle tanımlanmaktadır: “1-Bütün bilgilerin yalnızca duyumlardan geldiğini, duyu algularına dayandığını ileri süren öğretisi... 2- (Ruhbilimsel açıdan) Bütün ruhsal olayları duyumlara geri götüren (indirgeyen) anlayış, 3- (Ahlak Felsefesi açısından) Yaşamın anlam ve ereğini duyu hazlarında bulan öğretiler...” (Bedia Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, 5. Baskı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1994, s. 62) Ferid Vecdi’nin böyle bir felsefi anlayışı İslam’ın öğretilerini teyit etmek için kullanması nasıl bir kafa karışıklığı içinde olduğunu göstermesi açısından anlamlıdır.

¹⁵⁶ Hâciri, a.g.e, s. 54.

¹⁵⁷ Hâciri, a.g.e, ss. 54–55.

mutlu olmasıdır. Bunun için de ruh ve beden sağlığının önemsenmesi gerekir.¹⁵⁸ Bu yaklaşım onun İslam'a son derece geniş bir bakış açısıyla yaklaştığını göstermektedir.

El-Hayat dergisi her hicri ayın başında çıkıyordu. Bir yıl sonra hiçbir açıklama yapılmadan derginin yayını durduruldu.¹⁵⁹

Vecdi aynı zamanda Liva ve el-Müeyyed gazetelerinde çeşitli dini ve sosyal konularda yazılar yazıyordu.

Vecdi, 1905 yılında resmi bir görevle Kahire'ye taşındı. Vakıflar idaresinde kısa bir süre çalıştı. Kahire, dönemin düşünce ve canlılık merkeziydi. Bu da onun önüne yeni ufuklar açtı. Başkent onun isteklerinden bir kısmını gerçekleştirdi. O muhitte tanınan bir insan oldu, yayıncılık, edebiyat ve kültürel alanda düzenlediği toplantılarla şöhret kazandı.¹⁶⁰

Kahire'ye taşınmasının ardından bir süredir ara verdiği el-Hayat dergisini 1906 yılında tekrar çıkarmaya başladı. El-Hayat yeni bir sloganla yola çıktı. "*Kültürel, Felsefi, İslami Dergi*". Fakat kültürü ve felsefeyi tek başına ele almamış bu sıfatla İslami meselelere kültürel ve felsefi açıdan yaklaşacağını ifade etmiştir. Konu bakımından İslami, metot bakımından kültürel ve felsefi bir dergi olan el-Hayat beş bölümden oluşmaktaydı:

1. Bölüm, İslam, geçmişi ve bugünü,
2. Bölüm, Avrupalı şüphelerin çözümü,
3. Bölüm, İslam hakkındaki şüphelerin reddi,
4. Bölüm, Metafizik konular,
5. Bölüm, Vecdiyyât (kısa hikâyeler).

Bu dönemde el-Hayat üç yıl boyunca düzenli olarak yayınlanmıştır. Ferid Vecdi, dördüncü yıl günlük bir gazete çıkarmayı düşünmeye başladı ve ed-Düstur gazetesini

---

¹⁵⁸ Hâciri, a.g.e, ss. 55–56.

¹⁵⁹ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, s. 56.

¹⁶⁰ Hâciri, a.g.e, s. 97, Abdüssettar er-Ravi, "Muhammed Ferid Vecdi", **Mevsu'atu Beyti'l-Hikmeti li-E'lami'l-Arabi fi'l-Karnini't-tasi' 'Aşera ve'l-İşrin**, C. I, Bağdad, 2000, ss. 508–509.

çıkardı. Bu sebeple dergiye uzunca bir süre ara verdi. Ancak gazetesini durduran Vecdi, dergiye tekrar geri döndü.¹⁶¹

Vecdi'nin gazeteciliği iki yönüyle dönemin gazeteciliğinden farklı görülmektedir;

- 1- Üslubunun güzelliği, etkileyeceği ve hicivdeki derinliği,
- 2- Dünyadaki çeşitli gazetelerden parçalarla tercüme ile Batıdaki ilmi gelişmeleri, modern fikirleri kolay anlaşılır ve basit bir dille okuyucuya iletilmesi.¹⁶²

Vecdi'nin gazete çıkarma isteğinin arkasında o zamana kadar yaptığı çalışmaların artık kendisini tatmin etmiyor oluşu bu sebeple de siyasete katılabileceği bir alan bulma isteği vardı. O daha önce de çeşitli gazetelere yazılar yazmıştı ama bu yazılar siyasi değil daha çok dini, sosyal ve kültürel konulardı. Bunun sebebi belki de devlet memuru olan babasıyla beraber yaşamasıydı. Ancak Kahire'ye taşınmak onu siyasete de yaklaştırdı.¹⁶³

Vecdi'nin gazeteciliğe başlaması ve siyasete yakınlaşması Mustafa Kamil ile tanışmasıyla başlamıştır. Mustafa Kamil onun üzerinde derin izler bırakmış ve kendini birdenbire milliyetçilerin safında bulmuştur. Artık o, milliyetçi grubun üyesi bir siyasetçidir. Fakat Vecdi bu yönünü gazeteciliğine karıştırmamıştır. Hiçbir zaman kalemini bir siyasi yönelimin hizmetinde kullanmamış sadece ülke ile ilgili konularda yazan bir vatansever olmuştur.¹⁶⁴

Okuyucularının merakla bekledikleri siyasi günlük gazete “ed-Düstur”un ilk sayısı 16 Kasım 1907’de çıkar. Vecdi, ilk sayıda yazdığı makalede gazetenin amacı ve metodu hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Gazetenin çıkış amacı Mısır’da bir boşluğu doldurmak değil, Mısır’ın haklarını savunan diğer sesleri kuvvetlendirmektir. O, gazetenin asıl amaç olan hürriyete ulaşma yolunda bir araç olduğunu vurgulamaktadır. Vecdi aynı zamanda gazeteyi ilmi çalışmalarının metodunu toplumsal olaylara

---

¹⁶¹ Hâciri, a.g.e, ss. 106–111.

¹⁶² Enver el-el-Cüdi, a.g.e, s. 6.

¹⁶³ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, ss. 154–155.

¹⁶⁴ Hâciri, a.g.e, s. 157.

uygulayan bir araç olarak görmektedir.¹⁶⁵ Vecdi idealleri uğrunda öylesine özverili çalışır ki gazetesini sadece Abbas el-Akkad'ın desteğiyle çıkarır. Akkad'ın dışında diğer yazıları kendisi yazmaktadır.¹⁶⁶

Ferid Vecdi, genellikle makalelerinde iç siyasi olayları ilmi bir üsluba dayandırarak sosyal açıdan tahlil etmiştir. ed-Düstur'un ilmi çalışmaları bazı Avrupalı âlimlerin kitaplarının tercümelerini yayınlamasıyla gelişmiştir.¹⁶⁷

İkinci yıl gazetede "20. Yüzyılda İlmi ve Felsefi Hareket" adlı bir bölüm açılmıştır. Bunlar bize Vecdi'nin şahsiyetinin en önemli özelliği olan ilmiliğinin gazetesinin de özelliklerinden biri olduğunu göstermektedir.¹⁶⁸

Vecdi bir partinin üyesi olabilirdi ama gazetesi partiler üstüydü. O, gerektiğinde diğer partiler gibi kendi partisini de eleştirirdi. Nitekim bir mesele yüzünden partisiyle görüş ayrılığına düşmüş ve gelişen olaylar sonucu milliyetçiler gazete aboneliklerini iptal etmişlerdi. Gazetenin satışlarının düşmesi Vecdi'yi maddi açıdan zor durumda bırakmış ve gazeteyi kapatmak zorunda kalmıştır. Bütün bunlara rağmen o, gazeteyi fikir hürriyetinin bir aracı olarak görmüş ve partiler üstü tavrını korumuştur.¹⁶⁹

Ferid Vecdi Kahire'ye taşınınca yazdığı konular da farklılaşmaya başladı. Süveyş gibi sakin bir ortamda daha çok dini, felsefi ve sosyal konularda yazıyordu. Kahire'de değişik ortamlarda bulunan Vecdi yazılarını daha çok toplumsal sorunlar üzerine yoğunlaştırmaya başladı. Bunlardan ilki, Abduh'un da etkisiyle¹⁷⁰, Ezher Üniversitesi ve onun eğitim programı oldu.¹⁷¹

Ezher, tarihi ve dini bir eğitim kurumu olması hasebiyle Mısır'ın en karmaşık problemlerinden biridir. Bu yüzden uzun yıllar Ezher ile ilgili sorunlar konuşulamamış ve çözülememiştir.¹⁷²

---

¹⁶⁵ Hâciri, a.g.e, s. 158.

¹⁶⁶ Abdülhalim Üveys, "Muhammed Ferid Vecdi", *Edvaü's- Şeria, Külliyyetü's- Şeria bi'r- Riyad, C. VIII, Riyad, 1397H.*, s. 486.

¹⁶⁷ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, s. 162.

¹⁶⁸ Hâciri, a.g.e, s. 162.

¹⁶⁹ Hâciri, a.g.e, ss. 166–173.

¹⁷⁰ Hâciri, a.g.e, s. 127.

¹⁷¹ Hâciri, a.g.e, s. 114.

¹⁷² Hâciri, a.y.

Ezher'in ilmi gelişmelere ayak uydurabilmesi için yenilenmeye ve ıslaha ihtiyacı vardı. Buna rağmen Ezher şeyhlerinin çoğunluğu buna şiddetle karşı koymuşlardır. Yapılacak ıslah hareketlerini bir tahribat ve Ezher için bir yıkım olarak görüyorlar, kurumun bir felsefe ve edebiyat okuluna dönüştürüleceğini düşünüyorlar ve buna karşı çıkıyorlardı. Resmi görüş de bu yöndeydi. Bir ara Ezher'in başına geçen Abduh, yenilikçi fikirleri sebebiyle görevinden uzaklaştırılmıştı. Vecdi, bu konudaki çağrılarını yenilemiş, el-Minber ve el-Müeyyed gazetelerinde makaleler kaleme alarak Abduh'un hareketini desteklemiştir. Zamanın Hidiv'i Abbas'ı yenilik ve Abduh düşmanı ilan etmekten çekinmemiştir. Bunlarla da yetinmeyerek Ezher öğrencilerini taleplerini üst makamlara iletmeleri için teşvik etmiştir.¹⁷³

Vecdi, hayatının son dönemlerinde Ezher Dergisi'nin başına geçirilmiştir. Başarılı yöneticiliğiyle derginin seviyesini yükseltmiştir. Orada nitelikli yazılar yazan Vecdi'nin şöhreti daha da artmıştı. Hatta "Kevkebü's Şark"ın sahibi, okuyucuyu çekebilmek amacıyla "mahalli haberler" sayfasında Vecdi'nin makalelerini yayınlamaktaydı.¹⁷⁴

B. ÖLÜMÜ

Ferid Vecdi, geride bıraktığı bereketli bir ömrün ardından 15 Şubat 1954 yılında Kahire'de vefat etti. Hayatı boyunca şöhret peşinde koşmayan, kendinden bahsetmeyen, ilmi yaymaya hiçbir şeye vermediği kadar değer veren Vecdi, yaşadığı gibi sessizce hayata veda etti. Üveys, onu anlatan makalesinde bu duruma bir anlamda isyan etmektedir. Hayatını ilme adanmış birinin cenazesinde birkaç kişinin bulunması ve vefatından sonra hakkında birkaç makale dışında bir şey yazılmamış olmasından esefle bahseder. Üveys'in Vecdi'nin talebesi ve arkadaşı olan Muhammed Tefvik Ahmed'den yaptığı alıntıya göre cenazesinde ailesi, onu tanıyanlar ve komşuları da dâhil olmak üzere 14 kişiden daha fazla kimse yoktu.¹⁷⁵

¹⁷³ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, ss. 114–118.

¹⁷⁴ Muhammed Receb Beyyumi, **En-Nehdatü'l-İslâmiyye Fî Siyeri A'lâmiha'l-Muasrin**, Dımaşk: Dârü'l-Kalem ; Beyrut : Darü's-Şamiyye, 1995, s. 97.

¹⁷⁵ Abdülhalim Üveys, a.g.m., s. 466.

O, özellikle de Vecdi'nin idareciliğini yaptığı Ezher dergisinde vefatı hakkında – nezaketen- ancak bir yarım sayfalık yazı çıkmasını da eleştirmektedir. Hakkında yazan birkaç kişinin ne zaman ve nerede yazdıklarını aktaran Üveys, Vecdi'ye vefatından sonra gereken özenin gösterilmediğini iddia etmektedir.¹⁷⁶

C. ŞAHSIYETİ

1. Ahlaki ve Edebi Şahsiyeti

Muhammed Ferid Vecdi'nin hayatının ilk dönemi İngiliz sömürgecileri ve Mısırlı din adamları arasındaki çekişmelere şahit olarak geçti. İskenderiye'deki İngiliz işgali ve bu yüzden yerlerini terk etmek zorunda kalmaları Ferid Vecdi'nin zihnini açmış ve şahsiyetinin oluşumunda dolaylı da olsa etkili olmuştur. Onun kişiliğinin oluşumundaki direkt etkiler ise evde, okulda, sokakta yaşadığı şeylerdir.¹⁷⁷

Ferid Vecdi'nin son derece düzenli bir hayatı vardı; yemek, uyku ve uyanıklık saatlerini belirlemişti. Müsrif de cimri de değildi, her işinde mutedildi. Herkese karşı son derece mütevazı olan Vecdi, ziyaretçilerini, gelen matbaasında çalışan bir işçisi bile olsa, ayakta karşılardı. Onun çevresi bilgili ve kültürlü insanlarla doluydu. İslam âleminden gelen pek çok kişi onu ziyaret ederdi. Vecdi, kendisinden bir yıl önce ölen eşiyle birlikte yaşadı. Hiç çocuğu olmadı fakat daha hayırlı bir bedel olarak pek çok fikrî üretimi oldu.¹⁷⁸

Ferid Vecdi, sade, uzun bir hayat yaşamıştır. Onun hayatında göze batan, dikkat çeken herhangi bir kötülük yoktu. Çağdaşlarıyla çatışmadı; gazetecilik alanında da siyasette de kavgalara karışmadı. Vecdi, İslam âleminden ve Batıdan pek çok bilim adamıyla mektuplaşıyordu. Onlar ona bazı çalışmalarını gönderiyorlar o da onları inceleyip yorumlarını bildiriyordu. Satın aldığı bir kitaptan iki tane alır ve bir kitabın tüm baskılarını da alırdı.¹⁷⁹

---

¹⁷⁶ Üveys, a.g.m.,ss. 466–467.

¹⁷⁷ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, s. 21.

¹⁷⁸ Enver el-el-Cüdi, a.g.e, s. 9.

¹⁷⁹ el-Cüdi, a.g.e, s.11.

Ferid Vecdi, çok yönlü bir şahsiyet olarak karşımızda durmaktadır. Müfekkiri, filozof, araştırmacı, gazeteci, dergi sahibi... O, kaleminden hem ilmî hem de edebî eserler çıkan son derece üretken bir insan. Şöhret peşinde koşmamış, bir zahit gibi yaşamıştır. Hayattaki tek amacı inandığı değerleri sonuna kadar savunmak olmuştur. Kendi çağının düşünce şeklini kavrayabilen ender şahsiyetlerden olan Vecdi, saldırılara karşı davasını yılmadan, ümitsizliğe düşmeden ısrarla savunurdu.¹⁸⁰ Enver el-Cüнди onun için “...aklı ve kalemiyle büyük bir devri eda için hazırlanmış...”¹⁸¹ demektedir.

Vecdi, müfekkiri zihni çalışma yapması için dimağını özgür bırakması gerektiğine inanırdı. Hayatı amacının peşinde bilgiyi/ marifeti araştırmak ve hakikati aramakla geçmiştir.¹⁸²

Girdiği tartışmalarda son derece nazik, hoşgörülü, kabalıktan ve tahrikten uzak, ikna edici bir üslup kullanıyordu.¹⁸³

Vecdi, edebiyat, bilim, fıkıh, tarih, sünnet, hukuk ve Kur'an gibi pek çok alanda okumalar yapmış, asrının meseleleri, materyalist felsefeye meydan okuma, insanları imana ve dine davet etme ve benzeri pek çok alanda kalem oynatmıştır. O, modern Arap İslam kültürünü oluşturmak için eski ve yeni, doğulu ve Batılı kültürleri döneminin insanlarına sunmuştur. Bu konudaki zirve çalışması ise Dâiretu Me'ârifi'l-Karni'r-Râbi' 'Aşera ve'l-İşrin adlı eseridir.¹⁸⁴ Vecdi'nin yeni bir kültür oluşturma çabası içinde olduğu anlaşılmaktadır. Modern Arap düşüncesinin temel değer ve mefhumlarına dayanan bir bakış açısıyla eski ve yeni kültürlerin birleştirilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁸⁵ Vecdi, yöntem konusunda hem din hem de ilim adamlarıyla ihtilaf halindeydi. Adımları kendi neslinin adımlarını geçmiş, ancak kabul edilebilen Arap İslam düşüncesinin temel unsurlarından ve değerlerinden de yüz çevirmemiş bununla birlikte her yenilik konusunda daima açık fikirli davranmıştı.¹⁸⁶

---

¹⁸⁰ Enver el-Cüнди, a.g.e, s. 3.

¹⁸¹ el-Cüнди, a.g.e, s. 3.

¹⁸² el-Cüнди, a.g.e, s.10.

¹⁸³ el-Cüнди, a.g.e, s.10.

¹⁸⁴ el-Cüнди, a.g.e, s. 4.

¹⁸⁵ el-Cüнди, a.g.e, s. 6.

¹⁸⁶ el-Cüнди, a.g.e, s.12.

Ferid Vecdi, çağının dertlerine karşı kayıtsız kalamamıştır. Hatta düşünce hayatını tamamıyla yaşadığı dönemde Müslümanların karşılaştığı sorunların etkisiyle şekillendirdiği söylenebilir. Sadece kitaplarının isimlerine bakarak bile bunu anlamak mümkündür. “el- Medeniyyetu ve’l-İslam”, “el-İslamu fi-‘Asri’l-‘İlm”, “el-İslamu Dinu’l-Hidayeti ve’l-Islah”, onun kitaplarından sadece birkaçıdır. Aslında yine kitaplarının isimlerinden yola çıkarak onun da bazı çağdaşları gibi Batı’ya hayranlık hisleriyle yazdığı sonucuna varılabilirse de bu yanlış bir düşünce olacaktır. Zira o, “Tatbiku’t-Diyaneti’l-İslamiyyeti ‘alâ Nevamisi’l-Medeniyye” isimli kitabında İslam öğretisinin modern bilimler karşısındaki durumunu açıklar. Bunu Avrupalılar ve onlardan etkilenen Müslümanlar için yapar. Kitabının başında da aslında İslamiyet’in bunlara ihtiyacı olmadığını vurgulayarak şöyle söyler:

“Hayır, İslam bütün bunlardan çok daha yüce ve uludur. Benim amacım Avrupalıların ulaştığı bütün bu modern kanunların İslam’ın kanunları yanında güneşin ışıklarından biri ya da denizin damlalarından biri olduğunu kanıtlamaktır.”¹⁸⁷

Görüldüğü üzere onda son derece güçlü bir özgüvenin varlığı dikkati çekmektedir. Yine kitaplarının isimlerinden yola çıkarak çağındaki problemlerin neler olduğu ile ilgili fikir edinmek de mümkündür. Ele aldığı konuların ana eksenini İslam’a yöneltilen saldırılar ve imâni konularda insanların bilinçlendirilmesi oluşturmaktadır.

Vecdi, yazılarında toplumsal sorunlara sadece değinmekle yetinmiyor, çözüm önerileri getiriyor ve bunların gerçekleşmesi için gerekli mücadeleyi de veriyordu. Onun, fikir adamı olmasının yanında aynı zamanda bir aktivist olduğu da söylenebilir. Bu yönüne Ezher ile ilgili mücadelesi örnek olarak gösterilebilir. Ezher’in yenilenmesinin gerektiğine dair inancını sonuna kadar savunmuş, bunun için zamanın yönetimini ve Ezher şeyhlerini karşısına almaktan çekinmediği gibi öğrencileri de harekete geçirmeye çalışmıştır.¹⁸⁸

---

¹⁸⁷ M. Taha Hâciri, a.g.e, s. 44.

¹⁸⁸ Konuyla ilgili detaylar bu çalışmada 36–41. sayfalarda anlatılmıştır.

Eğitimin önemini ısrarla vurgulayan Vecdi, kendisi bir eğitim programı hazırlamış hatta bunu uygulayabileceği bir okul dahi açmıştır.¹⁸⁹ Bu da onun aktivist yönüne çarpıcı bir örnek olarak verilebilir.

Hâciri'nin naklettiğine göre o, bu okul yüzünden bir kısım insanların alaylarına maruz kalmıştır. Ancak kendine ve yaptığı işin doğruluğuna olan inancı onu yolundan döndüremedi.¹⁹⁰ Burada Vecdi'nin inandığı şeyin arkasında sağlam bir şekilde durabildiği ve yılmaz bir karakteri olduğu görülebilir.

Vecdi, hür düşünceye ve görüş farklılıklarına önem veren ve saygı duyan bir insandı. Kendi çıkardığı gazetesi olan ed-Düstur'da ilk günden itibaren kendisiyle çalışan Akkad, yazılarında görüş ayrılıklarına düştüğü halde Vecdi'nin onları tek kelimesini bile değiştirmeden yayınladığını anlatır.¹⁹¹

2. İlmî Şahsiyeti

a. Eğitim Süreci

Orta halli bir memur ve ilme son derece düşkün bir babanın oğlu olan Ferid Vecdi'nin eğitim süreci aslında evlerinde oluşturulan ilmi sohbetlerle başlar denilebilir. Babasının Fransızca, Türkçe ve Arapça kitaplardan oluşan son derece zengin bir kütüphanesi bulunmaktadır. Oğlundaki ilme yatkınlığı fark eden babası onun da evlerinde yapılan bu ilmi sohbetlere katılmasını isterdi.¹⁹²

Ailesi ve okuduğu okullar hakkında çok fazla bilgi yoktur. Her ne kadar H. Mehmet Soysaldı "*örgün eğitimde okuduğuna dair bir bilgi kaynaklarda mevcut değildir*", diyorsa da¹⁹³ Hâciri, kendisinin çocukluğunda gittiği üç okulun ismini

¹⁸⁹ Hâciri, onun 1907'nin ortalarında "Medresetu'l-Ulumi'l-Aliye" isminde bir okul açtığını ancak yerini ve bu okulla ilgili bilgileri tam olarak elde edemediğini nakleder. Bkz. Hâciri, a.g.e, ss. 130–132.

¹⁹⁰ M. Taha Hâciri, a.g.e, s. 132. Hâciri, bu okul yüzünden Vecdi ve Reşid Rıza'nın arasının açıldığını aktarır. Rıza, Menar'da sürekli Vecdi'nin okulunu, okulun ismini ve programını eleştiren hatta alay eden makaleler yayınlar. Vecdi de çeşitli dergi ve gazetelerde bunlara cevaplar verir. Bkz. Hâciri, a.g.e, ss. 133–139. Enver el-el-Cümdi ise bu ihtilafın sebebinin aralarındaki siyasi görüş farklılıkları ile akli ve nakli ekolleri benimsemelerinden kaynaklanan farklılıktan kaynaklandığını iddia eder. Bkz. el-Cümdi, a.g.e., s. 25.

¹⁹¹ Hâciri, a.g.e, ss. 162–165.

¹⁹² Hâciri, a.g.e, s. 22.

¹⁹³ H. Mehmet Soysaldı, "Muhammed Ferid Vecdi, Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, S.4, Elazığ, 1999, s. 1.

zikrettiğini aktarmıştır: İsmail Efendi Hakkı Okulu, Hamza Kaptan Okulu ve Monsieur Valon Okulu. İlkokula dört yaşındayken gittiğini kendisi aktarır. Orada 4 yıl kalmış ve ikinci okuluna geçmiştir. Orada okuma yazmayı sağlamlaştırana kadar kalmıştır. Üçüncü okulundaki öğrenim hayatı ise babası Mustafa Vecdi'nin Kahire'ye taşınmasına kadar sürmüştür. Bu sıralarda Ferid Vecdi yaklaşık 14 yaşlarındadır.¹⁹⁴

Ferid Vecdi'nin gittiği Hamza Kaptan Okulu özel bir okuldu ve Re'süt-tin mahallesinin en meşhur okuluydu. Okulda Arapça ve Fransızca okutuluyordu. Vecdi, burada okuma yazmasını kuvvetlendirdi. Bu okulu bitirdikten sonra babası onun mahalledeki ortaokula gitmesini istemedi ve Monsieur Valon okuluna verdi. Burada da Fransızcasını geliştirmiş oldu. O bu dönemde Arapça ve Fransızca'yı okuyup anlayabilecek ve kendini ifade edebilecek kadar ilerletmişti.¹⁹⁵

Bu dönemde İskenderiye şehri Arapça ve Fransızca olarak yayınlanan çeşitli gazete ve dergilerle edebiyatın geliştiği verimli bir merkez idi. Büyük ihtimalle o zamanlar henüz küçük bir çocuk olan Vecdi de bunlarla ilgilenmişti.¹⁹⁶

Lise çağlarına geldiğinde o da tıpkı Ahmed Lütfi es-Seyyid, Abdulaziz Fehmi ve Mustafa Kamil gibi devlet okuluna kaydoldu. Onu Kahire'deki üç liseden biri olan Medresetü't-Tevfikkiye'ye veren babası oradaki eğitimi yeterli bulmayınca özel hoca tuttu. Bu taşınma Ferid Vecdi'nin hayatında derin izler bıraktı. Bu etkilenme geldiği şehirdeki okul ile yeni başladığı okul arasındaki farktan değil her iki dönemdeki hayatı arasında kurmaya çalıştığı bağ ve Kahire'deki okula devamının yanında evde yaptığı zihinsel aktivite gerektiren ve delicesine tutkun olduğu serbest okuma çalışmalarının bıraktığı izlerden kaynaklanmaktaydı. Bu okumalarıyla kıyaslandığı zaman babasının rızası için devam ettiği okuldaki dersler onun gözünde iyice değersizleşti.¹⁹⁷

Kahire'ye taşınmalarından 2 yıl sonra 1894'te babasının tayini Dimyat'a çıkınca Ferid Vecdi'nin okul dersleri ve entelektüel faaliyetleri arasındaki dağılımı da son buldu.¹⁹⁸

---

¹⁹⁴ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, ss. 19–20.

¹⁹⁵ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e,ss. 22–23.

¹⁹⁶ Hâciri, a.g.e, s. 23.

¹⁹⁷ Hâciri, a.g.e, ss. 24–26.

¹⁹⁸ Hâciri, a.g.e, s. 26.

Bilindiği kadarıyla Ferid Vecdi'nin resmi eğitim süreci Dimyat'a taşınmalarıyla son bulmuştur. Ancak dizginlenemez bir öğrenme aşkı olan Vecdi kendini eğitmeye tüm gücüyle devam etmiştir.¹⁹⁹

Muhammed Ferid Vecdi, Dimyat'taki günlerinin dini çalışmalara yöneldiği ve entelektüel hayatının başladığı dönem olduğunu ifade eder. O buraya yerleşmesiyle hayatını yönlendirmesinde ve şahsiyetini oluşturmada etkili olan unsurları şöyle anlatır:

“Beni dini ilimlerde araştırmaya yönelten şey inançta sonradan ortaya çıkan şüphelerdir. Hatta din ve ilimler konusunda bile şüphelerim vardı. 16 yaşında hazırlık okulundaydım. Babam Dimyat'a atanınca ailemle birlikte halkı yumuşak ahlakıyla, dine bağlılığı ve edebiyata eğilimiyle meşhur olan bu şehre taşınmak zorunda kaldım. Şehrin ileri gelen âlimleri evimize geliyor ve çeşitli dini konuları tartışıyorlardı. Orada düşünmeye ve araştırmaya fırsat buldum. Ne zaman âlimlerden biriyle var oluş ve yaratılış hakkında tartışmaya başlasam babam hemen konuyu kapatıyor ve bana dini konularda görüş bildirmememi söylüyordu. Buna canım sıkılıyor ve orada “aklın üzerinde taş” olduğunu görüyordum. Onları bu katılığa götüren sebepleri araştırmaya başladım ve sebebin kitaplardan öğrendikleri şeyler olduğunu düşündüm. Böylece inancım sarsıldı ve şüpheler başladı. Artık kitaplarda yazan şeylere inanmıyorum, bazı âlimlerin ispat etmeye çalıştığı fikirlerle yetinmiyordum. Din, kâinat, sosyoloji ve psikoloji ilimleriyle ilgili kitaplar okumaya başladım. Bunu birkaç yıl boyunca yaptım ve birçok bilgi edindim. Hayatın sınırları önümde açıldı ve kâinatı tahkik etmeye başladım. Bu şüpheler benim kendime güvenerek hür düşünmemi sağladı. Çeşitli kitaplar ve araştırmalarım şüphelerimi giderdi ve bana sağlam bir iman kazandırdı.”²⁰⁰

Vecdi'nin Dimyat'taki günleri onun hayatının akışını çizmesini ve kendisi için bir amaç belirlemesini sağladı. Henüz 16 yaşındayken belirlediği bu amacı vatana hizmetti. Bu duygularla hazırlık okulunda öğrenciyken “Edebiyat Topluluğu” kurdu.

Kendisinde bu fikirlerin oluşma sebebini “Tatbiku'd-Diyaneti'l-İslamiyye alâ Nevasimu'l-Medeniyye” isimli kitabında açıklamıştır. Burada ifade ettiğine göre o, evlerinde toplanan âlimlerin İslamiyet adına söyledikleri şeylerin dinin kendisinden çok çevresinde oluşan hurafe ve bidatler olduğunu fark etmiştir. Dini bunlardan öğrenen

¹⁹⁹ Ğarib Cum'a, bir makalesinde Vecdi'nin iki yıl hukuk fakültesine gittiğini ancak fakültenin kendisini tahsil etmek istediği ilimlerden alıkoymasına üzerine yarım bıraktığını kaydeder. Bkz. Ğarib Cum'a, “Muhammed Ferid Vecdi”, **Mecellü'l-Edebi'l-İslamiyye**, S.7, Yıl 2, Beyrut, 1987, s. 51.

²⁰⁰ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, ss. 27–28.

Avrupalılar da gerçek İslamiyet'in bu olduğunu zannediyorlardı. O halde yapılması gereken şey gerçek İslam'ı Avrupalıların gözünün önüne sermekti. Kendisine bunu hedef olarak belirleyen Vecdi, Fransızca bir kitap yazmaya başlar ve bu kitabında İslam'a yöneltilen ithamlara ilmi delillerle cevap verir. “*Gerçek İslam, gerçek medeniyetin ruhu, insan nefsinin güven kaynağı ve aklın ulaşabileceği son noktadır,*” der. Bu kitabı Fransızca yazmasının sebebinin ise Batılılara gerçek İslam'ı göstermek, olduğunu söyler.²⁰¹

Vecdi için bütün bu uğraşları, din yolunda yaptığı cihat da vatan için yaptığı cihadın bir parçasıdır. Onun bu alanda yaptıkları –mesela- Mustafa Kamil gibi adamların siyaset alanında yaptıklarında daha az değerli veya farklı değildir.²⁰²

b. Etkilendiği Şahıslar

Döneminin düşünürlerinin pek çoğu gibi Vecdi de Afgani ve Abduh ekolünden kabul edilmektedir. Genel bir yargı olarak bu doğru kabul edilebilirse de onun bütün ilmi birikiminin Abduh'un görüşleri etrafında şekillendiğini söylemek doğru olmayacaktır. Vecdi, Abduh dışında Abdülaziz Caviş gibi dönemin yenilikçi isimlerinden etkilenmiştir denilebilir.²⁰³

Vecdi, öncelikle aile ortamındaki ilmi ve dini havadan etkilenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Vecdi'nin babası ilmi ve âlimleri sever ve sık sık evlerinde ilim meclisleri düzenlerdi. Bu, Vecdi'yi ilme sevkeden başlıca amillerden biridir. Tahsil hayatı uzun sürmediğinden Vecdi kelimenin tam anlamıyla kendi kendini yetiştirmiş bir şahsiyettir. Dolayısıyla onun zihin dünyasını asıl şekillendiren, doymaz bir ilmi merakla okuduğu kitaplar olmuştur. Vecdi, çok yönlü okumalar yapardı. Bunun için de düşünceleri hem Gazali, Farabi, İbn Sina gibi İslam âlimlerinden hem de Batılı bilim adamlarının eserlerinden beslenmiştir.²⁰⁴

Abduh'un talebelerinden olan Seyyid Muhammed Reşid Rıza, Dimyat'ta bir ulema meclisinde tanıştığı genç Ferid Vecdi'den ve onun “*Tatbiku'd-Diyaneti'l-*

---

²⁰¹ M. Taha Hâciri, a.g.e, ss. 30–31.

²⁰² Hâciri, a.g.e, s. 33.

²⁰³ Abdülhalim Üveys, a.g.m., s. 460.

²⁰⁴ Üveys, a.g.m, ss. 460–461.

İslamiyye alâ Nevasimu'l-Medeniyye" isimli kitabından Şam'da bulunan arkadaşı Şeyh Abdülkadir el-Mağribî'ye yazdığı bir mektubunda övgüyle bahseder.²⁰⁵ Mektuplaşmalarından Ferid Vecdi ve Reşid Rıza'nın ilişkilerinin devam ettiğini anlamaktayız. Ferid Vecdi, Rıza'ya yazdığı bir mektubunda kitabını basılması için Paris'e gönderdiğinden bahsetmektedir.²⁰⁶

c. Öğrencileri

Ferid Vecdi, resmi anlamda bir eğitimci değildi ancak, yazılarından etkilenen pek çok insan onun öğrencisi olarak kabul edilir. Doktor Muhammed Hüseyin Heykel, Abbas Mahmud Akkad, Muhammed Ahmed el-Ğamravi, Muhibbuddin el-Hatib ve Mühendis Muhammed Tevfik Ahmed onun yöntemini ve fikirlerini devam ettirmiştir.²⁰⁷

d. Eserleri

İlme olan düşkünlüğüyle tanınan Vecdi son derece üretken bir yazardır. Buraya aldığımız eserlerinin yanında farklı gazete ve dergilerde yazdığı ve kitap haline getirmediği pek çok makalesi de bulunmaktadır.²⁰⁸

Vecdi'nin hayatıyla ilgili bir biyografi kaleme alan Hâciri çalışmasının ilk sayfasında Vecdi'nin eserlerinin çoğunun kendi asrındaki yaşananlara bir cevap niteliğinde olduğuna dikkat çeker.²⁰⁹ Vecdi'nin eserlerini iki başlık altında incelemek mümkündür.

(1) Tefsirle ilgili eserleri

(a) Safveti'l-İrfan fi Tefsiri'l-Kur'an

Ferid Vecdi, 1903 yılı sonları 1904 yılı başlarında "el-İslamu fi-'Asri'l-İlm", kitabının çalışmasının yanında Safveti'l-İrfan fi Tefsiri'l-Kur'an, isimli yeni bir çalışmaya başlamıştı. Bunu da "el-İslamu fi-'Asri'l-İlm", kitabı gibi aylık olarak yayınlıyordu. Çalışmayı bitirdiğinde uzunca bir mukaddime şeklinde 180 sayfa olarak

---

²⁰⁵ Hâciri, a.g.e, ss. 31–32.

²⁰⁶ Hâciri,, a.g.e, s. 32.

²⁰⁷ Enver el-Cüdi, a.g.e, s.12.

²⁰⁸ Abdülhalim Üveys, a.g.e, ss. 476–477.

²⁰⁹ Bkz. M. TahaHâciri, a.g.e, s. 1.

bastırdı. Daha sonra “el-Mushafu’l-Müfesser” adını alan tefsiri de mushafa hamış şeklinde basıldı.²¹⁰

Son derece uzun tuttuğu mukaddimesinde Vecdi, Cahiliyye dönemi Arap halkının Kur'an'ın indirilmesiyle nasıl uyandığını anlatır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim tarihi, nüzulünün keyfiyeti, kıraatlar, ezberlenmesi, tertibi, yazılması, büyük ilmi mucizeleri, tebdil ve tahriften korunduğuna dair felsefi deliller ile bunları destekleyen yabancı ilim adamlarının sözlerini de aktarmıştır.²¹¹ Mukaddimeyle ilgili daha detaylı bilgiler ikinci bölümde verilecektir.

Son derece yalın ve detaylardan uzak olmasından dolayı Vecdi'nin tefsiri “adeta bir cep tefsiri” olarak adlandırılmıştır. Bu yönüyle de tefsir, o dönemde yeni kabul edilmektedir. Vecdi'nin böyle yapması tesadüfi değildi elbette. O, Kur'an'ın eğitilmiş-eğitimsiz herkese ulaşması, yoğunluktan dolayı vakit bulamayanların da okumaktan çekinmeyecekleri ve çağın ruhuna uygun bir tefsir yazmayı hedeflediği için bu yolu seçmişti.²¹² Beyyumi, tefsirin pek çok dile çevrildiğini söylemiş ancak bu dillerle ilgili detaylı bilgi vermemiştir.²¹³

Tefsirle ilgili detaylı değerlendirmeler ikinci bölümde yapılacaktır.

(b) *El-Edilletü'l-İlmiyyetu ala Cevazi Tercemeti'l-Kur'an*

O yıllarda Kur'an'ın tercüme edilip edilemeyeceği tartışılmakta idi. Vecdi de bu eseriyle konuyla ilgili görüşlerini ortaya koymaktadır. O, meseleyi ilmi bir üslupla ele almış ve karşı çıkanlara karşı sonuna kadar Kur'an'ın tercüme edilebileceğini dahası edilmesi gerektiğini savunmuştur. Kur'an'ın tercüme edilmesinin faydalarını, bu tercüme okuyan Batılı bilim adamlarının sözleriyle delillendirmiştir.²¹⁴ Üveys'in söylediğine göre bu kitap tefsirin mukaddimesine dâhil edilmiştir.²¹⁵

---

²¹⁰ Hâciri, a.g.e, s. 88.

²¹¹ M. Taha Hâciri, a.g.e, s. 89.

²¹² Abdülhalim Üveys, a.g.m, s. 479.

²¹³ Muhammed Receb Beyyumi, a.g.e, s. 95.

²¹⁴ Abdülhalim Üveys, a.g.e, s. 484; Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rumi, **Menhecü'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hadise fi't-Tefsir**, 2. Baskı, C. I, Riyad, 1983, ss. 411–441.

²¹⁵ Üveys, a.g.e, s. 485.

Bunların dışında Abdu's-settar er- Râvi, Vecdi'yle ilgili yazdığı bir ansiklopedi maddesinde Vecdi'nin "Hukuku'l-İrfan fi Tefsiri'l-Kur'an" adlı bir eserinden bahseder. Ancak başka bir kaynakta bu isimde bir esere rastlanmamıştır.²¹⁶

(2) Diğer Sahâlardaki Eserleri

(a) *el-Medeniyye ve'l-İslam:*

İlk baskısı 1904 yılında yapılan bu kitap 162 sayfadır. Kitap, medeniyet ve İslam hakkında belli başlı konulara yer vermiştir: hayatın yükümlülükleri, ilim ve din, İslam nedir?, insanın hürriyeti ve bunun için cihad etmesi, vicdan ve düşünce hürriyeti, insanın topluma, ailesine ve kendisine karşı vazifeleri, nefsin şüphelerden arıtılması ve güzel ahlakla vasıflandırılması, İslam'a göre çalışmanın yeri ve önemi vs...²¹⁷

(b) *Tatbiku'd-Diyaneti'l-İslamiyye alâ Nevasimi'l-Medeniyye*

1898'de telif ettiği bu kitapta²¹⁸ Vecdi amacının, İslam'ı modern ilmin karşı çıkamayacağı, çağın âlimlerinin inkâr edemeyeceği ve modern bilim öğrencilerinin onda bir eksiklik bulamayacağı şekilde ortaya koymak olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bunu yapmak için İslam'ı ilk asrına döndürmek ve ona sokulan şeylerden temizlemek yeterlidir. Bunu yaparken o, Abduh'un yöntemini uygulamıştır.²¹⁹

Vecdi kitabında ayrıca, İslam'ın dayandığı temelleri ve onun öğretisinin modern bilimler karşısındaki durumunu açıklamış, böylece hem Avrupalıları hem de onların sözlerinden etkilenen Müslümanları etkilemede kuvvetli deliller sunmuştur. Müellif kitabı birçok açıdan incelemiş, görüşlerini ayet ve hadislerle desteklemiştir.²²⁰

Vecdi, çeşitli konularda Avrupalı bilim adamlarının görüşlerini delil olarak kullanmıştır. Onlardan en çok adı geçenlerin Agust Comt, Hegel, Spencer, Kant, Renan, Simon olduğu görülür. Kitap olarak da Lourruse Ansiklopedisinden, Renan'ın Dinler

²¹⁶ Abdüssettar er-Ravi, a.g.md.,s. 509.

²¹⁷ Vecdi, **el-Medeniyyetü ve'l-İslam**, Mısır, 1992, ss. 8–158.

²¹⁸ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, s. 32.

²¹⁹ Hâciri, a.g.e, s. 43.

²²⁰ Hâciri, a.g.e, ss. 44–45.

Tarihi'nden, Benjamin Konstant'ın “*Dinin Kaynağı, Şekilleri ve Gelişimi*”, Simon'un “*İnanç Hürriyeti*” kitabından çokça alıntılar yapmıştır.²²¹

Ferid Vecdi, bu kitabıyla İslam dünyasında beğenilmiş ve birçok kişi ondan övgüyle bahsetmiştir. Reşid Rıza da Menar'da ondan ve yaptığı işten övgüyle söz eder.²²²

Kitabın 1904 yılında ikinci baskısı, 1916'da da üçüncü baskısı yapılır. Türkçenin yanında Farsçaya, Urduçaya ve Tatarçaya çevrilir. Bir çevirisi de “Sırat-ı Müstakim-i Osmaniyye” dergisinde yayınlanmıştır.²²³

Kitabın Fransızca basılmasına önce itiraz edilmiş ancak o bu fikrini savunmuş ve basılması için Fransa'ya göndermiştir.²²⁴

(c) *el-Felsefetü'l-Hakka fi Bedai'l-Ekvan*

Ferid Vecdi bu kitabı 17 yaşında iken yazmıştır ve 84 sayfadan oluşmaktadır. Kitabı önce Fransızca yazmış daha sonra Arapça'ya çevirmiştir. Vecdi kitabında varlığın esrarını ve arka planındaki gizleri açıklamaktadır.

Müellif kitapta kâinatı dört âleme ayırır: İnsan, hayvan, bitkiler ve cansızlar. Ancak daha sonra cansızlar âlemini bir bölüm olarak kabul etmez. İnsanlar, hayvanlar ve bitkiler âlemlerinden yola çıkarak insanlar ve durumlarından bahseder.²²⁵

Haciri kitaba ilişkin değerlendirmesinde kitabın görünen kusurlarının ve henüz çiğ oluşundan/ fikirlerin olgunlaşmamış oluşunun yanında bu kitabın Ferid Vecdi'nin şahsiyetinin gelişmesindeki ilk unsurları barındırdığını ifade eder.²²⁶

(d) *el-Hadikatü'l-Fikriyye Fi İsbati Vucudillahi Bi'l-Berahimi't-Tâbiyye*

Ferid Vecdi'nin el-Hayat'ta açtığı bölümlerden biri olan “Allah'ın Varlığının İsbatı” bölümü zaman içerisinde onun kafasında konuyla ilgili bir kitap yazma fikrini doğurdu. Zaten derginin ikinci yılının ikinci sayısında bu konuyla ilgili bir kitap

²²¹ Hâciri, a.g.e, s. 45.

²²² Hâciri, a.g.e, s. 46.

²²³ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, s. 48.

²²⁴ Hâciri, a.g.e, s. 34. Ayrıca bkz. a.e, ss. 42-48.

²²⁵ Hâciri, a.g.e, s. 35.

²²⁶ Hâciri, a.g.e, s. 40.

yazacağını okurlarına duyurur. Bir süre sonra kitabın önsözünün bir kısmını dergide yayınlar.²²⁷

Kitap 1901 yılında basılır. Kitabın ilk bölümünde Allah'a imanının insanın doğasında olduğunu, ondan kaçınılamayacağını, nefsinin derinliklerinde, yaratılışının özünde bu duyguya sahip olduğunu ifade eder. İmanı dört devreye ayırır. Kitapta her devre için bir bölüm vardır. Bu bölümler: fitrat devri, felsefe veya hikmet devri, tâbii ilimler ve hissi felsefe devri son olarak da tekrar fitrat devri.²²⁸

(e) *el-Mer'etü'l-Müslime reddu 'alâ Kitabi'l-Cedide*

Ferid Vecdinin 1900 yılında Kasım Emin'in "Tahriru'l-Mer'e" isimli kitabına yazdığı reddiyedir.²²⁹

Vecdi, kitabında erkek ve kadının yaratılışlarındaki farklılıklara değinerek her iki cinsin de birbirlerini tamamlayacaklarını ifade etmiştir. Sözleri çarpıtılan Vecdi bazı kesimlerce kadını dışladığı, onun köleleştirilmesi yönünde çağrılar yaptığı, eğitimine ve kültürel birikimler edinmesine karşı çıktığı iddialarıyla açıkça eleştirilmiştir.²³⁰

(f) *el-İslamu fi-'Asri'l-İlm*

Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını" isimli kitabına yazdığı ekte İslam medeniyeti ve onunla ilgili konular, insanın yaratılış amacı, üstün medeniyet ve ona ulaşma, medeniyet çeşitleri gibi konulara değinmiştir. Daha sonra bu konularla ilgili bir kitap yazmaya karar verir. Vecdi'nin kitabı yazma sebeplerinden biri de Renan gibi Batılıların kitaplarında ruh, din ve İslam hakkında ileri sürdükleri itham ve şüphelere cevap vermektir.²³¹ Kitabın taslağını şu şekilde oluşturur. Kitap 4 bölümden oluşacaktır: 1- İslam ile ilgili konular, 2-Medeniyet, 3- Metafizik, 4- Hz. Muhammed.²³²

Vecdi, zihninde tasarladığı bu kitabı çıkarmak için uzun bir zamana ihtiyacı olduğunu düşünür ve onu bölümler halinde yayınlamaya karar verir. Her ay bir bölüm

²²⁷ Hâciri, a.g.e, s. 66.

²²⁸ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, ss. 67–68.

²²⁹ Çalışmanın II. Bölümünde "feminizm" alt başlığıyla söz konusu kitabın değerlendirilmesi yapılmıştır. Ayrıca Hâciri, a.g.e, ss. 69–81.

²³⁰ Muhammed Receb Beyyumi, a.g.e, ss. 99–100.

²³¹ Enver el-Cüdi, a.g.e., s. 22.

²³² Hâciri, a.g.e, s. 80.

yayınlayacak ve onu abonelerine yollayacaktır. 1902 yılında kitabın mukaddimesini yayınlar. Burada kitabı bölümler halinde yayımlayacağını ilan eder. Kitabın konularını duyurur. Fakat kitap ilk düşündüğü şekliyle değil yeni bir planla çıkacaktır. Buna göre kitabın bölümleri: 1- İnsan Bahsi, 2- Peygamberlerin Sonuncusu, 3- Metafizik. Daha sonra bu bölümlere dördüncü bir bölüm daha ekler. Fakat bu bölümün belli bir konusu yoktur. Okuyuculardan gelen sorulara verilen cevaplardan oluşacaktır.²³³

Çalışma tamamlandığında iki ciltlik ve 1400 sayfalık bir kitap ortaya çıkar. Üç bölüm ve eklerden oluşan kitapta birinci bölüm olan “İnsan Bahsi”nde medeniyet konusunu ele alır. Fakat onun kastettiği medeniyet maddi değildir. O, insanın kemalini, olgunlaşmasını kasteder. İnsanın akli ve dini tarihinden, Yunan felsefesinin ortaya çıkışından bahseder. Bundan amacı modern çağda hâkim olan ruhu tahlil etmektir.²³⁴

İkinci bölüm Hz. Muhammed ile ilgilidir. Burada Hz. Muhammed’in yaşamından çok ilmi mucizelerini anlatır. Ayrıca O’nun dünyayı ıslah için yaptığı şeyler ve bugüne etkilerinden bahseder.²³⁵

Üçüncü bölüm Ruhçuların araştırmalarını ve tecrübelerini konu edinir. Bu yolla din ve ilim arasındaki uyuşmayı kanıtlayacağına inanır. Zaten kitabı asıl yazma amacı budur.²³⁶

Vecdi, kitabın başlangıcında, bu kitapta sezgici felsefeyi ve dini savunduğunu ifade eder. Gerekçe olarak da “Çünkü her ikisi de ilerlemenin ve toplumun birleşmesinin iki önemli unsurudur,” der.²³⁷

Vecdi, bu kitabı yazdığında henüz 23 yaşındaydı.²³⁸

(g) Kenzu’l-Ulum ve’l-Luga

Bu kitap, kendi ifadesi ile Fasih Arapça, akli, nakli ilimler, tarih ve kültür ile ilgili *terimleri* ve ünlülerin otobiyografilerini içeren bir ansiklopedidir. İçerisinde tıp ve ilaçlarla ilgili insanların ihtiyaç duyabileceği bilgiler de bulunur. Vecdi, Büyük

²³³ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, s. 81.

²³⁴ Hâciri, a.g.e, ss. 83–85.

²³⁵ Hâciri, a.g.e, ss. 85–86.

²³⁶ Hâciri, a.g.e, s. 86.

²³⁷ Enver el-Cüdi, a.g.e, s.22.

²³⁸ Abdülhalim Üveys, a.g.e, s. 478.

Ansiklopedi, 19. Yüzyıl Ansiklopedisi ve Larousse gibi Avrupa ansiklopedilerini incelemiş ve bunlardan derlediklerini kendi kitabına almıştır. Böylece insanoğlunun elde ettiği bilgiyi derleyip sınıflandırarak Arap kültürüne meraklı olanların ulaşabileceği bir kaynak oluşturmak istemiştir. Arap kültüründeki Butrus Bustani, kardeşi Necip ve oğlu Selim'in çıkardığı ansiklopediden farklı bir üslup benimseyen Vecdi, insanın günlük yaşamında ihtiyaç duyabileceği bilgileri herkesin kolayca anlayabileceği şekilde tek ciltte toplamıştır. Basım tarihinden anladığımız kadarıyla kitabı Kahire'ye yerleştikten sonra 1905 yılında yazmaya başlamış 1907 yılında bitirmiştir. Eser, araştırmacıların takdirini kazanmış, el-Hilal, el-Muktataf, el-Muktabas gibi gazetelerde ondan bahsedilmiştir.²³⁹ Ayrıca dönemin eğitim bakanlığı bu kitabın orta öğrenim çağındaki çocuklara gerekli olduğuna karar vermişti.²⁴⁰

Bu kitap, 10 yıl sonra çıkaracağı 20. Yüzyıl ansiklopedisinin temelini teşkil etmektedir.²⁴¹

(h) Vecdiyyât

Bu kitap Vecdi'nin kısa hikâyeler şeklinde yazdığı düz yazılardan oluşur. Kitaba önce "el-Fennu'l- Cedit" ismiyle başlar. Sonradan adını "Vecdiyyât olarak değiştirir. Kitabını Hariri ve Hemezani'nin makamat tarzı eserlerinin üslubuyla kaleme almıştır.²⁴²

(i) Mecmu'atu Resaili'l-Felsefiyyeti

Bu eser, bazı felsefi konularda yazılmış risalelerin toplandığı bir kitaptır. 1914 yılında basılmıştır.

(i) Dâiretu Me'ârifi'l-Karni'l-İşrin

Bu, Vecdi'nin yazmış olduğu en büyük ve değerli eserlerin başında gelir. Öyle ki onu tanıtan bazı yazarlar "Dâiretu Me'ârif müellifi" diye tanıtır.²⁴³ Arap vatanında ortaya çıkan ilk Arapça ansiklopedi, olduğu söylenir.²⁴⁴ 10 cilttir. Her cilt 800 sayfadan

²³⁹ Enver el-Cüнди, a.g.e, s.26.

²⁴⁰ Abdülhalim Üveys, a.g.e, s. 483.

²⁴¹ M. Taha Hâciri, a.g.e, ss. 140–143.

²⁴² el-Cüнди, a.g.e, s.24.

²⁴³ Bkz. Hayreddin Zirikli, a.g.e, C. VII, s. 220; , J. J.G, Jansen "Muhammad Farid Wadji", **The Encyclopedia of Islam**, (New Edition), C. VII, Leiden, 1993, s. 439.

²⁴⁴ Abdüssettar er- Ravi, a.g.m., C. I, s. 509.

oluşur. Vecdi bu eserine 1910 yılında başlamış 1918’de tamamlamış ve ilk baskısını da Dâiretu Me’ârif isimli kendi matbaasında yapmıştır. 1923 yılında bazı ilavelerle yine 10 cilt olarak ikinci baskısını yapmıştır. Eser, alfabetik sıraya göre yazılmıştır. Muhtevası içinde nahiv, sarf, belagat, dini konular, mezhepler tarihi, tefsir, hadis ve usul vardır. Ayrıca, genel ve özel tarih, Doğulu ve Batılı meşhurların hal tercemeleri, tâbii ve siyasi coğrafya, kimya, astronomi, sosyoloji, ekonomi, psikoloji, tıp, tedavi, sağlık kuralları, pratik ev bilgileri, tâbii eczacılık ve özellikleri, istatistik ve insanı ilgilendiren hemen bütün konuları içermektedir.²⁴⁵

Bu eseri hazırlamakla Vecdi, pek çok kişinin bir araya gelerek taşımakta zorlanacağı bir yükün altına tek başına girmiştir. Vecdi bu çalışmasını ne maddi bir beklentiyle ne de herhangi bir makam umuduyla yapmıştır. O sadece kişisel tatminiyle yetinmiştir. Zira O, bu çalışmasıyla modern kültür binasının yapımına ortak olmuş ve ümmetin önüne bilgi ve dirayet yolunu açmıştır.²⁴⁶

(j) *Kitabu’l-Muallimin*

Bu eser, Mısır Milli Eğitim Bakanlığının çıkardığı “Eğitim Metodları” isimli kitabın ayrıntılı bir şerhi mahiyetindedir. 576 sayfa olan eserin ilk baskısı 1918 yılında Mısır’da Dâiretu Me’ârif matbaasında yapılmıştır.

(k) *Alâ İtlâli’l-Mezhebi’l-Maddi*

İlk olarak Mısır’da Dâiretu Me’ârif matbaasında 1921 yılında basılan bu eserde müellif maddeciliğe reddiye yazarak metotlarını çürütmeye çalışmıştır. Er-Ravi, bu eserinde ruhçuluk mezhebinin (el-mezhebu’l-ruhiyyu) propagandasını yaptığını söylemektedir.²⁴⁷

(l) *Düsturu’t-Tegazzi*

Vecdi, bu eserinde vejetaryenlikle ilgili görüşlerini ve bu husustaki metodunu ortaya koymuştur. Ayrıca et yemeklerinin zararlarını da açıklamış ve tıp bilim adamlarının yemek çeşitleri ve besin değerleri hakkında yazdıkları birçok makaleyi de aktarmıştır. Ferid Vecdi’nin konuyla ilgili görüşlerinden Muhammed Tefvik Ahmed

²⁴⁵ Muhammed Ferid Vecdi, *Dâiretu Me’âri’l-Karni’l-İşrin*, Mısır 1922–1925, I-X.

²⁴⁶ Muhammed Receb Beyyumi, a.g.e, s. 94.

²⁴⁷ Abdüssettar Er-Ravi, a.g.m, C. I, s. 509.

gibi pek çok talebesi de etkilenmiştir. Bunların dışında Vecdi eserinde zihni işlerle uğraşanlar için özel bir beslenme metodu da açıklamıştır. Kitap ilk olarak 1921 yılında Mısır'da basılmıştır.

(m) *Nakdu Kitabi's-Şi'ri'l-Cahili*

Taha Hüseyin'in eş-Şi'ri'l-Cahili isimli kitabına²⁴⁸ reddiye olarak kaleme alınan kitap 1926 yılında Dâiretu Me'ârif matbaasında 152 sayfa olarak basılmıştır. Beyyumi, Vecdi'yi bu kitabıyla söz konusu tartışmada edebi mirası en güzel şekilde savunduğu için övmektedir.²⁴⁹

(n) *el-İslamu Dinu'l-Hidayeti ve'l-Islah*

Vecdi, Amerika Üniversitesinde “Mesailu fi'l İlm” adıyla yayınlanan İslam'a, Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e saldıran ve şüpheler ortaya atan bir kitaba el-Cihad isimli bir gazetede yazdığı makalelerle cevap vermiştir. Daha sonra onları ilk olarak “el-İslamu Dinun Ammun Halidun” adıyla 190 sayfalık bir kitapta topladı. İlk baskısı 1932 yılında²⁵⁰ Dâiretu Me'ârif matbaasında basılmıştır. 1962 yılında da Daru'l-Hilal matbaasında Tahir et-Tanahi tarafından “el-İslamu Dinu'l-Hidayeti ve'l-Islah” adıyla muhtevasında ve bölümlenmesinde ciddi değişiklikler yapılarak neşredilmiştir. 209 sayfadan oluşan kitap mukaddime ve altı bölümden oluşmaktadır. Tanahi'nin kitaba eklediği bölümler Vecdi'nin “Mühimmetü'd-Dini'l-İslamiyyi fi'l-Âlem” başlığıyla Ezher Dergisinde neşrettiği bir kısım makalelerdir.²⁵¹

(o) *El-İslamu ve'r-Reddu ala Müntekidiyye*

Kitap, Vecdi, Abduh ve Rıza'nın İslam'a eleştiriler yöneltenlere verdiği cevaplardan oluşmaktadır.²⁵²

---

²⁴⁸ Söz konusu kitap “Cahiliye Şiiri Üzerine” adıyla Şaban Karataş'ın çevirisiyle Ankara Okulu Yayınları arasından çıkmıştır. Kitap Ankara'da 2003 yılında basılmıştır.

²⁴⁹ Bk. Muhammed Receb Beyyumi, a.g.e, s. 99.

²⁵⁰ Üveys, kitabın ilk baskısının 1940 yılında yapıldığını yazmaktadır. Bk. Abdülhalim Üveys, a.g.e, s. 479.

²⁵¹ Üveys, a.g.e, s. 480.

²⁵² Üveys, a.g.e., s. 485.

(ö) *Şerhu li-Menahici'l-Medarisi'l-İlzamiyye*

Yaklaşık iki yüz sayfaya ulaşan ve pek çok bölümden oluşan bir kitaptır. Kitapta eğitim metotları ele alınmış ve öğretmenler için açıklanmıştır.²⁵³

(3) *Makaleleri*

Bizzat M. Ferid Vecdi'nin çıkardığı el-Hayat ve el-Vecdiyyat dergilerinde ve ed-Düstur adlı haftalık gazetelerde çıkan makalelerinin yanında Mecelletü'l-Ezher, el-Ehram, el-Hilal, el-Ma'rife, er-Risale ve el-Beridü'l-İslami gibi farklı dergi ve gazetelerde de çeşitli makaleleri yayınlanmıştır.

3. Sosyal ve Siyasî Problemlere Bakışı

Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla F.Vecdi, devrinin problemlerine bigâne kalamamıştır. Bu bölümde, yaşadığı dönemde en çok tartışılan belli başlı konular hakkındaki görüşleri ele alınacaktır.

a. *Feminizm*

19. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı pek çok sorun gibi feminizm de aydınlanma sonrası sanayi toplumunun ürünü olan modern bir icattır.²⁵⁴ Modernizmle birlikte kadın, “sorun” olarak algılanmaya başlanmış ve “kadın hakları”ndan bahsedilir olmuştur.²⁵⁵ Her ne kadar bu iddiayla ortaya çıkmışsa da aslında feminizm, sadece ezilmiş kadınların haklarını savunan masum ve haklı bir hareket değildir. Özellikle 20.yüzyılda bundan da öte bir anlam kazanmış olan feminizm –modernizm ile ortaya çıkmış tüm fikirler gibi- yaratıcıya başkaldırı, insan doğasını yeniden şekillendirme, dönüştürme projesi halini almıştır. Örneğin onlara göre kadın bedeni doğası gereği kısıtlayıcıdır. “Kadın anne olarak tıpkı bir hayvan gibi bedenine bağlı kalmıştır.”²⁵⁶ Ve kadın ancak bu bedensel zaafardan kurtularak erkek gibi özgürleşebilir, yaratıcı faaliyetlerde bulunabilir.²⁵⁷

²⁵³ Üveys, a.g.e., s. 485.

²⁵⁴ Nazife Şişman, a.g.e, s. 10.

²⁵⁵ Şişman, a.g.e, ss, 58–59.

²⁵⁶ Şişman, a.g.e, s. 43.

²⁵⁷ Feminist düşünceyle ilgili daha detaylı bilgiler Nazife Şişman'ın kitabında bulunabilir.

Tüm modernist iddialar gibi feminizm de evrensellik iddiasındadır. Buna göre Batı’da kadının geldiği veya gelmesi hedeflenen durumu olması gereken ve olacak olandır.²⁵⁸

İşte İslam dünyasında günümüze kadar gelen kadın meselesinin ele alınışında yukarıda saydığımız türden oryantalist söylemlerin hâkim olduğu görülmektedir. Bu mesele sonradan modernleşen her toplumda modernleşme söylemlerinin merkezine yerleştirilmiş, siyasi ve ekonomik bir şekle bürünmüş olan en zorlu meselelerden biridir.²⁵⁹ Kadınla ilgili tartışmalar Batı’dan ödünç alınan kavramlar çerçevesinde yapılmaktadır. Batılıların Orta Doğu’daki kadını özgürleştirme istekleri art niyetten ve sömürgeleştirme isteğinden uzak değildir. Mısır’da da toplumun geri kalmışlığı kadının toplum içindeki konumuna bağlanmıştır. Ancak ne gariptir ki Mısır’daki kadınların özgürlüğünü destekleyen Lord Cromer, kendi ülkesindeki kadınların oy hakkına karşı çıkmıştır! Bu tavrı iyi niyetle açıklamak mümkün değildir. Kadın özgürlüğünün önündeki en önemli engel, peçe ve haremlik selamlık uygulaması olarak gösterilmiştir.²⁶⁰

Dönemin ilerlemeci aydınlarının da bu görüşlerin etkisi altında kaldığı açıkça görülmektedir. İslam dünyasında kadına dair yazılan ilk kitap Mısırlı Kasım Emin’e aittir. Ona ait olan aşağıdaki satırlar bu etkilenmenin boyutlarını göstermesi açısından dikkat çekicidir:

“Entelektüel mükemmeliyete ulaşmış, buharlı makineyi, elektriği icat etmiş.. bilgi ve onur arayışını gündelik zevklerin üstünde tutmuş ve bu uğurda hayatını harcamış Avrupalıların... bu kadar saygı duyduğumuz bu akıl numunelerinin, kadınların nasıl korunacağı, onların safiyetinin nasıl muhafaza edileceği hususunda bilgisiz olmaları mümkün mü? Eğer gerçekten bir fayda ve iyilik görmüş olsalar, bu insanlar örtüden vazgeçerler miydi?”²⁶¹

Kasım Emin bu görüşlerini 1889’da yazdığı *Tahrir’ul-Mer’e* isimli kitabında açıklamış ve kitabı büyük ses getirmiştir. Bu kitaba daha sonra M. Ferid Vecdi

---

²⁵⁸ Şişman, a.g.e, s. 92.

²⁵⁹ Ira M. Lapidus, a.g.e, ss. 385–95.

²⁶⁰ Nazife Şişman, a.g.e, ss. 105–107.

²⁶¹ Şişman, a.g.e, s. 107.

tarafından *el-Mer'etü'l-Müslime* adıyla bir reddiye kaleme alınmıştır. Vecdi'nin konuyla ilgili görüşleri de bu kitaptan aktarılacaktır.²⁶²

O dönemde Kasım Emin ve onun gibi Batıyı her şeyiyle taklit etmek gerektiğini savunanlar kadının tesettürüne ve ona biçilen geleneksel role itiraz etmektedirler. Onlara göre kadın tesettürden vazgeçmeli ve özgürleşmelidir. Zira tesettür kadını hasta eder, sinirlerini harap eder. Erkeğin evleneceği kadını görmesini engellediğinden boşanmaların artma sebebidir. Ayrıca tesettür kadının eğitimi ve gelişimini engeller. Kadın hapsedildiği evden artık çıkmalı ve sosyal hayata erkekler gibi müdahil olmalı, siyasetten ekonomiye her alanda kendini göstermelidir. Ayrıca kadının erkeğin tahakkümünden kurtulmadığı sürece gerçek anlamda özgürleşmesi mümkün olmayacaktır.²⁶³

Vecdi, kitabında bu tür iddialara ve genel olarak da Batı toplumuna ciddi eleştiriler yöneltmektedir. İkna edici bir üslup kullanarak, istatistikler, psikoloji, sosyoloji, gerekirse tıp ilminden ve bu konularda söz sahibi Batılı ilim adamlarının görüşlerinden deliller getirmek suretiyle iddialara karşı durmaktadır.²⁶⁴

Vecdi'ye göre kadın yalnız insan neslinin devamı için yaratılmıştır. Tabiatı itibarıyla bu öylesine zor ve mesuliyeti büyük bir iştir ki zaten kadının başka bir şeyle uğraşmaya zamanı yoktur. Hamilelikten tutun da çocuğun her aşamadaki gelişimi, eğitimi ve ev işleri bile yeterince zahmetli iken kadına bir de sosyal görevler yüklemeye kalkmak aslında kadın için "*aldatıcı bir hürriyet perdesi altında esarettir.*" Kadının bu vazifesinin öneminden dolayı da onun başka şeylerle uğraşması tabiatına isyandır. Bir kadının falan şeyi icat etmesi, falanca üniversitede ders veriyor olması, asli vazifesine ayırması gereken vakti onlara ayırdığı için, bir kemal değil, bir noksandır, yaratılışına

---

²⁶² Bu kitap Mehmet Akif tarafından tercüme edilerek önce Sırat-ı Müstakim dergisinde bölümler halinde tefrika edilmiş, daha sonra da kitap olarak basılmıştır. 1972 yılında Sinan yayınevi tarafından Mahmut Çamdibi'nin sadeleştirmesiyle tekrar basılmıştır. Bkz. M. Ferid Vecdi, **Müslüman Kadını**, trc. Mehmet Akif Ersoy, sad. Mahmut Çamdibi, Sinan Yayınevi, İstanbul, 1972.

²⁶³ Bunlara benzeyen pek çok iddia Vecdi'nin kitabında muhtelif yerlerde bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. Vecdi, *Müslüman Kadını*, ss. 151–152.

²⁶⁴ Örnek olarak bkz. Vecdi, a.g.e, ss. 150–157.

isyandır.²⁶⁵ Kötü olan, kadının ilim ile edebiyat ile uğraşması değil onun erkeklerle yarış halinde olmasıdır.²⁶⁶

Vecdi, kadının fiziki açıdan zayıflığını çeşitli ilim adamlarının sözleriyle destekleyerek fizik gücün hâkim olduğu bu dünyada kadının mutlaka bir erkeğin himayesi altında olması gerektiğini iddia etmektedir.²⁶⁷ İslam'da ailenin geçimi tamamen erkeğe ait olduğu için kadına düşen de onun riyasetini kabul etmektir. Bu, erkeğin mükellef tutulduğu vazifelerinin bir karşılığı olarak hakkıdır ve fitridir.²⁶⁸ Bu durum asla kadının aşağılanması değildir. Bilakis kadın ve erkek birbirlerini tamamlamak üzere yaratılmıştır. Dolayısıyla bunların birbirlerinden tamamen ayrılmaları mümkün değildir. Vecdi bu durumu şu benzetmeyle delillendirmektedir:

“Öyle ya, birleşip tek bir şey teşkil etmek üzere yaratılmış iki şeye istiklal vermek nasıl yakışık alır? Bunlardan her biri diğerine muhtaç ve cinsi kemali onunla kaim iken aralarında nasıl bir eşitlik tarzı tayin edilebilir? Benim anladığının neticesi şudur ki: iki cins arasında eşitlik ve istiklal tayin etmeye çalışanlar faraza suyu meydana getiren iki unsur olan oksijen ile hidrojen arasında istiklal icadına uğraşanların aynıdır. Eğer suyu meydana getirmek üzere bu iki unsurdan biri için diğerinden müstakil olmak mümkün ise aile teşkil etmeleriyle beraber erkek ile kadının da birbirinden istiklali mümkün olabilir.”²⁶⁹

Vecdi'ye göre kadınların özgürlüğünü savunanlar yine erkeklerdir ve konuşurken diğer erkekleri muhatap almaktadırlar, kadınları değil! Zaten onların kadınlara verdiklerini iddia ettikleri hürriyet mevhum bir hürriyettir ve doğrudan erkeklerin tasarrufundadır. Kadınlar, erkeklerin izin verdikleri kadar hürdür. Bu durum tarihi hakikatlerle sabittir²⁷⁰

Tesettür konusuna gelince, ona göre tesettür kadını aşağılamak için değil, onu ve iffetini erkeğin saldırılarından korumak içindir. Bu konuda erkeği eğitmek düşüncesi de

---

²⁶⁵ Bkz. Vecdi, a.g.e, ss. 23–30, 59–60.

²⁶⁶ Vecdi, a.g.e, s. 62.

²⁶⁷ Vecdi, a.g.e, ss. 43–46.

²⁶⁸ Vecdi, a.g.e, ss. 107–108.

²⁶⁹ Vecdi, Müslüman Kadını, a.g.e., s. 113.

²⁷⁰ Vecdi, a.g.e, ss. 109–111.

vakiyaya aykırıdır. Zira tecrübeler, maddi bir engel olmaksızın sırf eğitimin erkeği fenalıktan alıkoyamayacağını göstermektedir.²⁷¹

Vecdi, kadınların eğitiminin asla Batıdaki gibi olmaması gerektiğine inanmaktadır. Çünkü onların tecrübeleri bize bu yolun doğru olmadığını göstermektedir. Meşhur Fransız filozof Joul Simon'un şu sözü bunun en büyük delilidir: "Bir zamanlar talimde (kadınların eğitimini kastediyor) tefritten müşteki idik; şimdi de ifrattan şikâyet ediyoruz."²⁷²

Vecdi, Müslümanların kadına bakışının yanlış olduğunu (kadınlar tam bir insan değildir, vs...) iddia eden Kasım Emin'e cevaben Batılıların bakışlarındaki çarpıklığı yine onların kitaplarından ve filozoflarından yaptığı alıntılarla çürütmektedir.²⁷³

b. Batıyı Taklit

Batı kültürünün İslam dünyasını etkisi altına almaya başladığı dönemlerden günümüze kadar gelen süreçte Müslümanların en çok tartıştıkları konulardan biri de "Batıyı taklit" konusudur. Bu konuda da ifrat ve tefrite varan düşüncelerin olduğu söylenebilir. Batıyı tamamen taklit yanlısı olanlardan Batının hiçbir şeyini almamak gerektiğini iddia edenlere kadar geniş bir yelpazede fikirler beyan edilmektedir. Vecdi'nin bu konuda ikisinin arasında bir yol tuttuğu söylenebilir. Ona göre Batı sosyal açıdan hastadır ve hiçbir şekilde taklit edilmemelidir. Ancak o, sanayi söz konusu olduğunda taklidin gerekli olduğunu ve bu konudaki taklidin milletlerin mevcudiyetine bir zarar getirmeyeceğini savunmaktadır.²⁷⁴

Vecdi, milletler birilerini taklit edeceklerse "hayati konularda" kendilerine benzeyen milletleri taklit etmeliler, görüşünü savunmaktadır. Oysa bugün Müslümanların kendilerine benzemeye çalıştıkları topluluklarla aralarında hiçbir münasebetin bulunmadığını belirterek: "...ümmete taklit ile nasihat etmek, çöküşe boyun eğmesini tavsiye eylemekten başka bir şey değildir,"²⁷⁵ demektedir. Amerikan

---

²⁷¹ Vecdi, a.g.e, ss. 136–139.

²⁷² Vecdi, a.g.e, s. 186.

²⁷³ Vecdi, a.g.e, s. 56.

²⁷⁴ Vecdi, Müslüman Kadını, a.g.e, s. 10.

²⁷⁵ Vecdi, a.g.e, s. 9.

yerlilerinin Avrupalılarla karşılaştıktan sonraki hallerini sözlerine delil olarak getirmektedir.²⁷⁶

Vecdi, Müslümanların ve Batının toplumsal hallerinin her açıdan birbirine aykırı olduğu ve hiçbir toplumsal meselede birleşmelerinin mümkün olmadığı konusu üzerinde ısrarla durur.²⁷⁷ Ona göre bu fark dinlerimizin farklılığından kaynaklanmaktadır. Dinimizi terk etmedikçe Avrupalıları taklide, onlarla bir seviyede olmaya gücümüz yetmez.²⁷⁸ Her ilacın her bünyeye iyi gelmemesi gibi her millet için de içinde bulunduğu sıkıntılar aynı şekilde aşılamaz. Onun için de onlardan bir şey alacaksak ciddi tetkiklerden sonra almalı, hastalıklarını değil sağlıklı oldukları konuları taklit etmeliyiz.²⁷⁹

Vecdi'ye göre Batının hastalıkları son derece aşikârdır. Bunun için de o, göz göre göre Batıyı taklidi bir türlü anlayamaz ve şöyle isyan eder: *“Artık bizim için ümit kapıları büsbütün kapandı mı ki kalkmış da öldürücü hastalıklarını bile kabul suretiyle Batıyı taklit ediyoruz.”*²⁸⁰

Dönemin hükümeti Mısırlı gençleri Avrupa'ya tahsil maksadıyla göndermekteydi. Vecdi bu gençlerin çoğunun hiçbir işe yaramadığı iddiasındadır. Zira ona göre bu gençler artık ne tam doğulu ne de tam batılıdır. Bu yüzden de sözleri hiçbir yerde muteber değildir.²⁸¹

Vecdi, sözlerinin doğruluğuna sık sık Batılı ilim adamlarının ve filozoflarının sözlerini delil getirmektedir. Buradan da onun Batıyı bildiği en azından Batılı ilim ve fikir adamlarını ve yazdıklarını takip ettiği sonucu çıkarılabilir.

c. İslamiyet'e Saldırıları

Vecdi'nin yaşadığı dönemde gelişen oryantalizmin etkisiyle özellikle yurt dışında İslamiyet'e saldırılar artmıştı. Maalesef bundan etkilenen Müslümanlar da

---

²⁷⁶ Vecdi, a.g.e, s. 10.

²⁷⁷ Vecdi, a.g.e, s. 99

²⁷⁸ Vecdi, a.g.e, s. 72.

²⁷⁹ Vecdi, a.g.e, s. 73.

²⁷⁹ Vecdi, a.g.e, s. 72.

²⁸⁰ Vecdi, Müslüman Kadını, a.g.e, s. 98.

²⁸¹ Vecdi, a.g.e, s. 103.

bulunmaktaydı. Elbette Müslüman düşünürler söz konusu saldırılara kayıtsız kalmıyor, cevaplar veriyorlardı. İşte, bu konularda kalem oynatanlarda biri de Ferid Vecdi idi.

Kendi çıkardığı bir dergi olan el-Hayat'da bunun için özel bir bölüm ayırmıştı. Bu bölümde, genel olarak dinlere, özel olarak da İslamiyet'e yöneltilen eleştirilere cevaplar verirdi.²⁸² Bunlardan birkaçını zikredelim.

(1) Kimyacı Berytoylu bunlardan biridir. Vecdi, genel olarak dinlere karşı olan kimyacıların fikirlerini eleştirmiş, delillerle karşı çıkmıştır.²⁸³ Aynı düşüncede olanlardan biri de Fransız filozof Ceyu'dur. O, "*Adem'ut-Tedeyyün fi'l-Müstakbel*" adlı kitabında dinin zamanının geçtiğini, onun yerini ilmin aldığını iddia etmektedir. Vecdi, bu görüşleri de çeşitli delillerle reddetmiştir.²⁸⁴

(2) Honotox, Fransa'nın önemli tarihçi ve siyasetçilerinden biridir. 1900 yılında Fransa'nın dışişleri bakanlığını yapmıştır.²⁸⁵ Fransa'da yayın yapan Journal gazetesinde İslam ve İslami problemler hakkında iki makale kaleme almış, el-Müeyyed de bunları Arapçaya çevirip neşretmişti. Bunun üzerine Abduh ve birçok edebiyatçı ve âlimin katıldığı Honotox'a reddiye hareketi başlatıldı. Ferid Vecdi de bu harekete katılanlar arasında idi. "*Mösyö Honotox'un Makalesine Bakış*" adıyla üç makalesi yayınlandı.²⁸⁶

(3) Babasının vefatının ardından 1905 yılında Kahire'ye taşınan Vecdi, bu ilim ve edebiyat merkezinde kendisine bir yer edinir. O dönemde bazı gazeteler Japonya'da çeşitli dinlerin katılacağı bir kongre düzenleneceğinden bahsederler. Mısır'ın da İslam Dinini temsilen bu kongreye katılması gerektiğinin konuşulduğu bir dönemde el-Liva, Mısır'da bu işi yapabilecek iki kişi olduğunu ifade eden bir yazı yayınladı. Bunlar Ferid Vecdi ve Mahmut Salim'dir.²⁸⁷ Vecdi için bu konferans İslam'ı Doğuda ve Batıda anlatabileceği çok güzel bir fırsattır. Bu kongreyi önemli kılan sebeplerden biri de çeşitli dinlerin temsilcilerinin orada bulunacak olmasıdır. Hemen İslam hakkında bir araştırma yapmaya başlar. Her ne kadar temsilci olarak Ferid Vecdi seçilmişse de kongre zamanı geldiği halde her hangi bir davet almaz. Ancak İslam Dinini anlatan

---

²⁸² Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, s. 107.

²⁸³ Hâciri, a.g.e, ss. 107–108.

²⁸⁴ Hâciri, a.g.e, ss. 109–110.

²⁸⁵ Enver el-Cüнди, a.g.e, s. 24.

²⁸⁶ Hâciri, a.g.e, s. 63.

²⁸⁷ el-Cüнди ikinci ismin Tantavi Cevheri olduğunu aktarır. Bkz. el-Cüнди, a.g.e, s. 28.

Fransızca bir risale yazmıştır. Kongreye çağrılmayınca risaleyi kongre başkanlığına, Tokyo'ya gönderdi. Bunun üzerine kongrenin Vakit gazetesinin yaydığı bir yalan haber olduğu ortaya çıktı. Yine de bu risale Vecdi'nin İslam'a vukufiyetini göstermesi açısından önemlidir.²⁸⁸

Vecdi söz konusu çalışmasını “*Sefir’ul-İslam*” adıyla Arapçaya tercüme eder.²⁸⁹ Daha sonra da açıklamalar ekleyip genişleterek “*el-İslamu Dinun Âmmun Halidun*” ismiyle yeniden neşreder.²⁹⁰

(4) Lord Kromer'in 1906 yılında Mısır hakkında yazmış olduğu rapor ülkede derin yankılar uyandırmıştı. Ferid Vecdi, siyasetle pek ilgilenmemesine rağmen raporda İslam Dini'ne yöneltilen eleştirilere bazı makalelerinde cevaplar vermiştir. Lord Kromer İslam'ı kölelik müessesesi, kadın erkek ilişkisi, dini, sosyal ve ceza ile ilgili konuların tek bir kitapta toplanması gibi gerekçelerle eleştirmişti. Ayrıca, İslam'ın çağın gelişimine ayak uydurmadığını iddia etmişti. Ferid Vecdi, yazdığı makalede kölelik ve kadın hakları ile ilgili olarak Kromer'e yazdığı cevapta, İslam'ın her iki konuda da sınırlama getirdiğini ifade etmiştir. Vecdi bu durumun Kur'an'ın tedrici üslubunun bir yansıması olduğunu belirtir. İslam'ın çok evliliği yasaklamayıp serbest bırakmasının bir hikmetinin de zaman içinde toplumda bunun zorunlu olabileceği dönemlerin göz önüne alınmasıdır, der.²⁹¹

(5) Kasım Emin'in “*el-Mer’etü'l-Cedide*” isimli kitabına reddiye olarak “*el-Mer’etü'l-Müslime*” isimli bir kitap kaleme almıştır. Kitap ve Vecdi'nin konuya ilişkin düşünceleri “feminizm” kısmında anlatıldığı için tekrar ele alınmayacaktır.

(6) Taha Hüseyin'in “*Şi’ri'l-Cahili*” adlı kitabına da reddiye yazmıştır.

(7) Müellif, Abduh ve Reşit Rıza ile birlikte el-İslamu ve'r-Reddu ala Muntekidiyye adlı kitabında İslam'a yöneltilen eleştirilere cevap vermektedir. Yine o,

---

²⁸⁸ el-Cüнди, a.g.e, s. 28.

²⁸⁹ Haciri, Muhammed Taha, “Muhammed Ferid Vecdi”, **Mecelletu'l-Ma'hadi'l-Buhusi ve'd-Diraseti'l-Arabiyye**, C. 4, s. 417, Kahire, 1973.

²⁹⁰ Hâciri, a.g.e, ss. 102–105.

²⁹¹ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, ss. 144–153. Vecdi'nin kadın konusundaki görüşlerinin detayları “feminizm” alt başlığında incelenmiştir.

Alâ İtlali'l-Mezhebi'l-Maddi isimli kitabını da materyalistlere reddiye olarak kaleme almıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN TEFSİRİNİN MUKADDİMESİ, TEFSİRİ VE TEFSİR GÖRÜŞLERİ

I. M. F. VECDİ'NİN TEFSİRİNİN MUKADDİMESİ VE TEFSİRİ

A. M. F. VECDİ'NİN TEFSİRİNİN MUKADDİMESİ

Müellif tefsiri için yaklaşık 180 sayfalık uzunca bir mukaddime kaleme almıştır. Muhtevasına baktığımızda son derece zengin olduğu, din, iman, Kur'an konularında okuyucu için temel bir altyapı hazırladığı dikkat çekmektedir. Vecdi yine mukaddime bunun sebebini okuyucuyu başka kaynaklara gitmeye muhtaç bırakmamak, olarak açıklamaktadır. Zira daha sonra da ifade edileceği gibi, onun tefsir yazmasının asıl sebebi insanları kelam-ı ilahi ile buluşturmak ve diğer tefsir kitaplarının insanlarla Kur'an arasına koyduğu engeli kaldırmaktır.²⁹²

Aynı amaca matuf olarak Vecdi, diğer tefsir kitaplarında olmayıp kendi tefsirinde olan yedi özellikten bahseder. Bunlar;

1. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi mukaddime var olan Kur'an hakkındaki zengin muhteva,
2. Kur'an lafızlarının anlamlarının ilave bir açıklamaya ihtiyaç olmaksızın ortaya konması,
3. Nüzul sebeplerine işaret edilmesi,
4. Nasih ayetlere ve nesih sebebine işaret edilmesi,
5. Ayetlerde geçen ve her müslümanın mutlaka bilmesi gereken fıkıh bilgilerinin bir cetvelinin olması,
6. Araştırmak isteyenlerin kolaylıkla istifade edebileceği ayetlerin konularına göre gösterildiği bir fihrist,
7. Kıraat ihtilaflarının nakledilmesi.

²⁹² Muhammed Ferid Vecdi, **Mukaddimetu Safveti'l-İrfan Fi Tefsiri'l-Kur'an**, Matabiü'-Şaab, Kahire, 1321, s. 10.

Vecdi, bu özelliklerin Kur'an'ı anlamayı kolaylaştırdığını ve diğer tefsir kitaplarında olmadığını iddia etmektedir.²⁹³ Ancak elimizdeki nüshada bu özellikler yani söz konusu cetveller ve fihristler bulunmamaktadır.

Mukaddimeye Kur'an'ın nazil olduğu toplumun bir tasvirini yaparak başlayan Vecdi, o toplumun Kur'an gelmeden önceki durumu ile geldikten sonraki durumunu karşılaştırmış, Kur'an'ın İslam ümmeti için ne anlama geldiğini, nasıl bir etki bıraktığını, önemini anlatmıştır. Döneminde İslam ümmetinde görülen gerileme ve çöküşün en önemli sebebini Kur'an'dan uzak olmaya bağlamış ve bu şekilde de kendi Kur'an algısını yaklaşık 11 sayfada ortaya koymuştur.²⁹⁴ 2 sayfa kadar da mukaddimenin tertibi hakkında bilgi vermiştir. Mukaddimenin asıl muhtevası bundan sonra başlamaktadır. Ana başlıklarıyla muhteva hakkında bilgi vermek gerekirse şu şekilde sıralanabilir:

Din Felsefesinin Özeti- Din Nedir?, İnsan ve İman, İnsan İlahi Yaratmanın Tamamlanmasıdır, Asırlar Boyunca İman- İlk Devir (Fıtrat Devri), İkinci Devir (Felsefe Devri), Üçüncü Devir (İlim Devri), İnsanın Fıtrat Dinine Dönüşü, İslam Fıtrat Dinidir, Akaidin Geçirdiği Evrelere Bir Bakış, İslam Nedir? (İlave Açıklama), Evsat (Cahillerle Âlimler Arasında Kalan Kesim) ve Din, Âlimler ve Din, Tevhid ve Tenzih Akidesinin Müslümana Kazandırdığı Edep, Adı Geçen Şüphelerin Açıklaması, Kâinatın ve İnsanın Yasası, Bu Akide Karşısında İnsanlar, Ruhani Âleme İnanan Kişinin Durumu, İnanan Kişinin Varlıktaki Etkisi, Ruhani Âleme İnanmayan Kişinin Durumu, Bu Kişinin Hayattaki Etkisi, Verasetle (Ebeveyninden Görerek) İnanan Kişi, Fezail ve Rezail, Bu İki Esasın Tabiatını Beyan, İslam Medeniyeti ve Modern Medeniyet, Asıl Maksada Dönmek, Nebi (as)'ın Bi'setinden Önce Âlem Nasıldı? Makasıdu'l-Kur'an, Kur'anî Üslupla İlgili Hakikatleri Nasıl Ararştırırız? Kur'an Nazarında İlah Meselesi, Kur'an Nazarında Peygamberler, Peygamber İnanıcı, İslam, Kur'an Nazarında Dinler, Kur'an Nazarında İnsanlar, Kur'an Nazarında Müslümanlar, Kur'an Nazarında Kâfirler, Kur'an Nazarında İnsanlar, Kur'an Nazarında Varlık, Kur'an Nazarında Dünya, Kur'an Nazarında İlerleme, Kur'an Nazarında Şeriat, Kur'an Nazarında Hükümet, Kur'an Nazarında Cihat, Kur'an Nazarında İbadetler, Kur'an Nazarında Mucizeler, Kur'an'da

²⁹³ Vecdi, Mukaddime, a.g.e, s. 11.

²⁹⁴ Vecdi, a.g.e, ss. 3-11.

Nasih Ve Mensuh, Velayet ve Keramet, Şefa'at Ve Tevessül, Kur'an Nazarında Kaza ve Kader, Uhrevi Mükâfat ve Ceza ve Kur'an'ın Cem'i.

Görüldüğü gibi Vecdi'nin kelamcılığı mukaddimenin hemen her yerinde bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Yaşadığı dönem göz önüne alındığında bunun sebebinin anlamak zor olmamaktadır. O dönemde genel olarak dine özelde de İslam'a yapılan saldırılar Vecdi'yi dinin gerekliliği özellikle de İslam'ın fitriliği ve büyüklüğü üzerinde yazmak zorunda bırakmış olmalıdır. Mukaddimeye din felsefesi konularıyla başlamış olması ve devamındaki konular Vecdi'nin bu saldırılardan ne kadar rahatsız olduğunun açık göstergesidir. Bu durum aynı zamanda müfessirin, dönemindeki pek çok ilim adamında olduğu gibi, nasıl bir savunma psikolojisi içinde ve saldırılara karşı gardını almış olarak durduğunu da göstermektedir.

Vecdi mukaddimeye özellikle yabancı ilim adamlarının sözlerinden fazlasıyla istişhadda bulunmuştur. Bu duruma muhtemel bir itiraza da cevap vermiştir. Bunun sebebinin onları övmek veya dini konularda onlardan bilgi almak olmadığını bilakis amacının sözünü daha güçlü ve sağlam bir şekilde delillendirmek olduğunu ifade etmiştir. O, düşmandan getirilen delilin kendi görüşünde olan birinden getirilmesinden daha inandırıcı olduğu ön kabulüyle hareket etmektedir. Bu davranışına da selefin tefsirlerde ve siyer kitaplarında müsteşriklerin ve başka inanç sahiplerinin sözleriyle istişhad etmesini dayanak yapar.²⁹⁵

Elbette Vecdi, sadece yabancı ilim adamlarından değil, Suyuti, İbn Teymiyye, Ebu'l Beka gibi selef âlimlerinden de nakillerde bulunmuştur.²⁹⁶

Vecdi, mukaddimeyi yazarken sorulması muhtemel soruları sormuş veya konuyla ilgili yapılan ya da yapılabilecek itirazları dillendirmiş ve cevaplarını da vermiştir.²⁹⁷

---

²⁹⁵ Vecdi, Mukaddime, a.g.e, s. 5, 1 numaralı dipnot.

²⁹⁶ Örnek olarak bkz. Vecdi, a.g.e, s. 10, 69.

²⁹⁷ Örnek olarak bkz. Vecdi, a.g.e, s. 15.

B. M. F. VECDİ'NİN TEFSİRİ

1. Eserin İsmi

Müellif, tefsir çalışmasını yaparken bir yandan da tefsirin mukaddimesini aylık olarak yazıp nüshalar şeklinde yayınlıyordu. Bitirdiğinde mukaddimeyi önce tek başına, ardından Safvetü'l-irfan fi tefsiri'l-Kur'ân, adını verdiği tefsiriyle birlikte bastırıldı. Daha sonra “el-Mushafu'l-Müfesser” adını alan tefsiri de mushafa hamış şeklinde basıldı.²⁹⁸ Tefsirin bu hali bugünkü meal-tefsirlere benzemektedir.

2. Eserin Yazılış Amacı

Muhammed Ferid Vecdi, eserini yazma amacını mukaddimede uzunca anlatmaktadır. Mukaddimenin başlarında ümmetin şu andaki durumundan ve Kur'an'a yaklaşımından bahseden Vecdi, bu ümmetin en büyük ihtiyacının Kur'an'ı anlamak olduğunu, dönemindeki kötü durumun da Kur'an'dan uzaklaşmaktan kaynaklandığını söylemektedir. Müellif tefsirini tam da bunun için yazmak istediğini belirtir. Ancak o, tefsiri yeni şeyler söylemek için değil, ilahi manayı dönemin Arapçasının kalıplarına dökmek için yazmıştır. Bu şekilde modern dönem insanı onu daha iyi anlayabilecektir. Selef-i Sâlihîn Kur'an'ın anlam zevkine ermiş oldukları için onların söylediklerinin üstüne bir şey söylemeye ihtiyaç yoktur. Böyle düşünen Vecdi, daha önce söylenenlere ilave yapmadan, kendi görüşlerini işin içine katmadan sadece ilahi manayı herkesin anlayabileceği bir seviyeye indirgemek gayesiyle tefsirini kaleme almıştır.²⁹⁹

3. Eserin Yazılış Yeri ve Zamanı

Eserin ilk baskısı Safvetü'l-irfan fi tefsiri'l-Kur'ân adıyla Kahire'de Matabiü'-Şaab'da 1903 yılında yapıldı.³⁰⁰ Daha sonra eserin muhtelif baskıları yapılmıştır. Çalışmada kullanılan nüsha 6.baskı olup Kahire'de Mektebetü'l-Kahire matbaasında 1953 yılında basılmıştır. 815 sayfadır. Ayrıca çalışmada Mukaddimetu Safveti'l-İrfan fi

²⁹⁸ Muhammed Taha Hâciri, a.g.e, s. 88.

²⁹⁹ Vecdi, Mukaddime, a.g.e, s. 10.

³⁰⁰ Enver el el-Cüdi ilk baskının 1907 yılında olduğunu ifade etmektedir. Bkz. el el-Cüdi, a.g.e, s. 27. Ancak İSAM'da eserin 1903 baskılı bir nüshası bulunmaktadır.

Tefsiri'l-Kur'an'ın Matbaatu'ş-Şa'b'da 1903 yılında basılan nüshası kullanılmıştır. Mukaddime 184 sayfadan ibarettir.

4. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

Ülkemizde, H. Mehmet SOYSALDI, *M. Ferid Vecdi ve "el-Mushafu'l-Müfesser" İsimli Eserinin Tahlili*, adıyla bir yüksek lisans çalışması yapmıştır.³⁰¹ Yine aynı müellif, *M. Ferid Vecdi, Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu*, adıyla bir makale yayınlamıştır.³⁰² Ayrıca Şahin Güven tarafından *Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri* isimli bir makale kaleme alınmıştır.³⁰³ Bunların dışında ülkemizde veya yabancı kaynaklarda Vecdi'nin tefsiriyle ilgili müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır.³⁰⁴

II. M. F. VECDİ'NİN TEFSİR GÖRÜŞLERİ

A. M. F. VECDİ'NİN TEFSİR ANLAYIŞI VE İLMİ GÖRÜŞLERİ

Vecdi'nin Kur'an ve Tefsir anlayışını şekillendiren ana unsurların başında içinde yaşadığı toplum ve gerek o toplumun gerekse ilim çevrelerinin Kur'an'a bakışındaki farklılıklar gelmektedir. Vecdi son derece iyi bir gözlemci ve analizcidir. İnandığı doğruları haykırmadaki cesareti de onun, gördüğü yanlışlar karşısında susmasını engellemektedir. Özellikle de İslamiyet ve onun temel kaynağı olan Kur'an söz konusu olduğunda bu yönü daha da ağır basmaktadır.

Vecdi, mukaddimenin başlangıcında Hz. Peygamber gelmeden önceki Arap toplumunun sosyal, iktisadi, siyasi ve ilmi yönlerini eleştirel bir bakış açısıyla ortaya koyarak, asırlarca adeta âtil kalmış bir milletin nasıl "*aslanın kalkışı gibi*

³⁰¹ H. Mehmet Soysaldı, *M. Ferid Vecdi ve "el-Mushafu'l-Müfesser" İsimli Eserinin Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1990.

³⁰² Soysaldı, a.g.m., ss. 1–30.

³⁰³ Şahin Güven, "Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri", *Bilimname*, C. XIX, S. 2, Kayseri, 2010, ss. 137–152.

³⁰⁴ Ancak Muhammed Hüseyin kitabında 1947 yılında Princeton Üniversitesinde H. A. R. Gibb'in yönetiminde Wilfred C. Smith tarafından hazırlanan bir doktora tezinden bahsetmektedir. Tezin ismi: *Mecelletu'l-Ezher: Arz ve Nakd-The Azher Journal: Survey and Ciritique*. Çalışmada Ezher dergisinin iki yazı işleri müdürü olan Muhammed Hıdır Hüseyin ve Muhammed Ferid Vecdi'nin yönetimleri karşılaştırılmış. Hüseyin'e göre çalışmanın asıl amacı taklidi temsil eden Muhammed Hıdır ile büyük oranda Batılı düşünceye dayanan Muhammed Ferid'i karşılaştırmaktır. Hüseyin kitabının bir bölümünü bu çalışmaya ayırır. Bkz. Hüseyin, a.g.e, ss. 127–144.

kalktığına” dikkat çekmiştir.³⁰⁵ Vecdi, Kur'an'ın indiği toplumu nereden nereye taşıdığına, onların hayatında nasıl da göz kamaştırıcı değişiklikler yaptığına dikkat çekerek zamanındaki Müslümanların durumunu ele almaktadır. İslam ümmetinin bugünkü durumunu edebi bir dille değerlendiren Vecdi, çözümün Kur'an olduğunu şu cümlelerle ifade etmektedir: “*Onu okumadan nasıl kalkarsın, onun ruhu olmadan nasıl dirilirsin?*”³⁰⁶

Vecdi'ye göre Kur'an yegâne kurtuluş yoludur. Geçmişteki şahlanın sebebi nasıl Kur'an'a tabi olmaksın kendi dönemindeki Müslümanların zilletlerinin sebebi de Kur'an'dan uzaklaşmaktır. Bu duruma da “*Bugün biz neredeyiz, Kur'an nerede?*” diyerek esef etmektedir.³⁰⁷

Vecdi'nin kendi döneminde Kur'an'a yaklaşım konusunda tespit ettiği yanlış davranışlar şu şekilde özetlenebilir; Kur'an evlerde teberrüken, cenazelerde rahmet dilemek için okunmaktadır. İnsanların dikkatini çeken tek şey, kelimelerin tekrarı, namelerin titreşimi... Hafızlar Kur'an'ı tek bir kelime bile atlamadan okuyor ama anlamak için hiçbir çaba göstermiyor, bu konuda kendini sorumlu bile hissetmiyor. Halkın durumu ise daha da kötü! Okumuyor ve düşünmüyorlar. Namazlarda okuyacakları birkaç sûre dışında ezber bilmiyorlar. Adeta sadece harfler ve hareketlerle namaz kılıyorlar. Daha üst düzeyde olanlarsa Kur'an'ı okur, anlamaya çalışır, bilemediği kelimeler için sözlüğe bakar ancak karineler yardımıyla bir şeyler anlarlar. Dili biliyor, anlıyor olması da yetmez. Esbab-ı Nuzül bilmeden anlama ulaşamaz...³⁰⁸

İşte Vecdi'nin tesbit ettiği bu ve benzeri yaklaşımlar kendisini rahatsız etmiş ve tefsiri yazmasının bir ihtiyaç olduğunu kendisine hissettirmiştir.

Müellifin “Kur'an nedir?” ve “neyi amaçlar?” gibi sorulara verdiği cevap klasik Sünni anlayışın çok da dışında değildir. Ona göre Kur'an, Ruhu'l-Emin tarafından Muhammed (sas)'ın kalbine âlemler için uyarıcı ve müjdeci olsun diye indirilen ilahi bir vahiydir. Onda daha önce gelen semavi kitapların özeti vardır. O, dünyevi ve uhrevi hayatın kemali için yüce kurallar getirmiştir. Onun herhangi bir kitap gibi olmadığına

---

³⁰⁵ Vecdi, Mukaddime a.g.e, ss. 3–6.

³⁰⁶ Vecdi, a.g.e, s. 7.

³⁰⁷ Vecdi, a.g.e, s. 7.

³⁰⁸ Vecdi, a.g.e, ss. 8–9.

dikkat çeken Vecdi, onun bıraktığı etkiyi herhangi bir kitabın bırakamayacağını, nazmıyla, üslubuyla, tertibiyle yegâne olduğunu söylemektedir.³⁰⁹

Vecdi, Kur'an'ın hedefleri ve eğitimi amaçlayan düsturları olduğuna da dikkat çekmiştir. Kur'an, akli muhatap alır, vicdanla hesaplaşır, duyu organlarını terbiye eder, melekeleri eğitir, akaid kurallarını belirler, batıl inançlıların butlanını gösterir. Herkesi gücü ölçüsünde muhatap alır. Bize tabiat kanunlarını, hayatın uymamız gereken kurallarını gösterir. İyiyi ve kötüyü (husn ve kubhu) açıklar, şeriatin usulünü gösterir. Yönetim şeklini belirler, toplumsal nizamın devamı için gerekenleri açıklar, ibadetleri zikreder...³¹⁰

Vecdi'ye göre Kur'an, genel hükümler koyar. Zamanla, ihtiyaç ortaya çıktıkça hüküm çıkarmada ehil olanlar Allah'ın kitabı ve Rasulü'nün sünnetinden hareketle çıkarımlarda bulunurlar. Mesela, Allah bize şeriatı mutlak adalet ve eşitlik ilkeleriyle tahsis etmiştir. Şöyle buyurmuştur:

“Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”³¹¹

“Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.”³¹²

Bu ayetlere göre Müslümanlara gereken şey her konuda bu iki esasa göre davranmaktır. Ehil olanlar için içtihat kapısı kıyamete kadar açıktır.³¹³ Vecdi böylece İslam âlimlerini uzun süre meşgul eden içtihat kapısının kapandığıyla ilgili tartışmaya da kendi cevabını vermiştir.

Vecdi'nin yaşadığı dönemde en çok tartışılan konulardan biri de Kur'an'ın başka bir dile çevrilip çevrilemeyeceği idi. Söz konusu tartışmanın Mısır'da bayraktarlığını

³⁰⁹ Vecdi, Mukaddime, a.g.e, ss. 125–126.

³¹⁰ Vecdi, a.g.e, ss. 126–128.

³¹¹ Nisa 4/58.

³¹² Hucurat 49/13.

³¹³ Vecdi, a.g.e, s. 148.

yapan şahıs Muhammed Mustafa el-Meraği idi. 1929 yılında başlayan tartışma uzun yıllar devam etmiştir.³¹⁴

Söz konusu tartışmada Muhammed Ferid Vecdi, Kur'an'ın tercümesinin yapılması yönünde çağrıda bulunmuştur. O, yanlış yapılır, anlam bozulur korkusuyla bu işten uzak kalınmasının doğru olmadığı görüşündedir. Kur'an'ın tercüme edilemeyeceğini ısrarla savunanların İslamı Arap diline hapsedtiklerini, onu dünyadan tecrit ettiklerini, fikrî hareketliliğin bu kadar yoğun olduğu bir dünyada İslamı silahsız bıraktıklarını iddia etmiştir.³¹⁵

Vecdi konuyla ilgili olarak “el-Edilletü'l-İlmiyyetü ‘ala Cevazi Tercemeti’l-Kur’an” adlı bir eser kaleme almıştır.³¹⁶ O bu eserinde konuyla ilgili görüşlerini, âlimlerden, Müslüman müfekkirlere deliller getirmek suretiyle ortaya koymuştur. Ayrıca Şeyh Muhammed Süleyman ve Şeyh Muhammed Mustafa eş-Şatır gibi meseleye karşı çıkanları Ezher dergisi, Ehram gazetesi gibi diğer başka dergi ve gazetelerde çıkan makalelerinde delilleriyle susturmuştur.³¹⁷

Vecdi kitabında Goethe (v. 1832) ve Bernard Shaw (v. 1950) gibi Kur'an'ın tercümesine vakıf olmuş bazı batılı müfekkirlere görüşlerine de yer vermiştir. Onların Kur'an ve İslamiyetle ilgili müspet sözlerini delil getirerek bu kanaatlerin Kur'an tercümeleleri sayesinde oluştuğunun altını çizmiştir. Bunun için de ona göre Kur'an tercümesinin önünde duranlar kasıtlı veya kasıtsız olarak Muhammedî risaleti mahallî bir hale getirmiş ve onun dünyaya yayılmasını engellemiş olmaktadır.³¹⁸

Vecdi, gerek kendi zamanında yazılmış olan tefsirleri gerekse önceki dönemde yazılan tefsirleri eleştirmektedir. Eleştiri yönü daha çok, teferruata fazlaca dalmaları bunun sonucu olarak insanların zihinlerini, okumada asıl amaç olan anlama nüfuz etmekten uzaklaştırmalarıdır. Ona göre gerek uzun uzadıya verilen lugavi izahlar, gerek tüm detaylarıyla tartışılan fıkhi ayrıntılar gerekse başka ilmi detaylar insanların zihinlerini dağıtmaktadır. İnsanların her ilim dalında uzman olması mümkün değildir.

---

³¹⁴ Abdülhalim Üveys, a.g.m, s. 468.

³¹⁵ Üveys, a.g.m, s. 468.

³¹⁶ Muhammed Receb Beyyumi, a.g.e, s. 99. Vecdi'nin eserinin künyesi bir önceki bölümde verilmişti.

³¹⁷ Üveys, a.g.e, s. 469.

³¹⁸ Üveys, a.g.e, s. 469.

Üstelik günümüzde insanlar fazlaca meşgul olduklarından oturup saatlerce tefsir okuyacak vakitleri de yoktur. Bütün bunlar insanları tefsir okumaktan ve Kur'an'ı anlamaya çalışmaktan uzaklaştırmaktadır.³¹⁹ Vecdi, tefsiri yazmaya başlamadan önce Kur'an'ı Allah'ın istediği gibi düşünerek ve anlayarak okumaya çalıştığını anlatmakta ve şöyle devam etmektedir:

“Aklıma takılan şeylere kolayca ulaşabileceğim tefsirlere ihtiyacım oldu. Uzun olanlar benim gibi vakti dar olanlar için çok fazla bilgi içeriyordu. Kısa olanlar ise ilmi meselelere girmeyi tefsir olarak kabul ediyorlardı... Kendi tefsirimi mushafa notlar alarak oluşturmaya başladım. Bitirmeden önce böyle bir çalışmaya bütün Kur'an okuyucularının da ihtiyacı olduğunu düşündüm. Böylece bu çalışmayı kitap haline getirip bastırmaya karar verdim ve öyle de yaptım.”³²⁰

Yukarıda ifade ettiğimiz mevcut durum Vecdi'yi tefsir yazmaya yöneltmiştir. İnsanlar acilen Kur'an'ı anlama ihtiyacı içindedir ve özlü bir tefsire mutlaka ihtiyaç vardır. Müfessire göre Kur'an'ı anlamak için uzun açıklamalar yapmaya gerek yoktur. İlahi manayı muteber tefsir kitaplarına dayanarak insanların kullandığı dilin kalıplarına dökmek, sadece lafzı değil anlamı da ortaya koymak yeterlidir. Bunu yaparken müellifin şahsi fikirlerini karıştırmaması gerekmektedir. Ona göre Kur'an ilahi bir kitaptır. Dolayısıyla da zaten en güzel, en yüce lafızlara dayanır. Bunun içi de lügavi lafızlar çözülsün başka bir şeye ihtiyaç kalmayacaktır. Vecdi de tefsirini bu anlayış çerçevesinde kaleme aldığını ifade etmektedir.³²¹ Bu anlayışın bir sonucu olarak açık olduğunu düşündüğü ayetler hakkında açıklama yaparken *“ayetler açıktır, izaha gerek yoktur,”* gibi ifadeler kullanarak konuyu detaylandırmaktan kaçınmıştır.³²²

Vecdi, önceki tefsirleri lisanı kullanmada yeterince özenli davranmadıkları konusunda da eleştirmektedir. Müfessire göre önceki tefsirler Kur'an'ın dilini düzenlememişler, sadece ulaşılabilirlikten uzak olan garip lafızları derlemekle

³¹⁹ Vecdi, Mukaddime, a.g.e, ss. 8–10; Muhammed Receb Beyyumi, a.g.e, s. 95.

³²⁰ M. Taha Haciri, a.g.e, ss. 90–91.

³²¹ Vecdi, a.g.e, s. 10.

³²² Bk. Vecdi, El-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e., s. 230.

yetinmişlerdir. Sonradan bozulmuş olan şeklinden dilin korunması gerekmektedir. Kendisi bu konularda titiz davranmış, dili son derece özenli kullanmıştır.³²³

Vecdi, mukaddimede tefsirini anlatırken modern medeni ilimlerden faydalandığını belirtmiştir. Gerekçesi ise, okuyucu için Kur'an'ın ilmi mucizesini, onun “*yüce ilimlerin asıllarını*” kapsadığını, Kur'an'ın büyük medeni ve felsefî hakikatleri belirlediğini ortaya çıkarmaktır.³²⁴ Vecdi'nin “modern medeni ilimler” veya “yüce ilimler” dediği ilimler sosyoloji, psikoloji gibi ilimler olmalıdır.

Vecdi'nin yaşadığı dönemde, Beyyumi'nin ifadesiyle, “*yeni olan her şeye düşünmeksizin alkış tutanlar*” vardı.³²⁵ Belki Vecdi o gruptan olmadı ama yeni olanın cazibesine kapılmadığı da söylenemez. Bugün bile doğrulukları tartışılan yeni ilimleri bu derece yüceltmesi de bu durumun göstergesi olarak kabul edilebilir. Bunun bir yandan da, modernizme karşı dururken, belki de farkında olmadan, onun dayattığı değerleri Kur'an üzerinden meşrulaştırma çabası olarak değerlendirilmesi çok da insafsızca olmasa gerek! Vecdi'nin hayatını kaleme alan bir başka yazar da benzer bir eleştiride bulunarak “*Onun (Vecdi'nin) en büyük hatası ilmi Kur'an'a tabi kılmaya çabalamaktan çok Kur'an'ı ilme tabi kılmaya çabalamasıdır*” demektedir.³²⁶

Müfessir, ayetleri yorumlarken olabildiğince te'vile başvurmamaktadır. Konuyu uhrevi mükâfat ve ceza meselesini ele alışında net bir şekilde görmek mümkündür. Vecdi, uhrevi ceza ve mükâfat konusundaki farklı fikirleri ortaya koymaktadır. Burada bazı Avrupalı müelliflerin ve onlara meyleden mukallit Müslümanların görüşü olarak naklettiği ve kendisinin “*sapma*” olarak nitelendirdiği bir görüş nakletmektedir. Buna göre, mükâfat ve ceza konusuyla ilgili ayetleri Allah, Arapların düşüncelerinin ve sevdiği şeylerin etkisiyle göndermiştir. Bunlar sırf ruhanidir. Bunun gibi tekrar diriliş de sadece ruhla olacaktır, cesetle değil. Vecdi'ye göre onların bu te'viline sebep olan şey doğum olmaksızın cesetle dirilişi imkânsız görmeleridir.³²⁷

---

³²³ M. Taha Haciri, a.g.e, s. 91.

³²⁴ Vecdi, Mukaddime, a.g.e., s. 11.

³²⁵ Muhammed Receb Beyyumi, a.g.e, s. 94.

³²⁶ Abdülhalim Üveys, a.g.m., s. 453.

³²⁷ Vecdi, a.g.e, s. 176.

Vecdi, araştırmalarının sonucu olarak ruh ve cesedin birlikte dirileceği sonucuna ulaştığını söylemektedir. Cennet de Allah'ın bize anlattığı gibi içinde ağaçlar, nehirler, süt, bal... olan bir yerdir, maddidir. Vecdi, ayetlerde tekrar tekrar belirtildiği halde kelam-ı ilahiyi te'vili gerektirecek bir Şey olmadığının altını çizmektedir.³²⁸

Vecdi aynı konunun devamı olarak cehennem konusunda da benzer tartışmalara değinmektedir. Cumhuriyet, ayetleri zahiri olarak anlamıştır. Ancak sufilerden ve mutezileden az bir topluluk bunun manevi bir ateş, ayetlerin hakikat değil, mecaz olduğunu belirtmişlerdir. Çağımızda din konusunda görüş bildirenlerden bir kısmı da bu fikirdedir. Vecdi, bu görüşleri de uzun uzadıya verdikten sonra bunların zanlardan ibaret olduğunu "*hakkında bilgin olmayan Şeyin peşine düşme*"³²⁹ ayetinde de buyrulduğu gibi zanlardan uzak kalmak gerektiğini vurgulamaktadır.³³⁰

Vecdi'nin bu ve benzeri yorumlarından anlaşılacağı üzere O, ayetleri anlamlandırırken mümkün olduğunca zahiri anlama bağlı kalmakta ve te'vil yoluna gitmemektedir. Bu yönüyle o, selef alimlerinin yolundan gitmektedir. Ancak, sonraki bölümde de görüleceği gibi Vecdi, zellikle Allah ile ilgili ayetlerin tefsirinde mutlaka te'vil etme ihtiyacı duymakta, ayetleri zahiri anlamlarıyla anlamanın küfür olacağının altını çizerek kelamiyyenin metodunu takip etmektedir.

Vecdi'nin Kur'an ve tefsir anlayışını kısaca özetlemek gerekirse O, Kur'an okumaktan onu anlamayı ve yaşamayı anlamakta, onun hayat rehberi olduğu üzerinde ısrarla durmakta ve onu anlamayı zorlaştıran her Şeyi engel olarak görüp ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Tefsir anlayışını da bu düşünceleri Őekillendirmektedir. Tefsirinde asıl anlamdan uzaklaştıracak hiçbir bilgiyi kullanmamış ve doğrudan ayetlerin ne dediğine yoğunlaşmıştır. Mümkün olduğunca te'vil yoluna gitmekten sakınmış, ayetleri zahiri Şekliyle anlamayı tercih etmiştir. Tefsiri bugünkü meal-tefsirler Şeklinde kaleme almış ve okuyucu için ayetleri takip etmek kolay olsun diye mushafın kenarına hamış Şeklinde basılmıştır.

---

³²⁸ Vecdi, Mukaddime, a.g.e, s. 177.

³²⁹ İsrá 17/36.

³³⁰ Vecdi, a.g.e, s. 179.

Vecdi'nin Kur'an ilimleriyle ilgili görüşlerinin genel olarak ehl-i sünnetten ayrılmadığı görülmektedir. Konuyla ilgili görüşlerini görebildiğimiz kadarıyla tefsirinin mukaddimesinde ve kendisinin hazırladığı Dâiretu Me'ârifî'l-Karnî'r-Râbî 'Aşera ve'l-İşrin Miladi adını verdiği ansiklopedisinde ele almıştır. Kur'an ilimleriyle ilgili belli başlı görüşleri şu şekilde açıklanabilir.

1. Sürelerin Tertibi

Sürelerin tertibinin nasıl yapıldığı konusu ile ilgili üç farklı görüş bulunmaktadır.

- a. Sürelerin tamamının tertibi tevkifidir yani Hz. Peygamber'in talimatına dayanmaktadır.
- b. Bir kısmı Hz. Peygamber'in tayiniyle bir kısmının da sahabenin içtihadıyladır.
- c. Tamamı sahabenin içtihadına dayanmaktadır.³³¹

Muhammed Ferid Vecdi, bu görüşler içinde sonuncusunu yani surelerin tertibinin sahabenin içtihadıyla olduğunu kabul etmekte ve bunun müslümanların çoğunun görüşü olduğunu ifade etmektedir.³³²

2. Esbabu'n-Nüzûl

Kur'an'ın nüzûl sebepleri bilgisi olmadan anlaşılamayacağını savunanlardan biri de Ferid Vecdi'dir. O, ayetlerin çoğunun belli bir sebebe veya olaylara binaen indiğini ve anlamın hakikatine ulaşmak için bunları bilmek gerektiğini söylemektedir. Sözlerine Suyuti'den ve İbn Teymiyye'den deliller getirmeyi de ihmal etmez. Selefin çoğunun ayetlere anlam verirken nüzûl sebepleri üzerinde durduğunu aktardıktan sonra, *"Peygamber ve vahiy dönemine yakın selefe nispetle durum buysa biz 14. asırdakilere de ne oluyor?"* diyerek meselenin önemine dikkat çekmiştir.³³³

Vecdi tefsirinde sebab-i nüzûlü rivayet etme nedenini açıklarken, ayetlerin sadece kelime bilgisinin yeterli olmayacağını altını çizmektedir. Ona göre Kur'an'ı

³³¹ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usulü**, Ankara, 1982, s. 58; Halis Albayrak, **Tefsir Usulü**, Şule Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 40–41.

³³² Vecdi, Dairatu Mearif, a.g.e, C. 7, s. 666.

³³³ Vecdi, Mukaddime, .a.g.e, ss. 9–10.

anlamanın önemli olmasının asıl sebebi Nebi (as) ve mü'minlerin toplumsal nizamı, mekarim-i ahlakı ve nefsin temizlenmesini nasıl sağladıkları konusunda yöntem öğrenmeye yardımcı olmasıdır. Yani Vecdi, sebep-i nüzûle dini pratiğe geçirme yöntemi bilgisi olarak bakmaktadır.³³⁴

3. Nesih

Hemen belirtmek gerekir ki Vecdi, bir kısım modernist görüşlerin aksine neshin varlığını kabul etmekte ve şiddetle savunmaktadır.

Müfessir konuyu mukaddimede ayrı bir alt başlıkta ele almıştır. Orada önce neshin lügat manasının “*izale etmek*” olduğunu belirtmiş, Allah’ın bir ayeti başka bir ayetle neshetmesinin, önce gelen ayetin hükmünün ikincisiyle kaldırılması demek olduğunu ifade ederek ıstılahi açıklamasını da yapmıştır. “*Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz. Allah’ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?*”³³⁵ ayetini sözlerine delil olarak getirmiştir.

Vecdi’yi rahatsız eden nokta Kur’an düşmanlarının neshi Kur’an’ın Allah’ın değil de Hz. Muhammed’in sözü olduğu iddialarına delil olarak kullanmalarındır. Söz konusu iddiaya göre Kur’an eğer Allah kelamı olsaydı sabit olur, hükümlerinde değişme olmazdı. Vecdi bu iddiayı İslam’ın evrenselliği ve bütün zamanlara hitap ediyor oluşundan yola çıkarak çürütmektedir. Şöyle ki; Allah bu dini Arap ümmetine onlara adap kazandırmak, öğretilerini kalplerine yerleştirmek üzere indirmiştir. İslam amelî, canlı bir dindir. Yeryüzünde bu dinden başka insan için bu kadar esnek olan hiçbir felsefe ve din yoktur. İnsanın geçmiş tecrübeleri de bunu göstermektedir. Bu din insanın zengin-fakir, güçlü-güçsüz vs.. her haline ve fitratına uygun hükümler içermektedir.

İslamiyet bütün insanlar için gelmiştir. Onun için de sınırlı hükümler içermesi beklenemez. Allah insanın değişken tabiatını gözetmiştir. Onun için de indiği dönemde Arapları terbiye etmek için önce ihtiyaçları ölçüsünde hükümler koymuş, sonra bunları neshetmiş, durumlarına daha uygun hükümler getirmiştir.

---

³³⁴ Vecdi, Mukaddime, a.g.e, s. 11.

³³⁵ Kur’an-ı Kerim Bakara 2/106.

Aslında nesih cansızlar, bitkiler, hayvanlar âleminde ve insanın kendisinde de ortaya çıkan tâbii bir sünnettir. Örneğin hava şimdi sakindir, sonra değişir, rüzgar eser, yağmur yağar vs.. bunun gibi nesih olayları canlılar aleminde cansızlar aleminde olduğundan daha çok ortaya çıkar. İnsan ise kâinatta en değişken varlıktır. Hal böyleyken Allah'ın insanın bu özelliğine göre davranması O'nun hikmetinden olmaz mı?

Vecdi, neshi kabul etmeyen Müslüman araştırmacılara da değinmektedir. Onların bir kısmının neshin yokluğunu ispat etmek için aşırı gittiğini, nesih olan ayetlerin çoğunu³³⁶ tevil ettiklerini söyler. Bu noktada Vecdi, kendi görüşünü *عندي* lafzını kullanarak ifade eder. Ona göre, ayetleri neshin Kur'an'da olmadığını ispat için te'vil etmek ayetlerin zahirinin hakkını vermemektir. Sahabe neshin varlığını kabul etmiştir. Aynı şekilde tabiun, dört imam ve onlardan sonra gelenler de bu büyük topluluğa muhalefet etmemişlerdir, “*sınırı metrelerce aşanlar hariç ...*”³³⁷

Vecdi'nin nesihten bahseden ayetler hakkındaki yorumlarına bakılacak olursa o, neshi ahkâm ayetleri için kabul etmekte ve bir tür toplumsal değişime uyum mekanizması gibi görmektedir. Örneğin Bakara 2/106.ayetinin tefsirinde önce “tefsiru'l elfaz” yan başlığıyla bazı lafızların lügat anlamlarını vermiş, ardından tefsiru'l-meani yan başlığıyla anlam tefsirini yapmış ve ayetin nüzul sebebini belirtmiştir. Kendi yorumuna “*تقول*” lafzıyla geçen Vecdi şunları söylemiştir:

*“Nesh, milletlerin gelişmesi, yükselmesi yahut düşüşü sebebiyle hükümlerde zaruridir. Hiç şüphesiz İslam amelî bir dindir. Onun için de insan topluluklarının kemale ulaşınca kadar değişikliklere uyum sağlamasında nesih kaçınılmazdır. Nesih, ahkâmın tek durumda kalması ve bu yüzden de yabancı kanuna mecbur kalmaktan daha iyi değil mi?”*³³⁸

Yine, “*Biz bir âyeti değiştirip yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini gayet iyi bilir- onlar Peygamber'e, “Sen ancak uyduruyorsun”*”

³³⁶ Örneğin, Kur'an-ı Kerim Bakara 2/106; Nahl 16/101; Enfal 8/66.

³³⁷ Vecdi, Mukaddime, a.g.e, ss. 170–172.

³³⁸ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e., s. 22.

derler. Hayır, onların çoğu bilmezler.”³³⁹ Ayetinin tefsirinde “hükümler zamanın değişmesiyle değişir” diyerek neshin hükümlerle ilgili olduğuna vurgu yapmıştır.³⁴⁰ Aynı şekilde, “Allah, dilediğini siler, dilediğini de sabit kılıp bırakır. Ana kitap (Levh-i Mahfuz) O’nun yanındadır.”³⁴¹ ayetinin tefsirini yaparken de “Allah, neshini gerekli gördüğü hükümleri nesheder, kalması gereken hükümleri de sabit bırakır....”³⁴² şeklinde yorumlamıştır.

4. Muhkem ve Müteşabih

Kur’an ilimleri alanında en tartışmalı konulardan biri de muhkem ve müteşabih ayetler konusu olmuştur. Konuyla ilgili en meşhur ayet Al-i İmran 3/ 7. ayettir:

“O, sana Kitab’ı indirendir. Onun (Kur’an’ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihtir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, “Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır” derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar.”

Vecdi söz konusu ayetin tefsiri sadedinde âdeti üzere önce kelime anlamlarını vermiştir. **آيَاتٍ مُّحْكَمَاتٍ**, zahirinden başka bir anlamı ve farklı mezheplerin muhtemel görüşlerini kabul etmeyen muhkem ibarelerdir. **وَأُخْرٍ مُّتَشَابِهَاتٍ**, mücmel olduğu yahut zahirine uygun olmadığı için kastettiği açık olmayan, ancak derin bir düşünceyle anlaşılabilen farklı manalara ihtimali olan ayetlerdir.³⁴³

Söz konusu ayette ihtilaf konusu olan bir nokta **إِنَّا اللَّهُ** üzerinde mi, **وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ** üzerinde mi vakfedileceğidir. İlki üzerinde vakfedilirse, müteşabihati yalnızca Allah bilir, manası verilir. Yok diğeri üzerinde vakfedilirse o zaman, müteşabihati ilimde derinleşmiş olanlar da bilirler, anlamı çıkar. Örneğin Ebu’l-Hasen el-Eş’ari ikinci görüşü savunanlardandır.³⁴⁴ Vecdi’ye baktığımızda ise onun birinci görüşte yani

³³⁹ Kur’an-ı Kerim Nahl 16/101.

³⁴⁰ Vecdi, el-Mushafu’l-Müfesser, a.g.e, s.366.

³⁴¹ Kur’an-ı Kerim Ra’d 13/39.

³⁴² Vecdi, , a.g.e, s. 334.

³⁴³ Vecdi, a.g.e, s. 67.

³⁴⁴ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, ss. 128–134.

müteşabihatın anlamını sadece Allah'ın bilebileceği düşüncesini savunanların yanında yer aldığını görmekteyiz.³⁴⁵

Konuyla ilgili bir diğer ayet Kur'an'ın müteşabih bir kitap olduğunu söyleyen Zümer Sûresi 39/23.ayettir:

“Allah, sözün en güzelini; âyetleri, (güzellikte) birbirine benzeyen ve (hükümleri, öğütleri, kıssaları) tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir. Rablerinden korkanların derileri (vücutları) ondan dolayı gerginleşir. Sonra derileri de (vücutları da) kalpleri de Allah'ın zikrine karşı yumuşar. İşte bu Kur'an Allah'ın hidayet rehberidir. Onunla dilediğini doğru yola iletir. Allah, kimi saptırırsa artık onun için hiçbir yol gösterici yoktur.”

Vecdi ayette yer alan, **كِتَابًا مُتَشَابِهًا** ibaresinin, icazı konusunda ayetlerin birbirine benzediğini ifade ettiğini, **مَثَانِي** ibaresi için de, onda anlamlar çift çifttir, emir ve nehiy, terğib ve terhib (teşvik ve korkutma) gibi, diyerek detaya girmemiştir.³⁴⁶

Hud Sûresi 11/1.ayet ise ayetlerin muhkem olduğunu ifade eder.

“Elif Lâm Râ. Bu Kur'an; âyetleri, hüküm ve hikmet sahibi (bulunan ve her şeyden) hakkıyla haberdar olan Allah tarafından muhkem (eksiksiz, sağlam ve açık) kılınmış, sonra da Allah'tan başkasına kulluk etmeyesiniz diye ayrı ayrı açıklanmış bir kitaptır.”

Ayette geçen **أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ** ibaresini, “sağlam bir şekilde tanzim etmiştir”, şeklinde yorumlamıştır.³⁴⁷

Söz konusu ettiğimiz son iki ayeti Vecdi de cumhurun kanaatine uyarak muhkem ve müteşabih ayetler konusuyla ilişkilendirmeyip kelime anlamlarıyla yorumlamıştır.³⁴⁸

³⁴⁵ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 67.

³⁴⁶ Vecdi, a.g.e, s. 610.

³⁴⁷ Vecdi, a.g.e, s. 290.

³⁴⁸ Bu ayetlerle ilgili yorumlar için bk. İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, a.g.e, s. 129.

5. el-Hurufu'l-Mukattaa

el-Hurufu'l-Mukattaa, müteşabihattan sayılmasının yanında ayrı bir bahis olarak da ele alınan bir konudur.³⁴⁹ Kur'an'da 29 sürenin başında yer alan bir veya birden fazla harften oluşan kesik harflere “el-hurufu'l-mukattaa” denir.

Bu harflerin mahiyeti konusunda İslam'ın başlangıcından beri çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunların Allah ve Rasulü arasında şifre olduğu, sırlı harfler olduğu, bunlardan muradın anlaşılamayacağı söylenmiştir. Müttekellim âlimler ise Kur'an'ın tedebbürü emreden ayetlerinden yola çıkarak Kur'an'da anlamı olmayan şeylerin olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Kur'an'ın hidayet rehberi oluşu onda anlaşılacak şeylerin olmamasına bağlıdır diyen âlimler manası olmayan bir sözün söylenmesi abes olur, Allah ise abes iş yapmaktan münezzehtir, derler. Bu harflerin anlamının peşine düşmenin vacip olduğu görüşünü savunan müttekellim âlimler ilimde rüsh sahibi olanların bu konuda ehil olduğunu savunmuşlardır.³⁵⁰

Mukattaa Harflerinin ne anlama gelebileceği hususu üzerinde farklı fikirler ileri sürülmüştür. Bu harflerin sürelerin isimleri olduğu, her birinin Allah'ın isimlerinden birine delalet ettiği, bunlarla Allah'ın yemin ettiği, müşriklerin dikkatini çekmek için kullanıldığı gibi iddialar mevcuttur. Müsteşrikler de bu harflerin anlamları konusunda bu harflerin Kur'an'dan olmadığı, bir tür bulmaca sistemi olduğu gibi çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Harflerin anlamlarıyla ilgili ayet ve hadis olmayınca hiçbir fikir tatmin edici olmamaktadır.³⁵¹

Ferid Vecdi ise, mukattaa harflerini tefsirinde sadece konuyla ilgili görüşleri sıralamış, genel olarak aralarında tercih yapmaktan çekinmiştir. “فیل” lafzıyla sıraladığı görüşler şunlardır: *bu harfler bazı sürelerin başlangıcında bulunur. Şöyle denilir, onlar gizli sırlardır, Allah'ın isimleridir, Allah'a imandır, sözün başlangıç ve bitişinin işaretidir, Allah'ın yeminleridir, sadece Allah ve Rasulünün idrak edebileceği rumuzlardır, ulvi sırlardır.*³⁵²

³⁴⁹ Bk. İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, a.g.e, s. 134.

³⁵⁰ Cerrahoğlu, , a.g.e, ss.134–138.

³⁵¹ Cerrahoğlu, a.g.e, ss. 138–148.

³⁵² Bkz. Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 3, 66, 326, 335, 272, 309, 402

Vecdi, genellikle her seferinde bu rivayetleri sıralar. Ancak birkaç yerde önceki sayfalara referansta bulunmuştur.³⁵³

Vecdi, *يس* ayetini açıklarken şöyle demektedir: *يس de الم ve كهيعص gibi harflerdendir. Benî Tay lehçesinde "ey insan" anlamına geldiği söylenir. Aslı "ياسين"dir. Kullanım çokluğundan dolayı yarısı kısaltılmıştır.*³⁵⁴

Vecdi bir *de طه* ayetini³⁵⁵ farklı açıklamıştır. Şöyle demektedir: *Benî İ'k lehçesinde anlamının "ey adam" olduğu, aslının "طاها" olduğu söylenmiştir. Allah Rasülü'ne yere iki ayağıyla basması emredilmiştir. O, teheccüdde tek ayağı üzerinde duruyordu.*³⁵⁶

6. Ruhçuluk

Vecdi'nin genel olarak İslam'ı özelde de Kur'an ve tefsiri yorumlayışında ruhçuluğun da rol oynadığı görülmektedir. Şöyle ki:

Vecdi, hayatını materyalizm ve Darwin nazariyesiyle mücadeleye adanmış bir şahsiyettir.³⁵⁷ Konuyla ilgili eserler kaleme almış, çıkardığı dergilerde, yazdığı gazetelerde bu konuya sıklıkla değinmiştir.³⁵⁸

Vecdi bunu yaparken Avrupa'da ruhla ilgili yapılan çalışmalardan büyük ölçüde istifade etmiştir. Vecdi'nin bu tavrı eleştirilere sebep olmuştur.³⁵⁹ Muhammed Hüseyin kitabında onun "*kendilerini "ruhçu" kabul eden kimselerin önde gelen davetçilerinden*" olduğunu söyler.³⁶⁰ Hüseyin, Vecdi'nin Muktataf'ın 120 tarihli sayısında çıkan "Psikolojik Araştırmalarda Ruhun İsbatı" adlı makaleler serisindeki bir

³⁵³ Bkz. Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 630, 638, 655, 659, 664.

³⁵⁴ Vecdi, a.g.e, s. 581.

³⁵⁵ Kur'an-ı Kerim Taha 20/1.

³⁵⁶ Vecdi, a.g.e, s. 412.

³⁵⁷ Muhammed Receb Beyyumi, a.g.e, s. 100.

³⁵⁸ **El-İslam fi Asri'l-İlm ve 'ala İtlali Mezhebi'l-Maddi** gibi sadece bu konuya tahsis ettiği kitaplarının yanında kendi çıkardığı **el-Hayat** dergisinde konuya özel bir köşe ayırarak mücadelesini sürdürmüştür. Bunların yanında materyalistlerin iddialarına da cevaplar vermiştir. Örneğin Dr. İsmail Ahmed Ethem'in "**Niçin Mülhidim**" isimli kitabında ileri sürdüğü iddiaları Ezher Dergisinin 9.sayısında yerle bir ettiğini Beyyumi'nin kitabından öğrenmekteyiz. Bk. Beyyumi, a.g.e, s. 105.

³⁵⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Ferid Vecdi", **DİA**, I-XXXIX (devam ediyor), İstanbul, 1988, C. XII, s. 395; Abdüssttar er-Ravi, a.g.m, s. 508.

³⁶⁰ Muhammed Hüseyin, a.g.e, s. 155.

makalesinden alıntı yapar. Bu alıntıda Vecdi, bir ruh çağırma toplantısında topladıkları ruhlardan birinin dilinden şu sözleri nakletmektedir:

“Bizden önce gönderilenler gibi, bizler de Allah tarafından gönderilmiş elçileriz. Ancak bizim öğrettiklerimiz onların öğrettiklerinden daha üstündür. İnsanlığı seven, insanları sever. Filozof da ilmi sever. İşte bu iki tür kimseler Allah’ın sevgili kullarıdır. Birinci guruba dâhil kimseler, insanları, ırk, vatan, inanç söz konusu olmadan sever. Onları, görüşleri uygun düştüğü için sevmez... Filozof ise olması gerekene bakar. Gurupların görüşlerine boyun eğmeden, görüşleri taklit etmeden, bir takım kararların esiri olmaktan uzak, ne olursa olsun delillere göre davranır. İlahi hikmetin sırrını bulmak, bunun sonunda mutlu olmak ister.”³⁶¹

Görüldüğü üzere Vecdi, ruh çağırma seanslarına katılmakla kalmamış, gelenin ruh olduğuna da gönülden inanmıştır. Ancak makalesinin adından da anlaşılacağı üzere onun derdi ruhun varlığının ispatıdır. Anlaşıldığı kadarıyla materyalizmin zirvede olduğu bir yerde ruhun varlığından bahsedilmesi, ruh üzerine araştırmalar yapılması Vecdi’yi heyecanlandırmış ve materyalizmle mücadelede kendini daha güçlü hissetmesini sağlamıştır. . Zira ömrünü insanları maddecilikten kurtarmaya, dine yöneltmeye adanmış biri olarak materyalizmin vatanı olan Batıda da ruhla ilgili çalışmaları görünce onlardan etkilenmemesi düşünülemezdi. Dolayısıyla o, insanları ruhun varlığına, materyalizmin yanlışlığına inandırmanın yolunun bu çalışmalar olduğunu düşünmüş olabilir. Daha çok yabancı bilim adamlarının görüşlerini kitaplarında delil olarak kullanması da yönünü Batıya dönmüş İslam dünyası için etkileyciliği artırma çabası olarak kabul edilebilir.

Bütün bunları söylerken Vecdi’nin bugün bizim anladığımız anlamda ruhçuluğu savunduğunu söylemek haksızlık olacaktır. Ona göre ruhçular (روحیون), âlemin bir görebildiğimiz alan olan maddi tabiatı, bir de göremediğimiz alan olan madde ötesi tabiatı olmak üzere iki tabiatı olduğuna inananlardır.³⁶² Vecdi için ruhçuluk, ruhun varlığının ispatlanabiliyor olması açısından önemlidir. Mesela o, ruhçuların hararetle savunduğu tenasüh anlayışını kabul etmez. O, konuya meşhur ansiklopedisinde genişçe

³⁶¹ Muhammed Hüseyin, a.g.e, s. 155.

³⁶² Vecdi, Mukaddime, a.g.e, s. 27, 1 numaralı dipnot.

yer vermiştir. Önce kelime anlamını vererek başlamış, tarihiyle ilgili detaylı bilgiler vermiştir. Vecdi, tenasüh konusuyla ilgili müspet ve menfi görüşleri sıralamasının ardından İslam'da böyle bir şeyin olamayacağını ve Kur'an'ın açıkça buna karşı olduğunu savunmaktadır. Delil olarak da kâfirlerin ahrette geri dönüp Salih ameller işleme isteklerinin geri çevrilmesi ile ilgili ayeti getirmektedir.³⁶³

Müfessir, imânî hakikatler başta olmak üzere pek çok konuyu söz konusu çalışmaları kullanarak açıklama yoluna gitmiştir.³⁶⁴ Tefsirinin mukaddimesinde de ruhçuluktan ve ruhla ilgili araştırmaların tarihçesinden bahseden Vecdi, ruhçuların çalışmalarını felsefenin geldiği son nokta olarak sunmaktadır.³⁶⁵ Aslında bu çalışmaların kadim geleneklerde var olduğunu, onların zamanla bunları terk ettiğini şimdi de Avrupalıların söz konusu çalışmalara başladığını ifade etmektedir. Avrupalıların bu ruhani araştırmalara yönelmelerinin maddi ilimlerin etkisi altında çözülmeye uğrayan uygar toplulukların yıkılmasının önüne geçtiğini iddia etmektedir. Bir Fransız filozof olan شارل قوfter'nın "*ruhun varlığı fikri ahlakın mabaidir*", sözünü delil olarak kullanmaktadır.³⁶⁶

Vecdi'nin verdiği bilgilere göre bu ilimle ilgili Avrupa'da yürütülen ilk araştırmalar 1775 yılında Alman مسمر in insanda canlı, manyetik bir akıcılık keşfetmesiyle başlamıştır. Önceleri kabul görmeyen bu iddia zamanla geliştirilmiş, çeşitli ilim adamları konu üzerinde çalışmıştır. Vecdi, bunlarla ilgili ayrıntılara da yer vermektedir. Son olarak İngiliz allame دومرجان tarafından karısı üzerinde yapılan bir deneyden de bahseden Vecdi, bu deneyin ve benzerlerinin ruhun maddeden ayrı bir mevcudiyeti olduğunu şüphesiz bir şekilde gösterdiğini ifade eder.³⁶⁷

İşte Vecdi için önemli olan da ruhun maddeden ayrı bir varlığının olduğunun ispatlanmasıdır. Zira o, dinlerin menşei konusunda maddecilere cevap verirken Allah'ın ve meleklerin de ruhlar gibi maddeden soyutlanmış olduğunu, ruhun bağımsız varlığının

³⁶³ Vecdi, Dairatu Mearif, a.g.e, C.X, ss. 172–182.

³⁶⁴ Muhammed Receb Beyyumi, a.g.e., ss. 96–97.

³⁶⁵ Vecdi, a.g.e, C. VII, ss. 404–481.

³⁶⁶ Vecdi, Mukaddime, ss. 134–135.

³⁶⁷ Vecdi, a.g.e, ss. 136–137.

ruh çağırma ve hipnoz seanslarıyla duyusal olarak da ispatlanabildiğini ileri sürmektedir.³⁶⁸

Vecdi, ruhuların bulgularını materyalizmi reddetmenin yanında bir kısım dini konuları anlatmak için de kullanmıştır. Örneğin o, mucizeler konusunu ele alırken söz konusu bilgilere atıfta bulunmuştur. Vecdi'nin yaşadığı dönemde Taha Hüseyin'in de aralarında bulunduğu bir gurup tarafından Kur'an kıssalarının ve mucizelerin gerçekliği konusu tartışılmıştır. Vecdi, 20.asır âliminin artık madde ötesi âlemi keşfettiğini dolayısıyla da mucizeleri inkârın ilimle çelişmek anlamına geleceği için pek de mümkün olmayacağını ileri sürmüştür.³⁶⁹

Tefsirciliğinin yanında kelmeciliğiyle da ön plana çıkan müfessir, peygamberlere iman konusunu ruhla ilgili yapılan çalışmalarla ilişkilendirmektedir. Ona göre peygamberlere iman konusu madde ötesi meselesinin hallini gerektirmektedir. Bugün Avrupa'da ortaya çıkan bu ilimlerle ilgili araştırmalar ruhun mevcudiyetini ve sonsuzluğunu, melekleri, vahyi ve nübüvveti de delillendirmeye yeter.³⁷⁰ Zira peygamber *"her iki âlemin arasını birleştiren kimse"*dir. Dolayısıyla başka bir âlemin varlığını kabul etmek onunla ilgili diğer unsurlara inanmayı da beraberinde getirecektir. Vecdi'ye göre yapılan ruhani araştırmalar Avrupa'da peygamberlere iman akidesini geri getirmiştir. Bu şekilde peygamberlere inanan insan kitaplara, meleklerle, sonsuzluğa uhrevi mükâfat ve cezaya da inanacaktır. İşte bu da duyular asrında Allah'ın insanlara sunduğu bir delildir. Böylece Allah'ın şu kavlindeki vaadi gerçekleşmiştir.³⁷¹

*" Allah, "Şüphesiz ben ve peygamberlerim galip geleceğiz" diye yazmıştır. Şüphe yok ki, Allah çok kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir. "*³⁷²

Vecdi, ruh çağırma yöntemine inanan Victor Hugo'nun sözlerini iddialarına delil olarak sunmaktadır. Yine o, başka ilim adamlarının özellikle İslamiyet'le ilgili sözlerini

³⁶⁸ Vecdi, Mukaddime, a.g.e, s. 5; Dairatu Mearif, C. VII, s. 481.

³⁶⁹ Vecdi, Dairatu Mearif, a.g.e, C. VII, ss. 169–170; Abdülhalim Üveys, a.g.e, s. 473.

³⁷⁰ Vecdi, a.g.e, s. 134.

³⁷¹ Vecdi, a.g.e, s. 140.

³⁷² Kur'an-ı Kerim Mücadele 58/21.

de aktardıktan sonra Avrupa'daki bu dönüşümün sebebinin madde ötesi ile ilgili ruhani tecrübeleri görmüş olmalarına bağlamaktadır.³⁷³

Müfessir, prensibi gereği tefsirinde uzun açıklamalara yer vermemiştir. Ancak bazı ayetlerde, söz konusu çalışmalara işaret etmiştir. Örneğin,

“Hani İbrahim, “Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster” demişti. (Allah ona) “İnanmıyor musun?” deyince, “Hayır (inandım) ancak kalbimin tatmin olması için” demişti. “Öyleyse, dört kuş tut. Onları kendine alıştır. Sonra onları parçalayıp her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler. Bil ki, şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”³⁷⁴

ayetini açıklarken şöyle demektedir:

Kur'an'ın İbrahim'in mucizesine işaret etmesi, cansız varlıklara hayat verme konusunda Allah'ın yardımıyla insanın ilahi bir gücünün olduğuna işarettir. Asrımızda canlılıkla ilgili manyetizma konusunda yapılan araştırmalar bu mucizenin ilmi açıdan makul olduğuna işaret eder.³⁷⁵

Konuyla ilgili olarak gösterebileceğimiz bir diğer örnek,

“Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir,”³⁷⁶

ayetidir. Vecdi, bu ayeti açıklarken öncelikle isra olayının nasıl olduğuyla ilgili rivayetleri sıralamış ve çoğu âlimin söz konusu olayın yakaza halinde ceseden ve ruhen gerçekleştiği görüşünde olduğunu ifade ettikten sonra icaz açısından da böyle olmasının imkânsız olmadığını ifade etmiştir. Ona göre Avrupa'da gelişen ruhi ilimler de bu durumu akla yaklaştırmaktadır.³⁷⁷

³⁷³ Vecdi, a.g.e, s. 137–139.

³⁷⁴ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/260.

³⁷⁵ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, s. 58.

³⁷⁶ Kur'an-ı Kerim İsra 17/1.

³⁷⁷ Vecdi, a.g.e, s. 370.

B. M. F. VECDİ'NİN TEFSİRİNİN İNCELENMESİ

1. Tefsirin Rivayet Yönü

a. *Kur'an'ın Kur'an İle Sünnet, Sahabe Ve Tabiun Kavliyle Tefsiri*

(1) *Kur'an'ın Kur'an ile sünnet, sahabe ve tabiun kavliyle tefsirinin önemi*

Kur'an-ı Kerim'in en sağlam tefsir kaynağı olarak yine Kur'an'ın kendisi gösterilmektedir. Özellikle müphem ve mücmel ayetlerin beyanı konusunda en güvenilir kaynak Kur'an'dır. Mesela Bakara Sûresi 187.ayette geçen *مِنَ الْفَجْرِ* lafzı hemen öncesinde mücmel olan *حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ* lafzını açıklamaktadır. Bunun gibi pek çok örnek bulunmaktadır.³⁷⁸

Tefsirde rivayet deyince anlaşılacak şey ayetlerin yorumunda Hz. peygamber, sahabe veya tabiundan gelen rivayetleri nakletmektir.³⁷⁹ Hz. Peygamber'in Kur'an'ın açıklanmasındaki rolü tartışmasız bir şekilde çok önemlidir. Zira O'nun vazifeleri içinde tebliğ ve tebyin de bulunmaktadır. Sahabe anlayamadıkları ayetleri O'na sorar, bazen de O, kapalı olduğunu düşündüğü ayetleri onlar sormadan açıklardı. Örneğin, *“İman edip de imanlarına zulmü bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır,”*³⁸⁰ ayeti nazil olduğunda ayet sahabeye ağır gelmiş ve Hz. Peygamber'e *“Ey Allah'ın Rasulü kim nefesine zulmetmez?”* diyerek endişelerini dile getirmişlerdi. Hz. Peygamber de buradaki *“zulüm”* kelimesinin şirk anlamına geldiğini Hz. Lokman'ın oğluna söylediği *“doğrusu Allah'a eş koşmak büyük bir zulümdür”*³⁸¹ ayetini delil getirerek izah etmiştir.³⁸²

Hz. Peygamber lâfzî izahların yanında fiili olarak da ayetlerin nasıl anlaşılması ve yaşanması gerektiği konusunda her zaman rehberlik etmiştir. Bütün bu sebeplerden dolayı tefsir tarihinde Kur'an'dan sonra en önemli kaynak sünnet olarak kabul

³⁷⁸ Daha fazla örnek için bkz. İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, C. I, ss. 40–42.

³⁷⁹ Muhammed Hüseyin Zehebi, *‘İlmu’t-Tefsir*, Daru’l-Mearif, baskı yeri yok, ts., s. 40.

³⁸⁰ Kur'an-ı Kerim En'am 6/82.

³⁸¹ Kur'an-ı Kerim Lokman 31/13.

³⁸² Cerrahoğlu, a.g.e, C. I, s. 54.

edilmektedir. Hatta “Kur'an'ın mı sünnete, sünnetin mi Kur'an'a ihtiyacı vardır?”, sorusu tefsir tarihinin tartışmalı konularından biridir.³⁸³

Sünnet Kur'an'ı iki şekilde beyan etmektedir. 1. Namaz vakitleri, zekât miktarı gibi mücmel konuları beyan etmek. 2. Kitapta bulunmayan hükme ziyade etmek. Mesela, Nisa Sûresi 23.ayette iki kız kardeşi aynı anda nikâhlamak yasaklanmıştır. Hz. Peygamber bu hükme kadının teyzesi veya halasıyla da aynı anda nikâhlanamayacağı ilavesini de yapmıştır.³⁸⁴

Bütün önemine rağmen elimizde Hz. Peygamber'in tefsir örneklerini içeren bir tefsir kitabı mevcut değildir. O'nun tefsir örnekleri hadis kitaplarında veya eski tefsir kitaplarında karşımıza çıkmaktadır.³⁸⁵

Ayrıca Hz. Peygamber'in Kur'an'ın ne kadarını tefsir ettiği konusu da tartışmalıdır. Hz. Peygamber Kur'an'ın bütün anlamlarını ashabına açıklamıştır diyenlerin yanında sadece az bir kısmını açıklamıştır diyenler de vardır.³⁸⁶

Hz. Peygamber'den sonraki en mühim tefsir kaynağı sahabelerdi. Çünkü onlar Kur'an'ın inişine şahitlik etmişler, bu süreci Hz. Peygamberle birlikte yaşamışlardı. Her ne kadar her biri ilim ve fazilet yönünden birbirinin aynı değil idiyse de hangi ayetin ne zaman, hangi sebeple, nerede indiğini bilmeleri, Hz. Peygamber'in o ayetleri izahını işitmeleri ve uygulamaları görmeleri, sarsılmaz imanlarıyla ayetleri anlama ve anlatmadaki azimleri onları bu sahada üstün bir seviyeye çıkarmıştır. Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra sahabe, bir ayetin tefsiri söz konusu olduğunda önce Kitaba bakar, orada bulamazsa Hz. Peygamber'in sünnetine müracaat eder, orada da bulamazsa kendi görüşü ile içtihat ederdi. Bu konuda en ehil olanlar onlardı.³⁸⁷ Elbette aralarında ihtilaflar bulunmaktaydı. Bu durum onların bilgi ve kültür açısından farklı oluşları gibi sebeplere bağlanmaktadır. Sahabelerin yaptıkları tefsirler de tedvin edilmiş değildir.

---

³⁸³ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, a.g.e, C. I, s. 43.

³⁸⁴ Bk. Cerrahoğlu, a.g.e, C. I, s. 44.

³⁸⁵ Cerrahoğlu, , a.g.e, C. I, s. 45. Yine Hz. Peygamber'den başka tefsir örnekleri için bkz. a.g.e, C. I, ss. 45–59.

³⁸⁶ Muhammed Hüseyin Zehebi, a.g.e, s. 15.

³⁸⁷ Cerrahoğlu, a.g.e, C. I, ss. 67–70. Sahabenin tefsir örnekleri için bkz. a.g.e, C. I, ss.70–80.

Sahabe tefsiri deyince bugünkü anlamda Kur'an'ın baştan sona tefsiri anlaşılmalıdır. Genellikle uzun izahlara da girmemişlerdir.³⁸⁸

Sahabe devrinde İslam dünyası genişlemeye başlamış, bu durum tâbii olarak tefsire de yansımıştır. Sahabeden sonraki devir yani tâbiin devrinde tefsir faaliyetleri Araplardan ziyade mevali denen Arap olmayan, İslam'a yeni giren zümredeydi. Bu dönemde Araplar ilimle değil yönetim işiyle meşgul idiler. Mevalinin sonradan Müslüman oluşu ister istemez Kur'an'ı anlama faaliyetleri esnasında eski din ve kültürlerinden etkilenmeleri de beraberinde getirmiştir. Sahabe kendi görüşlerini ortaya koymakta çekimser davranırken tâbiiler ayetleri kendi re'yları ile tefsir etmişlerdir. İsrailiyatın ortaya çıkışı da bu döneme denk gelmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse tâbiiler devri tefsir tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.³⁸⁹

(2) M. F. Vecdi'nin Kur'an'ı Kur'an ile sünnet, sahabe ve tabiun kavliyle tefsiri

Tefsir tarihinde Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri en sağlam tefsir kaynağı olarak görülmekteyken Vecdi el-Mushafu'l Müfesser'de sadece bir yerde bu yönteme başvurmuştur. Bu da onun tefsirinin eksik yönü olarak kabul edilmektedir.³⁹⁰

لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَىٰ أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ “Andolsun, onların çoğu üzerine o söz (azap) hak olmuştur. Artık onlar iman etmezler,”³⁹¹ ayetinde geçen الْقَوْلُ kelimesini وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًىٰ وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ “Eğer dileseydik, herkese hidayetini verirdik. Fakat benim, “Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım” sözüm gerçekleşecektir,”³⁹² ayetiyle tefsir etmiştir.³⁹³

Müfessir bazen bir ayeti açıklarken başka bir ayetle desteklemiştir. En'am Sûresi 115.ayette geçen لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ ١١٥ ayetini açıklarken ayetin “Onun kelimeleri tahrif olmaz” anlamına geldiğini ifade ettikten sonra, “bu Kur'an'ın tahrif edilemeyeceğine dair

³⁸⁸ İsmail Cerrahoğlu, a.g.e, C. I, ss. 80–83.

³⁸⁹ Cerrahoğlu, a.g.e, C. I, ss. 103–109.

³⁹⁰ H. Mehmet Soysaldı, a.g.tz., s. 75.

³⁹¹ Kur'an-ı Kerim Yasin 36/7.

³⁹² Kur'an-ı Kerim Secde 32/13.

³⁹³ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 582.

Allah'ın bir başka vaadidir,” demiş ve “Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz,”³⁹⁴ ayetini zikretmiştir.³⁹⁵

Ferid Vecdi, Kur'an'ı tefsirde mezhebi ve sufi yorumların yanında, yukarıda sıraladığımız tüm önemine rağmen, sahabe ve tabiun kavline de pek yer vermemiştir. Tefsirinde sebab-i nuzülle ilgili olanlar dışında rivayet yer almamaktadır. Bunun sebebi de onun tefsirini yazmaktaki amacına bağlanmalıdır. Zira O, tefsirini rivayetlere boğmadan, herkesin kolaylıkla anlayabileceği şekilde, kısa ve özlü olarak yazma amacındadır. Rivayetlere girmesi, aralarında tercih beyan etmesi ve konuyla ilgili tartışmalara dalması onu bu amacından uzaklaştıracağı için bu tür rivayetlere tefsirinde yer vermemiş olmalıdır.³⁹⁶

Vecdi'nin bazen sözlerini hadislerle desteklediğini görmekteyiz. Ancak onun hadislere yaklaşımı, dönemindeki düşünce kalıplarının da etkisiyle, fazlaca ihtiyatlıdır. Pek çok muhaddise göre mütevatir hadislerin toplamı yaklaşık olarak 17'dir, der. Buhari'nin de rivayerin pek çoğunu elediğine, tarih boyunca hadisler konusunda titiz davranıldığına, ravilerle ilgili olarak yazılan biyografi kitaplarının da bu titizliğin bir yansıması olduğuna değinir. Hadisler konusunda bu kadar titiz davranan Müslümanların Rablerinin kitabı konusunda geniş davranıp zayıf rivayetleri gözü kapalı kabul etmelerinin düşünülmemeyeceğinin altını çizer.³⁹⁷ Fakat tüm bu hassasiyetine rağmen Hâciri'den öğrendiğimiz kadarıyla Vecdi, hadis ilimleri ve rivayet yöntemleri konusunda bilgi sahibi değildir, Gazali'nin İhyası, Suyuti'nin Camiu's-Sağir'i gibi kitaplarla yetinmektedir.³⁹⁸

Tefsirinde hadisi kullanmasına mülâene ayeti³⁹⁹ örnek verilebilir. Vecdi, söz konusu ayeti açıklarken şu ifadeleri kullanır: *“Lanetleşenler ebediyen bir araya gelemezler”, hadisi gereğince hâkim lanetleşen eşlerin ayrılıklarına hükmeder.*⁴⁰⁰

³⁹⁴ Kur'an-ı Kerim Hicr 15/9.

³⁹⁵ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 188.

³⁹⁶ Bk. H. Mehmet Soysaldı, a.g.tz., ss. 35–37.

³⁹⁷ Vecdi, Dairatu Mearif, a.g.e, C. VII, ss. 668–669.

³⁹⁸ Muhammed Taha Haciri, a.g.e, s. 45.

³⁹⁹ Kur'an-ı Kerim Nur 24/6–9.

⁴⁰⁰ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 463.

Görüldüğü üzere Vecdi burada sadece hadisi zikretmiş, hadisin isnadına, konuyla ilgili tartışmalara girmemiştir.

b. Nüzul Sebepleri İle Tefsiri

(1) Nüzul sebepleri bilgisinin önemi

Kur'an-ı Kerim'deki bütün ayetlerin inzalını bir sebebe bağlayamayız. Ancak bazı ayetler veya sureler Hz. Peygambere sorulan bir soru veya meydana gelen bir olay dolayısıyla nazil olmuştur. İşte bu sebebe “nüzul sebebi” denmektedir. Tefsir tarihinde “*bidayetteki tefsir ilmi sebab-i nüzulü bilmekten ibarettir*”, şeklinde bir söz olması, bu konuya verilen önemi göstermektedir. Söz konusu ilim, tarihi bilgi vermesinden ziyade ayetlerdeki anlamın daha net ortaya çıkması, ayetlerdeki hikmetin anlaşılabilmesi, hüküm koymada isabet edebilme, hükmün tahsisi veya takyidini anlayabilmede kolaylık sağlama gibi sebeplerle son derece önemlidir.⁴⁰¹ Hatta firkaların ortaya çıkış sebeplerinden biri de nüzul sebepleridir, denmektedir. Zira ayetlerin iniş sebeplerine vakıf olamama veya kasıtlı olarak tahrif edilmeleri yanlış hükümlerin verilmesine sebep olmuştur.⁴⁰²

(2) M. F. Vecdi'nin Kur'an'ı nüzul sebepleri ile tefsiri

Vecdi, nüzul sebepleri ile ilgili rivayetleri aktarırken *نزلت هذه الآية , روي , نزلت*⁴⁰³, *كان سبب نزوله* gibi bir kısım kalıp ifadeler kullanmıştır. Aşağıda Vecdi'nin aktardığı sebab-i nüzul rivayetlerinden örnekler bulunmaktadır. Örnekler sıralanırken önce ayet verilecek ardından müfessirin yorumu aktarılacaktır.

(a) Bir olay üzerine nazil olan ayetleri belirtmesi

“Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara (eğer girerlerse) ancak korka

⁴⁰¹ Detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, **el-Burhan Fi Ulumi'l-Kur'an**, tahkik. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Mektebetü Daru't-Turas, Kahire, ts. ss. 22–34; Menna' el-Kattan, **Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an**, 11. Baskı, Mektebetü Vehbe, Kahire, 2000, ss. 74–81.

⁴⁰² İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, a.g.e, ss. 115–120.

⁴⁰³ Cerrahoğlu bu ibarenin ayetin nüzul sebebi olduğunu kesin olarak beyan edemeyeceğini, başka bir şeye de delalet edebileceğini ifade etmiştir. Bkz. Cerrahoğlu, a.g.e, s. 118.

korka girebilmelidirler. Bunlar için dünyada rezillik, ahrette de büyük bir azap vardır.”⁴⁰⁴

Ayet, Allah Rasulü umre kasdıyla Mekke’ye girmek istediğinde O’na engel olan Kureyş hakkında nazil olmuştur.⁴⁰⁵

“Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Peygamber ve onunla beraber mü’minler, “Allah’ın yardımı ne zaman?” diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı. İyi bilin ki, Allah’ın yardımı pek yakındır.”⁴⁰⁶

Bu ayet Ahzab günü nazil olmuştur. O gün müşrikler bir araya gelmiş, Müslümanları ortadan kaldırmak için ittifak yapmışlardı. Rasulullah ve ashabı şiddetli sıkıntılar çekmişlerdi. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu.⁴⁰⁷

*“Rabbin seni terk etmedi, sana darılmadı da”*⁴⁰⁸

Hiz. Peygamber’e vahiy birkaç gün gelmeyince müşrikler, Muhammed’i Rabbi terk etti, ona darıldı, dediler. Ayet bu sözü reddetmek için nazil olmuştur.⁴⁰⁹

“Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.”⁴¹⁰

Hiz. Peygamber Mustalikoğullarına durumlarını öğrenmek için bir kişi göndermişti. O adamla Müstalikoğulları arasında düşmanlık vardı. Yolda onlardan bir gurubun kendisine doğru geldiğini gören adam kendisini öldüreceklerini sanarak geri döndü ve Müstalikoğullarının dinden döndüğünü söyledi. Bu haber üzerine Hiz. Peygamber üzerlerine Halid b. Velid’i gönderdi. Oraya giden Halid onların Müslüman olduklarını gördü.⁴¹¹

Müfessir Tebbet süresinin sebab-i nuzülünü şöyle açıklamıştır:

---

⁴⁰⁴ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/114.

⁴⁰⁵ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 24.

⁴⁰⁶ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/214.

⁴⁰⁷ Vecdi, a.g.e, s. 44.

⁴⁰⁸ Kur'an-ı Kerim Duha 93/3.

⁴⁰⁹ Vecdi, a.g.e, s. 802.

⁴¹⁰ Kur'an-ı Kerim Hucurat 49/6.

⁴¹¹ Vecdi, a.g.e, s. 683.

“Önce en yakın akrabaları uyar,”⁴¹² ayeti nazil olduğunda Rasulullah akrabalarını topladı ve onları uyardı. Amcası Ebu Leheb “kahrol! (*تبا لك*) bizi bunun için mi çağırдың?” dedi ve O’na atmak için eline taş aldı. Karısı da düşmanlığı konusunda onu teşvik ediyor ve aralarındaki husumet ateşini körükliyordu.⁴¹³

“(Durum böyle iken) onlar bir ticaret veya bir oyun eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona koştular ve seni ayakta bıraktılar. De ki: “Allah’ın yanında bulunan, eğlence ve ticaretten daha hayırlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır.”⁴¹⁴

Rasulullah Cuma namazı için minberde hutbe veriyordu. Bu esnada oraya yiyecek taşıyan bir kervan uğradı. İnsanlar kervanı karşılamak için hazırlanan eğlence ve davul sesini duyunca mescidden çıktılar, Peygamber’i ayakta bıraktılar. Mescide 12 kişiden fazla kimse kalmadı. Ayet bu olay üzerine nazil oldu.⁴¹⁵

(b) Hz. Peygamber’e sorulan bir soru üzerine nazil olan ayetleri belirtmesi

“... Allah, imanınızı boşa çıkaracak değildir. Şüphesiz Allah, insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir.”⁴¹⁶

Kıble Beyt-i Makdis’ten Mekke’ye çevrilince insanlar, “Ya Rasulallah, kıble çevrilmeden önce ölen kardeşlerimizin durumu ne olacak?” diye sordular. Bu soru üzerine onları tatmin eden bu ayet nazil oldu.⁴¹⁷

“Ey iman edenler! Size açıklandığı takdirde, sizi üzecek olan şeylere dair soru sormayın. Eğer Kur’an indirilirken bunlara dair soru sorarsanız size açıklanır. (Hâlbuki) Allah onları bağışlamıştır. Allah, çok bağışlayandır, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir.)”⁴¹⁸

Allah Rasulüne hac ibadeti ile ilgili ayet nazil olduğunda Süraka b. Malik “her sene mi Ya Rasulallah?” diye sordu. Nebi (as) ona cevap vermedi. Süraka sorusunu üç kere tekrarladı. Bunun üzerine O, “Hayır! Eğer “evet” deseydim üzerinize vacip

⁴¹² Kur'an-ı Kerim Şuara 26/214.

⁴¹³ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 814.

⁴¹⁴ Kur'an-ı Kerim Cuma 62/11.

⁴¹⁵ Vecdi, a.g.e, s. 736.

⁴¹⁶ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/143.

⁴¹⁷ Vecdi, a.g.e, s. 29.

⁴¹⁸ Kur'an-ı Kerim Maide 5/101.

olurdu. Vacip olsaydı, güç yetiremezsiniz. Sizi serbest bıraktığım şeyde siz de beni serbest bırakın!” dedi. Ayet, bu olay üzerine nazil oldu.⁴¹⁹

“Senden fetva istiyorlar. De ki: “Allah, size “kelâle” (babasız ve çocuksuz kimse)nin mirası hakkında hükmünü açıklıyor...”⁴²⁰

Cabir b. Abdullah hastaydı. Rasulullah onu ziyarete gitti. Cabir, “Ya Rasulullah, ben kelaleyim, malımı ne yapayım?” diye sordu. Ayet, bu soru üzerine nazil oldu.⁴²¹

(c) Bazı zayıf sebab-i nüzul rivayetlerini tenkitsiz olarak aktarması

“Allah ve Resûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mü'min erkek ve hiçbir mü'min kadın için kendi işleri konusunda tercih kullanma hakları yoktur. Kim Allah'a ve Resûlüne karşı gelirse, şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır. Hani sen Allah'ın kendisine nimet verdiği, senin de (azat etmek suretiyle) iyilikte bulunduğun kimseye, “Eşini nikâhında tut (onu boşama) ve Allah'tan sakın” diyordun. İçinde, Allah'ın ortaya çıkaracağı bir şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden çekinmene Allah daha lâyıktı. Zeyd, eşinden yana isteğini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki, eşlerinden yana isteklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında), evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda mü'minlere bir zorluk olmasın. Allah'ın emri mutlaka yerine getirilmiştir.”⁴²²

Burada dikkat çeken husus, söz konusu rivayet zayıf kabul edildiği, müsteşrikler tarafından Hz. Peygamber'e iftira için kullanıldığı halde bunu Vecdi'nin tenkitsiz olarak aktarmasıdır. Rivayet şöyle; Hz. Peygamber, evlatlığı ve azatlı kölesi Zeyd b. Harise ile halasının kızı Zeyneb'i evlendirmeye karar verdiğiğinde Zeynep ve erkek kardeşi isteksizliklerini belli edince 36.ayet nazil oldu. Sonra Nebi (as) Zeyneb'i gördü, güzelliği dikkatini çekti ve “kalpleri evirip çeviren Allahım seni tesbih ederim” dedi. Zeynep bu durumu eşi Zeyd'e aktardı. Bunun üzerine Zeyd Peygamber'e Zeyneb'in şeref ve nesebi ile kendisine karşı kibirlendiğini öne sürerek Zeyneb'i boşamak istediğini söyledi. Hz. Peygamber onu boşamasını engelledi. 37.ayet bu olay üzerine nazil oldu.⁴²³

⁴¹⁹ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 163.

⁴²⁰ Kur'an-ı Kerim Nisa 4/176.

⁴²¹ Vecdi, a.g.e, s. 139.

⁴²² Kur'an-ı Kerim Ahzab 33/36–37.

⁴²³ Vecdi, a.g.e, s. 558.

Elmalılı, tefsirinde bu rivayeti aktardıktan sonra bu rivayetin sahih hadis kitaplarında sahih bir senet ile rivayet edilmemiş olduğunu söyler ve şunları ilave eder:

“...Sonra dirayet yani hadisin manası açısından, Zeyneb’in güzelliğini Rasulullah’ın henüz yeni görüp anlamış olması aklen kabul edilemez. Zira Zeynep Rasulullah’ın yakın akrabalarından olmakla, ta çocukluğundan beri görüp bildiği ve özellikle tesettür edilmemiş bulunduğu için vücut güzelliğini yakından tanıya geldiği bir kadın iken bunu ilk defa görülmüş, beğenilivermiş, diye anlatmak kendi kendini yalanlayan bir hikâyedir...”⁴²⁴

Benzer bir tavır, Felak ve Nas Sürelerinin tefsirinde de göze çarpmaktadır. Vecdi yine tartışmalı ve müsteşriklerin kullandığı bir rivayeti tenkitsiz bir şekilde aktarmaktadır. Rivayet edilir ki, Allah Rasulüne sihir yapılmıştır. O da bu sihrin etkisiyle yaptığı bir şeyi yapmadığını zannediyordu. Bunun üzerine Allah muavezeteyni inzal buyurdu. Hz. Peygamber bunları okuduğunda bu hal ondan uzaklaştı.⁴²⁵

(d) Şahıslar hakkında nazil olan ayetleri aktarması

“İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine (Sözünün özüne uyduğuna) Allah’ı şahit tutar. Hâlbuki o, düşmanlıkta en amansız olandır. O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmağa, ekin ve nesli yok etmeğe çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez.”⁴²⁶

Ayet Ahnes b. Şerik hakkında nazil olmuştur. Bu kişi Nebi (as)’a gidip müslüman olmak istediğini söyledi. Sonra gidip ekinleri yaktı, hayvanları kesti. Allah da onun durumunu bu ayetle anlattı.⁴²⁷

“Âyetlerimizi inkâr edip “Bana elbette mal ve evlat verilecek!” diyen kimseyi gördün mü? Gaybı mı görüp bilmiş, yoksa Rahmân’dan bir söz mü almış? Hayır! (İş onun dediği gibi değil). Biz, onun söylediklerini yazacağız ve azabını arttırdıkça arttıracacağız! Onun (ahirette sahip

⁴²⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, sad. İsmail Karaçam- Emin Işık-Nusrettin Bolelli- Abdullah Yücel-Mahmut Özakkaş-İbrahim Tüfekçi, Azim Dağıtım, İstanbul, ts., C. VI, ss. 317-318.

⁴²⁵ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 815.

⁴²⁶ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/204-205.

⁴²⁷ Vecdi, a.g.e, s. 42.

olacağını) söylediği şeylere biz varis olacağız ve o bize tek başına gelecek.”⁴²⁸

Ayetin nüzul sebebi şudur: As b. Vail’in Habbab’dan alacağı vardı ve onu istedi. Habbab ona “Muhammed’i inkâr etmedikçe vermem” dedi. O da cevaben, “Allah’a yemin ederim Muhammed’i diriyken de, ölürken de, tekrar dirildiğimde de inkâr etmem,” dedi. Bunun üzerine Habbab, “öyleyse tekrar dirildiğinde bana gel. O zaman benim malım ve çocuklarım olacak. Ben de sana veririm,” dedi. İşte bu ayetler Habbab’ın bu sözlerini tekdir kastıyla gelmiştir.⁴²⁹

“Aralarında hüküm vermesi için Allah’a (Kur’an’a) ve peygambere çağırıldıkları zaman, bir de bakarsın ki içlerinden bir grup yüz çevirmektedir.”⁴³⁰

Ayet Muğire b. Vail hakkında nazil olmuştur. Muğire ve Hz. Ali bir arazi konusunda davalastılar. Muğire’nin davayı Hz. Peygamber’e götürme konusundaki çekingenliği üzerine bu ayet nazil olmuştur.⁴³¹

“Ey iman edenler! Allah’ın size helâl kıldığı iyi ve temiz nimetleri (kendinize) haram etmeyin ve (Allah’ın koyduğu) sınırları aşmayın. Çünkü Allah, haddi aşanları sevmez.”⁴³²

Ayet sahabeden bir topluluk hakkında nazil olmuştur. Bunlar dünyayala alakalarını keserek mutlak bir zühd hayatı yaşamaya niyetlendiler. Bu ayetle Allah onları isteklerinden men etti. Çünkü böyle yapan kişi sınırı aşmış olur.⁴³³

c. Kur’an’ın Nasih-Mensuh İle Tefsiri

(1) Nesih konusunun önemi

İstilahta “bir ayetin hükmünün başka bir ayetle kaldırılması”⁴³⁴ şeklinde tanımlanan nesih tefsir usulünün hakkında en çok ihtilaf bulunan, en zor konularından

⁴²⁸ Kur’an-ı Kerim Meryem 19/77–80.

⁴²⁹ Vecdi, el-Mushafu’l-Müfesser, a.g.e, s. 411.

⁴³⁰ Kur’an-ı Kerim Nur 24/48.

⁴³¹ Vecdi, a.g.e, s. 471.

⁴³² Kur’an-ı Kerim Maide 5/87.

⁴³³ Vecdi, a.g.e, s. 160.

⁴³⁴ Remzi Kaya, **Kur’an’da Nesih**, Bursa, 2001, s. 25. Neshin farklı lafızlarla yapılan diğer tanımları için de bkz. a.g.e, s. 25; İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, s. 122.

biridir. Âlimler, nesih konusunu bilmeyenlerin Kur'an'ı tefsir edemeyeceklerini söylemektedirler.⁴³⁵ İslam âlimleri neshin varlığını kabul konusunda kabul edenler ve etmeyenler olarak ikiye ayrılmış, kabul edenler de kendi içlerinde Kur'an'da bulunduğunu kabul edenler ve Kur'an'da olduğunu kabul etmeyip önceki şeriatlar için vaki olduğunu iddia edenler olarak ikiye ayrılmıştır. Kur'an'da nesh olduğunu kabul edenler de hangi ayetlerde nesih olduğu konusunda ihtilaf etmektedirler. Ayrıca bu konu müsteşrikler ve İslam düşmanları tarafından saldırı amaçlı kullanılmıştır.⁴³⁶

Neshin varlığını kabul edenler bu durumu eğitim amaçlı oluşu ve İslam'ın evrenselliği ile açıklarlar. Kabul etmeyenler ise böyle bir uygulamanın İslam'ın ruhuna aykırı olduğunu ancak önceki şeriatlar için vaki olduğunu savunmaktadırlar. Elbette konuyla ilgili tarafların serdettikleri pek çok delil vardır. Ancak meselenin ana hatlarıyla ortaya konulması konumuz açısından yeterli olacaktır.⁴³⁷

(2) M. F. Vecdi'nin Kur'an'ı nasih mensuh ile tefsiri

Vecdi'nin konu ile ilgili görüşleri bir önceki bölümde zikredildiğinden bu bölümde müfessirin nasih ve mensuh ayetleri nasıl açıkladığı ile ilgili örneklere yer verilecektir.

“Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması - Allah'a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak- size farz kılındı.”⁴³⁸

Ayette kendisine ölüm yaklaşan kişinin vasiyet bırakması gerektiğinden bahsedilmektedir. Vecdi, bu hükmün İslam'dan önce de olduğunu söylemekte ve mirasçıları belirleyen ayetler⁴³⁹ geldikten sonra söz konusu ayetin neshedildiğini belirtmektedir.⁴⁴⁰

---

⁴³⁵ ez-Zerkeşi, a.g.e, C. II, s. 29.

⁴³⁶ İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, a.g.e, ss. 122–126.

⁴³⁷ Detaylar için bkz. Cerrahoğlu, a.g.e, ss. 122–128. Ayrıca Remzi Kaya'nın daha önce künyesini verdiğimiz “Kur'an'da Nesih” isimli eserine müracaat edilebilir.

⁴³⁸ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/180.

⁴³⁹ Kur'an-ı Kerim Nisa 4/11.

⁴⁴⁰ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 37.

“Allah’ın kitabınca, kan akrabaları birbirlerine (varis olmaya) daha lâyıktırlar. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁴⁴¹

Müfessir, bu ayetin inzaliyle birlikte hicretle söz konusu olan mirasçı olmanın neshedildiğini, mirasın akrabalara hasredildiğini belirtmiştir.⁴⁴²

d. Kur'an’ın Kıssalar Ve İsrailiyyat İle Tefsiri

(1) Kıssalar ve israiliyyat konularının önemi

“İsrailiyyat” İsrailiyye kelimesinin çoğuludur. İsraili bir kaynaktan atarılan kıssa veya hadise manasındadır. Kelime anlamı itibariyle her ne kadar Yahudi kültüründen tefsire girmiş rivayetleri ifade ediyorsa da istilahi olarak İslam’a yabancı olan, İslam’dan olmayan her rivayeti kapsamaktadır.⁴⁴³

Medine’ye hicreti müteakiben Yahudiler başta olmak üzere farklı din mensuplarıyla Müslümanlar ilişki içine girmeye başladılar. Ehl-i Kitaptan mühtedi olanlar veya münafıkça davrananlar aracılığıyla İsraili haberler Müslümanlar içinde yaygınlaştı. Kur'an’da kapalı görünen bir kısım hususlar söz konusu rivayetlerle tamamlanmaya başlandı. Tedvin dönemine kadar senetli olarak rivayet edilen bu haberler daha sonra senetleri güvenilir şahıslara dayandırılarak veya atlanarak anlatıldı. Pek çok müfessir de bu rivayetleri eserlerine almakta bir sakınca görmedi.⁴⁴⁴ İsrailiyyatı çeşitli kısımlara ayırıp değerlendirmek mümkünse de konumuz açısından bu kadar bilgi yeterli olacaktır.⁴⁴⁵

Kur'an’da geçmiş ümmetlerin kıssaları da anlatılır. Bu anlatım esnasında zaman, yer, şahıs gibi ayrıntılara pek yer verilmemiştir. Olaylar kısa ve özlü bir şekilde anlatılmıştır. Geçmiş ümmetlerin kıssalarının Kur'an’da anlatılma amacı genellikle insanların onlardan bir takım dersler çıkarmalarını sağlamaktır. Zamanla tefsir kitaplarına kıssalarla ilgili ayrıntılar, uydurma bir takım rivayetler, israiliyyatla birlikte girmiştir. Bu da kıssanın anlatılma amacından uzaklaşıp gereksiz ayrıntılarda

⁴⁴¹ Kur'an-ı Kerim Enfal 8/ 75.

⁴⁴² Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 246.

⁴⁴³ Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrailiyyat**, Beyan Yay., İstanbul, ts., s. 29.

⁴⁴⁴ Aydemir, a.g.e, ss. 16–18.

⁴⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Aydemir, a.g.e. b.a

boğulmasına sebep olmuştur. Onun için de bu konuda takınılması gereken tavır ayrıntılara girmeyip Kur'an'da anlatılan ve Hz. Peygamber'den sahih olarak nakledilenlerle yetinmektir.⁴⁴⁶

(2) *M. F. Vecdi'nin Kur'an'ı kıssalar ve israiliyyat ile tefsiri*

Vecdi, kıssalarla ilgili ayetleri aktarırken âdeti üzere uzun yorumlardan, rivayetlere dalmaktan uzak durmuştur. Bazen sadece kelime anlamlarını verip sonunda çıkarılması gereken dersi vermekle yetinmiş, bazen konuyla ilgili meşhur veya farklı olan rivayeti de vererek tercihte bulunmuştur. Aşağıda bazı örneklerle müfessirin tavrı ortaya konacaktır.

Müfessir, bakara kıssasını açıklarken detaylara girmeyip Kur'an'ın verdiği bilgiyle yetinmiş, sonunda da “*bu kıssa zorluk çıkararlara bir ibrettir,*”⁴⁴⁷ deyip kıssadan çıkarılması gereken dersi belirtmiştir.

“Süleyman'ın hükümranlığı hakkında şeytanların (ve şeytan tıynetli insanların) uydurdukları yalanların ardına düştüler. Oysa Süleyman (büyü yaparak) küfre girmedir. Fakat şeytanlar, insanlara sihri ve (özellikle de) Babil'deki Hârût ve Mârût adlı iki meleğe ilham edilen (sihr)i öğretmek suretiyle küfre girdiler. Hâlbuki o iki melek, “Biz ancak imtihan için gönderilmiş birer meleğiz. (Sihri caiz görüp de) sakın küfre girme” demedikçe, kimseye (sihir) öğretmiyorlardı. Böylece (insanlar) onlardan kişi ile karısını birbirinden ayıracakları sihri öğreniyorlardı. Hâlbuki onlar, Allah'ın izni olmadıkça o sihirle hiç kimseye zarar veremezlerdi. (Onlar böyle yaparak) kendilerine zarar veren, fayda getirmeyen şeyleri öğreniyorlardı. Andolsun, onu satın alanın ahirette bir nasibi olmadığını biliyorlardı. Kendilerini karşılığında sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bilselerdi!”⁴⁴⁸

ayetinde geçen Harut ve Marut kıssasını anlatırken “Babil”in Irak'ta eski bir yerleşim yeri olduğunu söylemiş ardından Harut ve Marut'un kim olduğuyla ilgili rivayeti şu şekilde aktarmıştır. Buna göre Harut ve Marut gökyüzünden yeryüzüne Allah'tan bir deneme olarak ve sihirle mucize arasını da ayırt etmek, insanlara sihir öğretmek için gönderilen iki meleğin isimidir. Vecdi bu rivayeti “*akla uzak*” bulur.

⁴⁴⁶ Abdullah Aydemir, a.g.e, ss. 102–103.

⁴⁴⁷ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 15.

⁴⁴⁸ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/102.

Onun kabul ettiği rivayet, bunların iyiliklerinden dolayı kendilerine “*melek*” denilen iki iyi adam olduğuyla ilgili rivayettir.⁴⁴⁹

فَقِيلَ أَصْحَابُ الْأَخْدُودِ – “(mü’minleri yakmak için) hendek kazıp (içinde) alevli ateş yakanlar lânetlenmiştir,”⁴⁵⁰ ayetinde geçen أَصْحَابُ الْأَخْدُودِ un kimler olduğu konusunda farklı rivayetler vardır. Aydemir, bu rivayetlerin ondan fazla olduğunu belirtir.⁴⁵¹ Vecdi de söz konusu ayeti açıklarken bunlardan birini seçmiş olmalıdır. O, “*يروى*” diyerek tek bir rivayet aktarmıştır. Rivayet şudur: Yahudiler, savaşta kendilerini yendikleri Necran Hıristiyanlarından dinlerinden dönmeyenleri ateş dolu çukurlarda yakmışlardı. أَخْدُودٍ yeryüzündeki çatlak, çukur anlamındadır. Onun için de bu kimselere “*uhhud ashabi*” denmiştir.⁴⁵²

Görüldüğü üzere Vecdi burada tek bir rivayet vermekle yetinmiş ve yorum yapmamıştır.

... قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي... -*Kârûn*, “*Bunlar bana bendeki bilgi ve beceriden dolayı verilmiştir*” dedi...⁴⁵³ ayette Karun’un kendisinde olduğunu söylediği “*علم*”in ne olduğu açık değildir. Müfessir, bu ayeti açıklarken, “*قيل*”lafzını kullanarak, bu ilmin “*kimya, ticaret veya bu ikisi dışında bir ilim olduğu söylenir*”, demiştir.⁴⁵⁴ Aslında Vecdi, tefsirinde gereksiz detaylara girmekten kaçınırken kısaca da olsa konuyla ilgili farklı görüşleri vermekten geri durmamıştır.

⁴⁴⁹ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 21.

⁴⁵⁰ Kur'an-ı Kerim Buruc 85/4.

⁴⁵¹ Abdullah Aydemir, a.g.e, s. 292.

⁴⁵² Vecdi, a.g.e, s. 792.

⁴⁵³ Kur'an-ı Kerim Kasas 28/78.

⁴⁵⁴ Vecdi, a.g.e, s. 522.

2. Tefsirin Dirayet Yönü

a. Kur'an'ın Dilbilimleriyle Tefsiri

(1) Sarf bilimiyle tefsiri

(a) Kelimelere lügavi izahlar getirmesi

Vecdi'nin tefsirindeki genel metodu, önce “tefsiru'l-elfaz” başlığı altında gerekli gördüğü kelimelerin kısaca anlamlarına, kelimeyle ilgili kısa dilbilimsel tahlillere değinmesi, sonra da “tefsiru'l-meani” başlığı ile anlam açıklaması yapmasıdır. Bazen “tefsiru'l-âyât” başlığını da kullanmaktadır.⁴⁵⁵

Örneğin, Fatiha sûresinin başında besmeleyi açıklarken; “*Bismillah yani Allah'ın ismiyle okurum, demektir*” açıklamasını yapmış, ardından da Rahman ve Rahim kelimeleri arasındaki farklılıklara değinmiştir. Fatiha sûresinin tamamını lafızları izah ederek açıklamayı tercih etmiş, anlam tefsirine girmemiştir.⁴⁵⁶

وقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا⁴⁵⁷ Ayetinde geçen هُودًا lafzını açıklarken kelimenin “Yahudiler” anlamına geldiğini söyledikten sonra bu kelimenin “هاند” kelimesinin çoğulu olduğunu onun da “تانب” (tövbe eden) anlamında olduğunu belirtmiştir. Ardından Yahudilere bu ismin verilme sebebini şu şekilde açıklamıştır: “*Yahudilere bu ismin verilmesi Musa (as)'ın şu sözü sebebiyledir: Rabbimiz bizi sana hidayet eyle yani tevbe edenlerden ve sana dönenlerden eyle.*” Vecdi yine aynı ayette geçen حَنِيفًا ibaresini de “*batıldan hakka meyleden*” şeklinde açıklamıştır.⁴⁵⁸

Vecdi, Bakara 124.ayette geçen اِبْتَلَى kelimesini açıklarken şu ifadeleri kullanmıştır: “*kelimenin aslı “zor bir şeyi teklif etmek” demektir. Ancak kelime sonradan “imtihan” manasında kullanılır olmuştur.*” Vecdi bu açıklamasıyla kelimeyi kısa bir semantik tahlile tabi tutmuştur.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ Vecdi, , el-Mushafu'l-Müffesser, a.g.e, s. 3.

⁴⁵⁶ Vecdi, a.g.e, s. 2.

⁴⁵⁷ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/135.

⁴⁵⁸ Vecdi, a.g.e, s. 28.

⁴⁵⁹ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/25.

Bakara 177.ayette geçen **ابْنِ السَّبِيلِ** kelimesinin “*yolcu*” anlamına geldiğine değinen Vecdi, kelimenin bu şekilde kullanılma sebebinin yolcunun yol ile olan ayrılmazlığı olduğu bilgisini vermektedir.⁴⁶⁰

Vecdi’de dikkat çeken bir başka husus kelimelerin izahlarını yaparken herhangi bir delil getirmemesi ve genellikle lügat konularındaki ihtilaflara girmemesidir. Bu da tefsirini yazma amacına bağlanmalıdır.

(b) Ayetlerde geçen bazı lafızlarla ne kastedildiğini açıklaması

Vecdi, genellikle “tefsiru’l elfaz” bölümünde ayette ne kastedildiği açıkça söylenmeyen bazı lafızların ne anlama geldiğini açıklamaktadır. Mesela, Bakara sûresi 2. Ayette yer alan **الْكِتَابُ** ibaresinin bu ayette “*Kur’an*” anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁴⁶¹ Yine Bakara sûresi 11. Ayette münafıkların kalbinde “*maraz*” olduğundan bahsedilmektedir. Vecdi bu marazı “*şüphe, inat ve haset*” olarak tefsir etmiştir.⁴⁶² Aynı sûrenin 14. Ayetinde geçen **شَيَاطِينِهِمْ** ibaresinin bu ayette “*onların küfürde arkadaşları*” anlamına geldiğini beyan etmiştir.⁴⁶³ Bakara sûresi 25. ayette cennetliklere müjdelenen “*tertemiz eşler*”den kasıt, “*dünyada bir arada oldukları eşlerdir,*” demiştir.⁴⁶⁴

Vecdi, Bakara sûresi 158.ayette geçen **شَعَائِرِ اللَّهِ** lafzından muradın *namaz ve hac gibi dinin alametleri* olduğunu beyan etmiştir.⁴⁶⁵

Bakara 125.ayette geçen **وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى** “*İbrahim’in makamı*”nın neresi olduğunu, *insanların hac için geldiği ve dua ettiği hacere-i evsedin olduğu yerdir,*⁴⁶⁶ ifadesiyle açıklayarak anlamdaki kapalılığı gidermiştir.

Nisa sûresi 31.ayette geçen **مُدْخَلًا كَرِيمًا** – “*güzel bir yer*” ibaresinin “*müttakilere vaat edilen cennet*” anlamına geldiğini belirtmiştir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁰ Vecdi, el-Mushafu’l-Müfesser, a.g.e, s. 36.

⁴⁶¹ Vecdi, a.g.e, s. 3.

⁴⁶² Vecdi, a.g.e, s. 4.

⁴⁶³ Vecdi, a.g.e, s. 5.

⁴⁶⁴ Vecdi, a.g.e, s. 6.

⁴⁶⁵ Vecdi, a.g.e, s. 32.

⁴⁶⁶ Vecdi, a.g.e, s. 26.

⁴⁶⁷ Vecdi, a.g.e, s. 109.

(c) Bazı kelimelerin çoğulunu/tekilini açıklaması

Müellif bazı kelimelerin çoğullarını açıklamıştır. Bazı örnekleri sıralamak gerekirse; Bakara sûresi 18. Ayette geçen **صَمَّ** kelimesinin “اصم” kelimesinin çoğulu olduğunu ve “işitme duyusunu kaybetme” anlamına geldiğini; yine aynı sürede yer alan **بُكْمٌ** kelimesinin de “sağır olan” anlamında “بكم” kelimesinin çoğulu olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁸ Ayrıca aynı sürede 120.ayette geçen **وَلِيٍّ** ibaresinin çoğulunun **وَلِيَاءٍ** olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁹

Müfessir, Nisa sûresi 25.ayette geçen **سُنَّنَ** kelimesinin **سنة** kelimesinin çoğulu olduğunu,⁴⁷⁰ Tevbe sûresi 5.ayette geçen **حُرْمٌ** kelimesinin **حرام** kelimesinin çoğulu olduğunu belirtmiştir.⁴⁷¹ Vecdi, Enfa sûresi 72.ayette geçen **مِيثَاقٌ** kelimesinin çoğulu olduğunu belirtmiştir.⁴⁷²

(d) Harf-i cer değişikliğiyle anlamı değişen fiillere işaret etmesi

“وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِثَاقِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ” ayetinde geçen **يَرْغَبُ** fiilinin “bir şeyden yüz çevirmek,” aynı fiil **فِي** harf-i ceriyle geldiğinde ise “hırsıyla istemek” anlamına geldiğine işaret etmektedir.⁴⁷³

(e) Bazı kelimeleri zıddıyla açıklaması

Bakara sûresi 121.ayette geçen **الْخَاسِرُونَ** kelimesini açıklarken mastarı olan “خسارة” (zarar, ziyan)’un zıddının “ربح” (kar, kazanç) olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁴

(f) Bazı kelimelerin müzekker ve müennes olarak kullanılabilmesini açıklaması

Bakara 2/164.ayette geçen **الْفُلُوكَ** kelimesinin “gemi” anlamına geldiğini söyledikten sonra kelimenin bu vezindeyken müzekker ve müennes için de kullanılabilmesini ayrıca müfret ve cemi olarak da anlamlandırılabilmesini söylemiştir.⁴⁷⁵

⁴⁶⁸ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 5.

⁴⁶⁹ Vecdi, a.g.e, s. 25.

⁴⁷⁰ Vecdi, a.g.e, s. 109.

⁴⁷¹ Vecdi, a.g.e, s. 247.

⁴⁷² Vecdi, a.g.e, s. 246.

⁴⁷³ Vecdi, a.g.e, s. 27.

⁴⁷⁴ Vecdi, a.g.e, s. 25.

⁴⁷⁵ Vecdi, a.g.e, s. 33.

(g) Bazı kelimelerin lugat anlamlarının yanında ıstilah anlamlarını da açıklaması

Vecdi, Bakara 153.ayette geçen الصَّلَاةُ kelimesini açıklarken önce, salât lugatta dua, din, rahmet ve istiğfar anlamına gelir, diyerek kelime anlamlarını vermiş ardından da, ıstilahta ise, rükû, secde ve Müslümanların bildiği hareketlerden oluşan bir ibadettir, diyerek ıstilahtaki anlamını vermiştir.⁴⁷⁶

Bakara 35.ayette geçen “cennet” kelimesinin önce kelime anlamının “bahçe” olduğunu söyledikten sonra dini ıstilahta ise “ahret âleminde Salihler için hazırlanmış olan yurt” anlamına geldiğini belirtmiştir.⁴⁷⁷

(h) Fiillerin mazi, muzari, mastarlarını vererek anlamını açıklaması

Müfessir, bazı fiilleri açıklarken mazi, muzari ve mastarlarını göstererek anlamını eşanlamlı bir kelimeyle vermiştir.

تَبَّ يَتَّبِ تَبًا ayetindeki تَبَّتْ fiilinin mazi, muzari ve mastarının, تَبَّ يَتَّبِ تَبًا şeklindeki olduğunu anlamının da “helak oldu” olduğunu belirtmektedir.⁴⁷⁹

ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ⁴⁸⁰ ayetinde yer alan شَاق fiilinin mazi muzari ve mastarının شَاقَهُ بِشَاقِهِ olduğunu anlamının da “karşı gelmek” olduğunu belirtmiştir.⁴⁸¹

...وَلَنْ اتَّبَعَتْ أَهْوَاءَهُمْ...⁴⁸² ayetinde geçen أَهْوَاءَهُمْ fiilini açıklarken, heva, nefislerin meyli, demektir. Heva, istenen, övülen yahut yerilen bir şey de olabilir,” diyerek önce anlamını açıklamış ardından da mazi, muzari ve mastarının هَوِيَ يَهْوِي هَوًى olduğunu göstermiştir.⁴⁸³

بَغِيَ يَبْغِي بَغْيًا ayetinde⁴⁸⁴ yer alan بَغَيْكُمْ fiili بَغِيَ يَبْغِي بَغْيًا şeklinde gelir “istemek” anlamındadır.⁴⁸⁵

⁴⁷⁶ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 31.

⁴⁷⁷ Vecdi, a.g.e, s. 9.

⁴⁷⁸ Kur'an-ı Kerim Tebbet 111/1.

⁴⁷⁹ Vecdi, a.g.e., s. 814.

⁴⁸⁰ Kur'an-ı Kerim Enfal 8/13.

⁴⁸¹ Vecdi, a.g.e., s. 248.

⁴⁸² Kur'an-ı Kerim Bakara 2/120.

⁴⁸³ Vecdi, a.g.e, s. 25.

⁴⁸⁴ Kur'an-ı Kerim A'raf 7/140.

⁴⁸⁵ Vecdi, a.g.e, s. 221.

...وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ⁴⁸⁶ ayetinde geçen عَنْ دِرَاسَتِهِمْ ifadesinin mazi, muzari ve mastarının درس الكتاب يدرسه درسا şeklinde geldiğini ve anlamının okumayı devam ettirmek, anlamına geldiğini açıklamaktadır.⁴⁸⁷

(2) Nahiv Bilimiyle Tefsiri

(a) İsim fiilleri belirtmesi

Fatiha sûresinin sonunda söylenen “âmin” kelimesinin “kabul buyur” manasına isim fiil olduğunu belirtmiş ve Kur'an'dan olmasa da sûrenin sonunda söylemenin adet haline geldiğini de ilave etmiştir.⁴⁸⁸ Yine Yusuf sûresi 23. Ayette yer alan هَيْتَ لَكَ ibaresinin “yaklaş” ve “acele et” anlamında isim fiil olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸⁹

(b) Bazı harflerin işlevlerine işaret etmesi

Bakara Sûresi 26.ayette geçen مَا بَعُوضَةٌ مَا ibaresindeki مَا'nın belirsizlik lafzı olduğunu nekranın belirsizliği artırdığını ve bu durumun da kelimeyi takyitten men ettiğini belirtmektedir.⁴⁹⁰ Yine Bakara 170.ayette geçen أَوْ لَوْ ibaresindeki hemzenin red ve taaccüb için kullanıldığını söylemiştir.⁴⁹¹ Aynı şekilde Bakara Sûresi 210.ayette bulunan هَلْ in nef'i manasına istifham olduğunu⁴⁹² ve Bakara 214'deki أَمْ in munkatıa olduğunu, buradaki hemzenin de inkâr için olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹³

Vecdi, اِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ ايمetini⁴⁹⁴ açıklarken buradaki اِمَّا'yı şu şekilde açıklamıştır: اِمَّا burada şart edatı olan “enne”ye te'kid مَا'sının ilave edilmesiyle oluşmuştur. Bunun için de fiilli te'kid eden nunun gelmesi uygun olmuştur.⁴⁹⁵

اَيَاتِ النَّاعِرَابِ اَمَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا اَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْاِيْمَانُ فِى قُلُوبِكُمْ⁴⁹⁶ ayetini açıklarken ayette geçen وَلَمَّا ifadesini açıklarken Vecdi bunun اِلَّا anlamında olduğunu,

⁴⁸⁶ Kur'an-ı Kerim A'raf 6/156.

⁴⁸⁷ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser a.g.e, s. 197.

⁴⁸⁸ Vecdi, a.g.e, s. 2.

⁴⁸⁹ Vecdi, a.g.e, s. 312.

⁴⁹⁰ Vecdi, a.g.e, s. 7.

⁴⁹¹ Vecdi, a.g.e, s. 34.

⁴⁹² Vecdi, a.g.e, s. 43.

⁴⁹³ Vecdi, a.g.e, s. 44.

⁴⁹⁴ Kur'an-ı Kerim İsra 17/23.

⁴⁹⁵ Vecdi, a.g.e., s. 373.

⁴⁹⁶ Kur'an-ı Kerim Hucurat 49/14.

bu durumda (yani imanın kalplerine girmiş olması durumunda) olmanın kolaylığını nefy etmek için geldiğini belirtmiştir.⁴⁹⁷

(c) Bazı ibarelerin irabını yapması

Bakara 184.ayette geçen *أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ* ifadesini açıklarken *أَيَّامًا* kelimesinin gizli bir fiil ile nasbedildiğini takdirinin de “صومو” “oruç tutunuz” olduğunu söylemektedir.⁴⁹⁸

Yunus Sûresi 10/105.ayette geçen *وَأَنْ أِقِمْ وَجْهَكَ* ifadesinin bir önceki ayette geçen *أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* ibaresine atıf olduğunu aynı zamanda da emir sigasına benzeyen sıla cümlesi olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁹

أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَنْزَلَ الْكِتَابُ عَلَيَّ طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ ayetinde⁵⁰⁰ geçen *وَأَنْ كُنَّا* nın i'rabını yapan Vecdi, *أَنْ*'nin hazfedilmiş ismi olduğunu takdirinin de olduğunu söylemiştir.⁵⁰¹

قَرِيبًا ayetinde⁵⁰² geçen *يَوْمَ* kelimesinin önceki ayette geçen *يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ* kelimesinin zarfı olduğuna işaret etmiştir.⁵⁰³

(d) Hazıflere işaret etmesi

أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ ayetinde⁵⁰⁴ geçen *لَوْ* edatının cevabının mahzup olduğunu söylemiştir. Takdiri şudur, “*atalarınız düşünmeyen cahiller olsaydı onlara tabi olmazdınız.*” Aynı sürenin 171.ayetinde yer alan *وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا* ibaresinde muzafın hazfedilmiş olduğuna işaret etmiştir. Takdiri şöyledir, “*kâfirlere seslenen kimsenin misali, sestem başka bir şey işitmeyen lakin manasını anlamayan sağır, kör, akletmeyen hayvanlara seslenen kişinin misali gibidir.*”⁵⁰⁵

⁴⁹⁷ Vecdi, , el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 685.

⁴⁹⁸ Vecdi, a.g.e, s. 37.

⁴⁹⁹ Vecdi, a.g.e, s. 289.

⁵⁰⁰ Kur'an-ı Kerim En'am 6/156.

⁵⁰¹ Vecdi, a.g.e, s. 197.

⁵⁰² Kur'an-ı Kerim Mearic 70/8.

⁵⁰³ Vecdi, a.g.e, s. 758.

⁵⁰⁴ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/170.

⁵⁰⁵ Vecdi, a.g.e, s. 34.

ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكْرِياً⁵⁰⁶ geçen ibaresinin mahzup bir müptedanın haberi, olduğuna işaret ettikten sonra takdirini zikretmektedir. Takdiri şudur: “*bu okunan Rabbinin kulu Zekeriyya’ya rahmetinin zikridir,*” demektedir.⁵⁰⁷

إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا⁵⁰⁸ geçen ibaresinin mahzup bir şartın cevabı olduğuna işaret etmiştir. Takdiri şöyle olur, “*eğer (Allah’tan) korkuyorsan bana kötü bir şey yapmaya kalkma.*”⁵⁰⁹

ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ⁵¹⁰ geçen ibaresi mahzup bir müptedanın haberidir. Takdiri هُوَ قَوْلَ الْحَقِّ⁵¹¹ olur.

Nahl sûresi 90.ayette geçen تَتَذَكَّرُونَ⁵¹² filini açıklarken aslının تَتَذَكَّرُونَ olduğunu iki ta dan birinin tahfif için hafzedildiğini söylemektedir.⁵¹²

(e) Bedelleri zikretmesi

Bakara 166’da geçen إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ⁵¹³ geçen ibaresinin önceki ayette geçen إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا⁵¹⁴ ibaresinden bedel olduğunu zikretmektedir. Bu durumda anlam şöyle olmaktadır, “*zulmedenler azabı gördüklerinde, bu azapla karşılaşan tabi olanlar tabi olduklarından uzaklaştıklarında ve bütün gücün Allah’ın olduğu düşüncesinden alakalarını kestiklerinde O’na şirk koştukları için pişman olsalardı da onlara bir faydası olmazdı.*”⁵¹³

(3) Belagat Bilimiyle Tefsiri

Vecdi’nin tefsirinde belagatla ilgili derin tahlillere girmediği ancak bazen ayetleri açıklarken bir kısım mevzulara değindiği görülmektedir.

“*Biz, Allah’ın boyasıyla boyanmışızdır. Boyası Allah’inkinden daha güzel olan kimdir? Biz ona ibadet edenleriz*” (deyin),⁵¹⁴ ayetinde geçen صِبْغَةَ اللَّهِ (Allah’ın boyası)

⁵⁰⁶ Kur’an-ı Kerim Meryem 19/2.

⁵⁰⁷ Vecdi, el-Mushafu’l-Müfesser a.g.e, s. 402.

⁵⁰⁸ Kur’an-ı Kerim Meryem 19/18.

⁵⁰⁹ Vecdi, a.g.e, s. 404.

⁵¹⁰ Kur’an-ı Kerim Meryem 19/34.

⁵¹¹ Vecdi, a.g.e, s. 405.

⁵¹² Vecdi, a.g.e, s. 364.

⁵¹³ Vecdi, a.g.e, s. 34.

⁵¹⁴ Kur’an-ı Kerim Bakara 2/138.

ibaresini “Allah’ın fitratı” olarak tefsir ettikten sonra benzeme yönünü şu şekilde açıklamaktadır, “boya nasıl boyanan şeyin süsüyse fitrat da insanın süsüdür.”⁵¹⁵

هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ ... Onlar, size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz...
ayetini⁵¹⁶ açıklarken şöyle demiştir: “Zevce ve zevce elbiseye benzetilir. Çünkü her biri diğerini örter ve zinadan men eder.”⁵¹⁷

“... sonra da Arş’a kurulup işleri yerli yerince düzene koyan Allah’tır.”⁵¹⁸

Ayette geçen “اسْتَوَى” kelimesi “oturdu” anlamındadır. Bu ise Allah için muhaldir. Çünkü O, cisim değildir. Bu ifade her şeyi kontrolü altında tutan sultanın hâkim olması ve elde etmesinden kinayedir.⁵¹⁹ Yine içinde “istiva” kelimesinin geçtiği bir diğer ayeti de⁵²⁰ şu şekilde tefsir etmiştir:

*Arş, Melikin döşegidir. İstiva, ele geçirme anlamındadır. Meleküt üzerindeki hâkimiyeti ve hikmetinin gereği olarak onda tasarrufundan kinayedir.*⁵²¹

Görüldüğü gibi Vecdi, Allah ile ilgili ayetleri tefsir ederken selefin yolundan ayrılmış, kelamiyenin yaptığı gibi nasları te’vil yoluna gitmiştir.

“وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا”⁵²² ayetini açıklarken Hz. Meryem’in yetişmesi ve büyümesinde tohuma benzetildiğini bu sözün O’nun terbiyesiyle ilgili bir mecaz olduğunu belirtmektedir.⁵²³

“وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ”⁵²⁴ ayetinde geçen أَبَابِيلَ lafzının açıklamasında şöyle demektedir:

Bu kelime “إِبَالَةٌ” kelimesinin çoğuludur. إِبَالَةٌ, büyük demet, balya anlamlarına gelmektedir. Bu kelime kuşlardan bir gruba teşbih edilmiştir. Tek bir grup olmadığı da

⁵¹⁵ Vecdi, el-Mushafu’l-Müfesser, a.g.e, s. 28.

⁵¹⁶ Kur’an-ı Kerim Bakara 2/187.

⁵¹⁷ Vecdi, a.g.e, s. 37.

⁵¹⁸ Kur’an-ı Kerim Yunus 10/ 3.

⁵¹⁹ Vecdi, a.g.e, s. 272.

⁵²⁰ Kur’an-ı Kerim Taha 20/5.

⁵²¹ Vecdi, a.g.e, s. 412.

⁵²² Kur’an-ı Kerim Al-i İmran 3/ 37.

⁵²³ Vecdi, a.g.e, s. 73.

⁵²⁴ Kur’an-ı Kerim Fil 105/3

söylenmiştir. Bu son görüşü “**قيل**” lafzıyla vermesine bakılırsa benimsemediği söylenebilir.⁵²⁵

“*Sûra üfürüleceği gün...*”⁵²⁶ Vecdi, ayette geçen “*Sûr*” kelimesiyle ilgili iki rivayet naklettikten sonra kendi görüşüne **نقول** lafzıyla geçmiştir. Ona göre sura üflemek kıyamet gününün geldiğini ilan etmekten kinayedir. Arapça bu tür kinayelerle doludur.⁵²⁷

b. Kur'an'ın İslam Bilimleriyle Tefsiri

(1) Kıraat Bilimiyle Tefsiri

İstilahi anlamında *kıraat*, *Kur'an kelimeleri üzerinde med, kasır, hareke, sükûn, nokta ve irab bakımından olan değişikliklere* denmektedir.⁵²⁸ Kıraatler de tefsir usulünün en karmaşık konularından biridir denilebilir.⁵²⁹

Vecdi, bir kısım modernist âlimlerin yaptıkları gibi kıraatleri inkâr yoluna gitmemiştir. Ancak, eseri yazma amacına uygun olarak, kıraatlerle ilgili detaylara da girmemiştir. Yalnızca ayetteki farklı kıraat vecihlerini belirtmiş ancak, hangi imamın o şekilde okuduğunu zikretmemiştir. Bazen de farklı kıraat vecihleri anlam değişmesine sebep oluyorsa onu belirtmiş, ayeti bu değişikliğe göre tefsir etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Vecdi genellikle İbn Ömer, Yakup, Hamza, Kisai, Hafs ve ebu Cağfer gibi alimlerin kıraat vecihlerine değinmiştir.⁵³⁰ Şimdi konuyla ilgili birkaç örnek verelim:

“**بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرِيهَا وَمُرْسِيهَا**”⁵³¹ ayetini tefsirinde **مَجْرِيهَا وَمُرْسِيهَا** kelimelerinin **مَجْرِيهَا و مَرْسِيهَا** şeklinde de okunduğunu belirtmektedir.⁵³²

⁵²⁵ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser a.g.e, s. 811.

⁵²⁶ Kur'an-ı Kerim Taha 20/102.

⁵²⁷ Vecdi, a.g.e, s. 422.

⁵²⁸ İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, a.g.e.,s. 102.

⁵²⁹ Kıraatler ve tefsire etkisi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman Çetin, **Kıraatların Tefsire Etkisi**, Marifet yay., İstanbul, 2001; Abdülhamit Birışık, **Kıraat İlmî ve Tarihi**, Emin Yayınları, Bursa, 2004.

⁵³⁰ İbnu'l- Cezeri, **Takribu'n-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr**, thk. ve takdim İbrahim Atve İvaz, Şeriketi Mektebe ve Matbaatu Mustafa, Kahire, 1961, s. 127, 132, 133, 137.

⁵³¹ Kur'an-ı Kerim Hud 11/41.

⁵³² Vecdi, a.g.e, s. 297.

533”بَعِيرٍ عَمَدٍ تَرْوَاهَا“ ayetinin عُمْدٌ şeklinde okunduğuna işaret etmektedir.⁵³⁴

535”الْمَ يَرَوْنَ إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوْ السَّمَاءِ“ ayetinde bulunan يَرَوْنَ fiilinin muhatap ت’si ile yani تَرَوْنَ şeklinde okunabileceğini belirtmiştir.⁵³⁶

Maide sûresi 95.ayette geçen عَدْلٌ ifadesinde geçen عَدْلٌ kelimesinin ayn harfinin esresiyle عدل şeklinde de okunabileceğini belirtmiştir.

Yusuf sûresi 64.ayette geçen حَافِظًا ibaresindeki حَافِظًا kelimesinin حفظ، حافظ، حَافِظًا şeklinde üç farklı vecihte okunabileceğini belirtmiştir.⁵³⁷

Görüldüğü gibi bu örneklerde Vecdi, sadece kıraate işaret etmekle yetinmiş, ayrıntılı bilgi vermemiştir. Aşağıya alınacak örneklerde ise kıraati belirtmiş ve ayetin anlamına da işaret etmiştir.

538”لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ“ ayetinin مِنْ أَنْفُسِكُمْ yani “sizin en şerefliiniz” şeklinde de okunabileceğini belirtmektedir.⁵³⁸

539”وَإِنَّا مِنَ الضَّالِّينَ“ ayetinin مِنَ الضَّالِّينَ şeklinde okunabileceğini anlamının da “onu yaptığım zaman cahillerdendim” şeklinde olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁰

541”هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ“ ayetinde geçen الْوَلَايَةُ kelimesini الْوَلَايَةُ şeklinde و harfinin esresiyle okumuştur. O zaman anlam, sultan ve mülk, olur.⁵⁴²

543”وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بِالْإِغْيَةِ إِلَّا بَشِقَ النَّفْسِ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرُؤُفٌ رَحِيمٌ“ ayetinde geçen بَشِقَ بَشِقَ الْإِنْفَسِ ifadesi iki farklı şekilde okunabilir. Birincisi şın harfinin fethasıyla بَشِقَ الْإِنْفَسِ şeklinde, ikincisi de şın harfinin kesrasıyla بَشِقَ الْإِنْفَسِ şeklindedir. Birinci okuyuşta شَقَّ kelimesi “zor olmak” anlamına gelir. Kelime شَقَّ olarak okunduğunda ise “yarım”

533 Kur'an-ı Kerim Ra'd 13/2.

534 Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, s. 326.

535 Kur'an-ı Kerim Nahl 16/79.

536 Vecdi, a.g.e, s. 362.

537 Vecdi, a.g.e, s. 318.

538 Kur'an-ı Kerim Tevbe 9/128.

539 Kur'an-ı Kerim Şuara 26/20.

540 Vecdi, a.g.e, s. 486.

541 Kur'an-ı Kerim Kehf 18/44.

542 Vecdi, a.g.e., s. 393.

543 Kur'an-ı Kerim Nahl 16/7.

anlamına gelir. O zaman anlam, “yorgunluktan canlarınızın gücünün yarısını tüketmeden ulaşamazsınız,” olur.⁵⁴⁴

(2) *Fıkıh Bilimiyle Tefsiri*

Vecdi, fıkıhla ilgili ayetleri tefsir ederken fıkhi münakaşalara girmekten kaçınmış, bazı görüşleri “قیل” lafzıyla vermiş, bazen “usülcüler” diyerek genel ifadeleri kullanmış, bazen de “deriz ki” diyerek doğrudan görüşünü beyan etmiştir. Her fıkhi konuyla ilgili açıklama yapmayan müfessir, özellikle zina, zina iftirası ve adam öldürme konuları üzerinde nispeten geniş açıklamalar yapmasıyla dikkat çekmektedir.

Konuyla ilgili olarak aşağıdaki ayetlere getirdiği açıklamalar örnek olarak verilebilir.

“Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun. Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dini(nin koymuş olduğu hükmü uygulama) konusunda onlara acıyacağınız tutmayın. Mü’minlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.”⁵⁴⁵

Müfessir, ayetin kelime anlamını verdikten sonra “deriz ki...” diyerek ayeti tefsir başlamıştır. “Bu ayetin muhsen olmayanlara has olduğu söylenir,” diyen Vecdi burada “قیل” lafzını kullanmıştır ancak devamındaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bu görüşü de reddetmemektedir. Bazı ilim adamlarının yaptığı gibi recmi dışlamayan yazar recm cezası verilebilmesi için gerekli olan şartları sıralar ve şu açıklamayı yapar:

“Recm ancak, zanilerden her birini fiil anında görmüş olan dört şahidin şehadetiyle mümkün olur. İttifak etmezlerse recm olmaz. Her ikisinin de ikrarı gerekli olacağı için itham edilenlerden birinin inkârı halinde de recm olmaz. Açıktır ki bu şartların bir araya gelmesi uzaktır. Böylece de bu cezanın tatbiki doğal olarak nadir olur.”⁵⁴⁶

“Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol

⁵⁴⁴ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e., s. 352.

⁵⁴⁵ Kur'an-ı Kerim Nur 24/2.

⁵⁴⁶ Vecdi, a.g.e, s. 462.

izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecaviüzde bulunana elem dolu bir azap vardır.”⁵⁴⁷

Kıyasla ilgili olan bu ayeti açıklarken Vecdi önce kıyasın ne anlama geldiğini “*kıyas, mağdura yaptığının benzerini suçu işleyene yapmaktır,*” diyerek açıklamıştır. Konuyla ilgili fihki açıklamalara “*usulcüler şöyle diyorlar...*” diyerek başlayan Vecdi şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Ayette yer alan “hüre hür, köleye köle, kadına kadın...” sözü, hüre köle, adama kadın, mü’mine kâfirin kıyas edilmesinin engellendiğine delalet etmez. Ayet şunun için inmiştir; Araplardan aralarında kavga olan iki kişi Hz. Peygamber’e başvurdu. O ikisinden biri her köle için hür, her kadın için erkek öldürmeye yemin etti. Ardından onlara hüre hür, köleye köle, kadına kadın kıyas etmeyi emreden ayet nazil oldu.”⁵⁴⁸

Bir sonraki ayet olan “*Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki (bu hükme uyararak) korunursunuz,*”⁵⁴⁹ ayetini açıklarken Vecdi, kısasta hayat olmasını “*çünkü kıyas suçun sıradanlaşmasını engeller, böylece de öldürme, insanlar içinde yaygınlaşmaz,*”⁵⁵⁰ demek suretiyle ayette belirtilen hükmün hikmetini de beyan etmiştir.

Riba konusuyla ilgili olarak Bakara Sûresi 275.ayetin açıklanması sadedinde Vecdi, “*âlimlerin çoğu ribanın alan için de veren için de günah olduğu görüşündedirler. Bazıları da günahı sadece alanadır, demişlerdir,*” şeklinde özet bir açıklamayla yetinmiştir.⁵⁵¹

Vecdi’nin hırsızlık cezası hakkında ilgili ayeti⁵⁵² açıklarken yaptığı açıklama da şu şekildedir:

Hırsız erkek ve kadının her birinin sağ ellerini bilekten kesin. Kesmenin en az miktarı saklı bir yerden çalınan dörtte bir dinar ve fazlasıdır. Bu o ikisine işledikleri suçtan dolayı diğerlerine ibret olması için verilen bir cezadır. Eğer hırsızlık yapan kişi tevbe eder, bir daha

⁵⁴⁷ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/178.

⁵⁴⁸ Vecdi, el-Mushafu'l-Müffesser, a.g.e, s. 36.

⁵⁴⁹ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/179.

⁵⁵⁰ Vecdi, a.g.e, s. 36.

⁵⁵¹ Vecdi, a.g.e, s. 62.

⁵⁵² Kur'an-ı Kerim Maide 5/38–39.

*geri dönmeme azmi ile durumunu düzeltirse, Allah ahrette tövbesini kabul eder. Ancak bu onu dünyada elinin kesilmesinden kurtarmaz. Bazıları da eğer tövbe eder, durumunu düzeltirse el kesme ile cezalandırılmaz, demişlerdir.*⁵⁵³

Burada da yine Vecdi'nin detaylara girmeden konu hakkında özet bir açıklama yaptığını görmekteyiz. Görüldüğü üzere konuyla ilgili tartışmaların detaylarına girmeden, görüş sahiplerini zikretmeden kısaca farklılığa değinmiş ve kendi görüşünü beyan etmemiştir.

(3) *Kelam Bilimiyle Tefsiri*

Bakara sûresi 25.ayetinde geçen *لَا يَسْتَحْيِي* ibaresinin anlamını açıkladıktan sonra bu mananın Allah için kullanılamayacağını çünkü Allah'ın çeşitli heyecanlanmalardan, etkilenmelerden münezzehe olduğunu vurgulamıştır. O halde ayetin manası "*Allah imtina etmez/çekinmez*" şeklinde olmalıdır.⁵⁵⁴

*"Onlardan öncekiler de tuzak kurmuşlardı. Bütün tuzaklar Allah'a aittir,"*⁵⁵⁵ ayetini açıklarken Vecdi, ayetteki *المَكْرُ* kelimesinin Allah için kullanılmasının mümkün olmadığını, bu kelimedeki maksadın bu ayette "*tedbir*" anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁵⁵⁶

*"Hani, Rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Onlar, "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz." demişler. Allah da, "Ben sizin bilmediğinizi bilirim" demişti."*⁵⁵⁷

Vecdi, burada meleklerin sözlerinin itiraz olmadığını, kendileri O'nu tesbih edip dururken kan dökecek birine hilafet verilmesinin hikmetini öğrenmek için sormuş olduklarını söyleyerek ayeti te'vil yoluna gitmiştir. Ayetin meleklerin Allah'la mücadelesi olarak anlatıldığını belirten Vecdi, bunun olamayacağını ayeti te'vil etmenin vacip olduğunu beyan etmektedir.⁵⁵⁸

⁵⁵³ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e, ss. 148–149.

⁵⁵⁴ Vecdi, a.g.e., s. 7.

⁵⁵⁵ Kur'an-ı Kerim Ra'd 13/42.

⁵⁵⁶ Vecdi, a.g.e, s. 334.

⁵⁵⁷ Kur'an-ı Kerim Bakara 2/30.

⁵⁵⁸ Vecdi, a.g.e, s. 8.

Genellikle ayetler hakkında açıklama yapmaksızın ayetleri mealen vermekle yetinen Vecdi, Hucurat sûresi 14–18.ayetleri⁵⁵⁹ de mealen verdikten sonra şu açıklamayı yapmayı gerekli görmüştür: “Bu ayetler imanın dil ile değil, kalp ile olan çok önemli bir iş olduğuna işaret eder. İman, islamdan sonra gelir. Her mü’min müslimdir ancak her Müslim mü’min değildir. Bundan dolayı iman ile İslam’ın aynı şey olduğunu zanneden yanılmıştır.”⁵⁶⁰

... قَلَمًا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلجَبَلِ ... Rabbi, dağa tecelli edince...⁵⁶¹ Müfessir, ayette kastedilenin Allah’ın dağda görünmesi değil, nurunun bir kısmının dağa yansması olduğunu söyleyerek ayeti te’vil etmiştir.⁵⁶²

(Ey Muhammed!) Onlar (iman etmek için) ancak kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini ya da Rabbinin bazı âyetlerinin gelmesini mi gözlüyorlar? Rabbinin âyetlerinden bazıları geldiği gün, daha önce iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmamış olan bir kimseye (o günkü) imanı fayda vermez. De ki: “Siz bekleyin. Şüphesiz biz de bekliyoruz.”⁵⁶³

Vecdi ayeti şu şekilde te’vil etmiştir: ölüm meleğinin yahut Rabbinin azap emrinin yahut Rabbinin bazı ayetlerinin yani dumanın ortaya çıkması, dabbetu’l-arzın zuhuru, doğunun, batının ve Arap ülkelerinin batması, güneşin batıdan doğması, ye’cüc ve me’cüc, İsa (as)’ın inişi, Aden tarafından bir ateşin ortaya çıkması gibi kıyamet alametlerinin gelmesini mi gözlüyorlar?⁵⁶⁴

Görüldüğü gibi Vecdi, ayette Allah’ın gelmesini, “Allah’ın azap emrinin gelmesi”, rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini “kıyamet alametleri” olarak te’vil etmiştir.

⁵⁵⁹ “ Bedeviler “İman ettik” dediler. De ki: “İman etmediniz. (Öyle ise, “iman ettik” demeyin.) “Fakat boyun eğdik” deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi. Eğer Allah’a ve Peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksiltmez. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.” İman edenler ancak, Allah’a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenlerdir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir. (Ey Muhammed!) De ki: “Siz Allah’a dininizi mi öğretiyorsunuz? Oysa Allah, göklerdeki ve yerdeki her şeyi bilir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.” Müslüman olmalarını bir lütufta bulunmuş gibi sana hatırlatıyorlar. De ki: “Müslüman olmanızı bir lütuf gibi bana hatırlatıp durmayın. Tam tersine eğer doğru kimselerseniz sizi imana erdirmesinden dolayı Allah size lütufta bulunmuş oluyor.” Şüphesiz Allah, göklerin ve yerin gaybını bilir. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”

⁵⁶⁰ Vecdi, el-Mushafu’l-Müfessir, a.g.e, s. 685.

⁵⁶¹ Kur’an-ı Kerim A’raf 7/143.

⁵⁶² Vecdi, a.g.e, s. 221.

⁵⁶³ Kur’an-ı Kerim En’am 6/158.

⁵⁶⁴ Vecdi, a.g.e, s. 197.

Burada saydığı alametleri, özellikle de İsa (as)’ın inişini zikretmesi onun söz konusu rivayetleri doğru kabul ettiğini göstermektedir.

c. *Pozitif Bilimlerle Tefsiri*

Vecdi’nin içinde yaşadığı dönem, pozitivizmin zirve yaptığı, pozitif bilimlerin adeta din gibi algılandığı bir dönem idi. Bu dönemde bazı İslam âlimleri İslamiyeti savunmak adına İslam’ın pozitif bilimlere olan yakınlığından dem vurmaya başladılar. Aslında hayatını pozitivismle mücadeleye adanmış Vecdi de ayetleri yorumlarken bu akımın cazibesine kapılmaktan kendisini alamamıştır. Tefsirinde, te’vilden olabildiğince kaçınmaya özen gösteren Vecdi’nin bu tavrı kendi içinde çelişkiye düştüğünü göstermektedir.

Vecdi’nin pozitif bilimleri kullanarak yaptığı yorumlara birkaç örnek verelim:

“...Sizi annelerinizin karnında bir yaratılıştan öbürüne geçirerek üç (kat) karanlık içinde oluşturuyor...”⁵⁶⁵

Müfessir, ayette geçen “bir yaratılıştan öbürüne” ibaresini; modern tıbbın verilerini kullanarak, nutfeden alakaya, mudgaya, kemiğe ve giydirilmiş kemiğe olarak, “üç karanlık” ibaresini de “karın, rahim ve plasenta” olarak açıklamıştır.⁵⁶⁶

“وَإِرسَلْ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ”⁵⁶⁷ ayetinde geçen “أَبَابِيلَ” ifadesini açıklarken şöyle demektedir: buradaki “kuşlar” kelimesinin “taun mikropları” olması çok da uzak bir ihtimal değildir. Çünkü kelimenin “طيور” olarak isimlendirilmesinde bir engel yoktur.⁵⁶⁸

Bu ayet Vecdi’nin Muhammed Abduh’dan etkilendiğinin açık bir göstergesidir. Abduh da tefsiri cüz’i amme isimli kitabında bu ayetle ilgili benzer açıklamalar yapmıştır.⁵⁶⁹

“Hem binesiniz diye, hem de süs olarak atları, katırları ve merkepleri de yarattı. Bilemeyeceğiniz daha nice şeyleri de yaratır.”⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ Kur'an-ı Kerim Zümer 39/6.

⁵⁶⁶ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfessir, a.g.e, s. 607.

⁵⁶⁷ Kur'an-ı Kerim Fil 105/3.

⁵⁶⁸ Vecdi, a.g.e, s. 811.

⁵⁶⁹ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, a.g.e, C. II, s. 422.

⁵⁷⁰ Kur'an-ı Kerim Nahl 16/8.

Ayetin sonunda geçen “...Bilemeyeceğiniz daha nice Şeyleri de yaratır” cümllesini yorumlarken, “sizin için istifade edebileceğiniz buhar, elektirik ve başka güçlerden bilmediğiniz neler yaratmıŐtır,” demiş ve bu ayetin 19 ve 20.yüzyılda ortaya çıkacak olan icatları açıkça haber veren bir mucize olduğunu söylemiştir.⁵⁷¹

---

⁵⁷¹ Vecdi, a.g.e, s. 352.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XX. ASIRDA KUR'AN YORUMUNDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER VE M. FERİD VECDİ'NİN TEFSİRİNİN ASRIMIZA YANSIMALARI

I. XX. ASIRDA KUR'AN YORUMUNDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER

1. Değişen Tefsir Algısı ve Modernist Tefsir Ekolü

19. yüzyılda din ile ilgili yapılan tartışmaların odağında dinin bilimsel bilgiye uygun olup olmadığı yatmaktadır. Tarih boyunca İslam filozofları da din-akıl ilişkisi üzerinde durmuş, Kur'an'ın akla yaklaşımı ile ilgili çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. Bilindiği gibi Mutezile akılcı yaklaşımıyla öne çıkan bir mezheptir. Ancak 19. yüzyıla kadar bu konudaki tartışmalar dinin bir iç sorunu olarak kalmıştır. Bu dönemden sonra ise mesele dinin mahiyetini sorgulayıcı bir şekle bürünmüş dolayısıyla Kur'an'a yaklaşım da bu anlayışa göre olmuştur.⁵⁷²

Modernizmin etkisi ve yönlendirmesiyle tefsir algısı dolayısıyla da tefsirden beklenenler ve tefsirlerin muhtevalarında değişimler kendini gösterir. Bu dönemde Müslümanların geri kalmaları ve Batı'nın yıkıcı etkilerinin öncelikle müslümanların Kur'an'dan uzaklaşmaları, ilme gereken önemin verilmemiş olması, içtihat kapısının kapanmış olması gibi sebeplerden kaynaklandığı ileri sürülür. Kur'an'a dönüş fikrinin sıkça dillendirildiği bu dönemde ilmi tefsir hareketi hız kazanır. Başlangıcı Gazali'ye kadar götürülen bu hareketin en kapsamlı eseri bu dönemde yazılmıştır.⁵⁷³ Aynı

---

⁵⁷² Şehmus Demir, a.g.e.,s. 45.

⁵⁷³ İlmî tefsir hareketinin modern dönemdeki en önemli temsilcisi Tantavi el-Cevheri (v. 1940)'dir. Onun "el-Cevahir fi Tefsiri'l-Kur'an" adında 25 ciltlik bir tefsiri bulunmaktadır. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, a.g.e, C. II, s. 379.

dönemde Abduh'un başını çektiği "Modernist Tefsir Ekolü"⁵⁷⁴ ortaya çıkar.⁵⁷⁵ Renan gibi oryantalistlerin etkisiyle Batı'da yaygın hale gelen kanaate göre İslam toplumlarında görülen geri kalmışlığın temel sebebinin İslam'ın bizzat kendisi olduğu iddia edilir. İslam'a yapılan bu saldırılara ilk karşı duranlar klasik İslam modernistleri olur. Onlar içinde de Abduh ve Seyyid Ahmet Han'ın başı çektiği söylenebilir. Her ikisi de vahyin akıl ve bilimle çatışmayacağı konusunda birleşmişlerdir. Bununla birlikte farklı bölgelerde yaşamış olmaları ve bu bölgelerin Batıyla ilişkilerindeki farklılıklar onları da büyük ölçüde etkilemiş ve farklılaştırmıştır denilebilir.⁵⁷⁶

Her ikisini kısaca karşılaştırmak gerekirse şunlar söylenebilir. Müslümanların içinde buldukları durumdan kurtulmalarının gerekliliği, Kur'an yorumunda özden uzaklaşıldığı, Kur'an'ın ruhundan uzak yorumlarla asıl anlamın kapatıldığı, geleneğin sorgulanması ve Batı'yla ilişki kurmanın kaçınılmazlığı gibi konularda birleşmektedirler.

Ancak Ahmed Han Batı'ya yaklaşım konusunda Abduh'dan daha teslimiyetçi bir tavır içine girmiştir. O, akli vahyi anlamada temel ölçüt kabul ederek her ikisinin kesinlikle çelişmeyeceğini söylemiş, ayetleri tamamen Batılı akla uygun bir tarzda yorumlamış ve bu bağlamda da mucizeyi tamamen reddetmiştir. Çünkü ona göre tabiatta sıkı bir sebep sonuç ilişkisi vardır ve bu durumu ortadan kaldıracak bir şeyin olması mümkün değildir. Ahmed Han hadis konusunda başlangıçta Abduh gibi sadece ittifak edilen hadislerin alınabileceğini diğerlerinin reddedilebileceğini savunmuşsa da daha sonra hadisi tamamen inkâr yoluna gitmiş ve Kur'an'ın esas alınması gerektiğini savunmuştur.

Abduh ise Batı'ya yaklaşım konusunda daha sorgulayıcı davranmıştır. Vahiy-akıl, din-bilim ilişkisi hakkında Abduh vahiy ve aklın birbirleriyle çelişmeyeceklerini ve her ikisinin faaliyet alanlarının farklı olduğunu ileri sürmüştür. Mucize konusunda

---

⁵⁷⁴ İsimlendirme, Goldziher'e aittir. Goldziher kitabında Abduh ve ekolünü "Modernist Tefsir Ekolü" altbaşlığıyla incelemektedir. Bkz. Ignaz Goldziher, **İslam Tefsir Ekolleri**, trc. Mustafa İslamoğlu, Denge Yayınları, İstanbul, 1997, s. 339 vd. Cerrahoğlu bu akıma "İctimai Tefsir Ekolü" adını vermektedir. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, a.g.e., C. I, s. 407. Bu akım "Kur'an'ın Rehber Kitap Oluşunu Ön Plana Çıkaran Tefsir" akımı olarak da adlandırılmaktadır. Bkz. Halis Albayrak, a.g.e, s.110.

⁵⁷⁵ Halis Albayrak, a.g.e., s. 110.

⁵⁷⁶ Şehmus Demir, a.g.e., ss. 45-46.

çelişkili bir görüntü arz eden Abduh, bir yandan mucizeyi tamamen reddetmezken bir yandan da ileri sürdüğü delillerle mucizenin olamayacağını ispatlamaya çalışmıştır. Hadis konusunda Ahmed Han'dan daha insafli davranarak ittifak edilen hadislerin alınabileceğini ancak şüpheli olanların da reddedilebileceğini iddia etmiştir.

Her iki bakış açısında Batı'daki Kutsal Kitab'a bakışın izlerini görmek mümkünse de özellikle Ahmed Han'da bunun daha bariz bir şekilde ortaya çıktığı söylenebilir.⁵⁷⁷

Özellikle Mısır'da etkili olması bakımından Abduh'un görüşleri biraz daha detaylandırılacak olursa şunlar söylenebilir. Abduh, her ne kadar Batı'ya eleştirel ve mesafeli davranılması gerektiğini ifade etmişse de yorumlarında Batı'nın etkisi altında kalmadığını söylemek mümkün değildir. O, tefsiri İsrailiyyat gibi Kur'an'ın asıl gayesinden uzaklaştıracak şeylerin etkisinden kurtarmak gerektiğini, Kur'an'ın asıl gayesinin insanlara doğru yolu göstermek olduğunu, oysa tefsirlerde uzun uzun yer alan dilbilgisi tahlillerinin, ahad haberlerin, hüküm ifade eden ayetlerin azlığına rağmen uzun fikhî açıklamaların insanları asıl gayeden uzaklaştırdığını iddia etmektedir. Abduh, toplumsal hastalıklarımıza Kur'an'ın şifa olabileceğini, onu daha önceki yorumların etkisi altında kalmadan anlamak gerektiğini iddia etmektedir. Ancak Kur'an'ı mezheplerin etkileriyle yorumladıkları gerekçesiyle tefsirleri eleştiren Abduh'un tefsirine baktığımızda kendisinin de modern argümanlardan etkilendiğini görmekteyiz. Örneğin o, Darwin'in görüşlerinin tefsire uygulanabileceğini iddia etmektedir.⁵⁷⁸ Tefsirlerdeki aşırı açıklamaları eleştirirken Fil Süresindeki ahab-ı fili öldüren şeyin çiçek ve veba mikrobu olduğunu ifade ederek gereksiz tafsilata girmiş, cinleri "mikroplar" olarak yorumlayarak lâfzî anlamları bir hayli zorlamıştır.⁵⁷⁹ Aklî yorumda çok eleştirilen Mutezile'yi bile geride bıraktığı söylenebilir.⁵⁸⁰

Modernist ekolün en önemli temsilcisi Fazlurrahman'dır. Fazlurrahman'a göre Kur'an hiçbir zaman nihâî hükümler vermemiştir. Ona göre Kur'an bize temel değerleri

---

⁵⁷⁷ Görüşlerin daha detaylı değerlendirmeleri için bkz. Şehmus Demir, a.g.e, ss. 47–77.

⁵⁷⁸ Bkz. Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, a.g.e., C. I, s. 424.

⁵⁷⁹ Yasin Aktay bu yorumları "...modernleşmenin ilk travmatik etkisinin henüz atlatılmamış olmasına" bağlamaktadır. Bkz. Yasin Aktay, "Kur'an Yorumlarının Hermenotik Bağlamı", s. 15. www.angelfire.com.

⁵⁸⁰ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, a.g.e., C. I, ss. 422–424.

ve gözetilmesi gereken ilkeleri verir. Aktay, bu bakış açısını, “*her şeyi insanın hizmetine sunan teknolojik çıkarı fikrinin teslim edilmesidir*” diyerek eleştirmektedir. Ona göre bu yorumla Kur'an eşya gibi insanın hizmetine sunulmuştur, ayrıca ciddi bir siyasal söylem içermemesi ve söylediklerinin siyasal bir pratiğinin olmaması da evrensellik iddiaları taşıyan bir kitap söz konusu olduğunda son derece manidardır. Aktay, bunların yanında, Fazlurrahman'ın Kur'an yorumunda bütünlüğe yaptığı vurguyu da eleştirerek şöyle söylemektedir: “*Gerçek şu ki, bütünlük isteği Kur'an'ın anlam içeriğini tüketip kapatmaya çalışan, teknolojik çıkarla aynı paralelde bir istektir.*”⁵⁸¹ Modernizmin en keskin ve yıkıcı etkilerinin tasavvurlar üzerinde meydana geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kur'an söz konusu olduğunda, öncelikle insanların zihinlerindeki Kur'an ve tefsir tasavvuru değiştirilmiş –diğer alanlarda olduğu gibi- geçmiş tasavvurlar ve onların üretimleri negatif yorumlara tabi tutulmuş ve oryantalizmin⁵⁸² dayattığı yeni düşünce biçimleri yegâne doğrular olarak sunulmuş adeta kutsanmıştır. Bu da ister istemez dini algılama şekli üzerinde bir baskı meydana getirmiştir.⁵⁸³

2. Kur'an-ı Kerim ve Kutsal Kitap İlişkisi

Modern dönemde Kur'an algısının nasıl değiştiğini görmek için öncelikle Batı'da Kutsal Kitap algısının nasıl değiştiğini görmemiz gerekmektedir. Zira bu dönemde Kur'an'a bakış Batı'nın Kutsal Kitap'a bakışıyla paralellik arz etmektedir.⁵⁸⁴

Reformasyon ile birlikte Batı'da Katolik gelenek ve Kilise Kurumu bir kenara bırakılarak Kutsal Kitap tek kaynak olarak kabul edilmeye başlandı. İncil yazarlarının ölmesiyle birlikte tek otorite olarak Kutsal Kitap kabul edildi. Ne de olsa o, kurtuluş ve iman için bütün bilgileri içeriyor ve herkes tarafından da yeterince anlaşılıyordu. Bunun

---

⁵⁸¹ Eleştirilerle ilgili detaylı bilgiler için bkz. Aktay, “Modernist Yorumun Teknolojik Çıkarları”, b.a

⁵⁸² Paçacı oryantalizm için şunları söylemektedir: “Oryantalizm, siyasi ve akademik bir kurum olarak, temelde Reform sonrası Batı Hıristiyanlığında meydana gelen kırılma sonucunda ortaya çıkan ve Aydınlanmanın birçok temel özelliğini dinin içine alarak gelişen Protestanlığın sağladığı içerikle İslam'da aynı kırılmanın gerçekleşmesine yönelik bir baskı olarak görülebilir.” Bkz. Mehmet Paçacı, “Din Bilimleri ve Çağdaş Sorunları Üzerine”, **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, s. 14.

⁵⁸³ Paçacı, a.g.m., s. 15.

⁵⁸⁴ Paçacı, “Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?”, **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, s. 59.

için de ilave kaynaklara ve din bilginlerinin yorumlarına gerek yoktu. Gerek olmanın ötesinde bu yorumlar kesinlikle yanlıştı. Kutsal Kitap her şeyiyle yeterli, mükemmel ve her türlü yorumdan müstağni idi.⁵⁸⁵

Rasyonelleşme süreci Batı'yı zamanla sekülerleştirmiş ve aklın egemenliği altına sokmuştur. Protestanlık böyle bir anlayışın ürünüdür. Protestanlık dinde kutsal alanı sınırlandırmış, dini ritüelleri en aza indirmiş, mucizeyi dinden uzaklaştırmıştır. Hatta bu rasyonelleştirme süreci Tanrı'ya kadar uzanmış, Tanrı anlayışı da akıl dışı ilan edilerek “Tanrısız olmayan din” veya “tabiat dini” anlayışı Kilise mensupları da dâhil olmak üzere pek çok kişi tarafından savunulmuştur. Kitab-ı Mukaddes'in bu kadar dünyevileşmesinde yapısının da etkisi vardır. Zira Kitab-ı Mukaddes doğrudan doğruya ilahi kelimedir, gelişinden çok sonra farklı kalemler tarafından yazıya geçirilmiştir. Dolayısıyla içinde anlaşılmaz, çelişkili, tuhaf pasajların bulunması ve bunların ayıklanma isteği doğal karşılanmalıdır. Bu sebeplerden dolayı yorumunda rahat davranmak da zor olmamıştır. Aydınlanma ile modern hayat Hıristiyanlığın temel değerlerine rağmen kurulmuştur. İşte bu dönemde ortaya çıkan yeni Kutsal Kitap yorumu Hıristiyanlığın modern değerlere aykırı olmadığını ispat kaygısı taşımaktaydı.⁵⁸⁶

Kutsal Kitap'ın kısaca özetlediğimiz süreci ile Kur'an karşılaştırıldığında birbirlerinden yapı itibariyle farklı oldukları ortaya çıkmaktadır. Hem Kur'an'ın doğrudan vahiy mahsulü olması hem de Batı'da meydana gelen değişmelerin İslam kültürüne yabancı olması dolayısıyla Kutsal Kitap'a uygulanan yorum şeklinin Kur'an'a da uygulanması pek çok sakıncayı da beraberinde getirmiştir. İthal edilen yöntemler mevcut bünyede hazımsızlık meydana getirmiş, bozulma ve yozlaşmalar ortaya çıkmıştır. Batı'dan alınan değerlerin etkisiyle değişimin her durumda “iyi” olduğu vehmi içinde değişim talepleri yenilenmiş, değişime yol açabilmek için gelenek dışlanmış ve Kur'an'ın tekrar değişik bir bakış açısıyla okunması bir “gereklik” olarak dayatılmıştır. Ancak geleneği sürekli yargılayan bu modern anlayışla İslam adeta sürekli değişen beşeri sistemlerle yarıştırmaya çalışılmıştır. Oysa dinin ayağını bastığı sabit

---

⁵⁸⁵ Mehmet Paçacı, “Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?”, a.g.m. **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, ss. 58–59.

⁵⁸⁶ Şehmus Demir, a.g.m, ss. 221–222.

bir zemin olmak zorundadır. Zaman içerisinde gerçekleşmesi gereken değişim bu sabit zemin üzerinden sağlanamazsa din/Kur'an herkesin her istediğini söylediği bir alan haline gelip asıl işlevini yerine getiremez bir duruma düşecek bu da dünyevileşmeyi beraberinde getirecektir.⁵⁸⁷

Geleneksel yapı dediğimizde elbette değişmeyen/sabit bir yapıdan bahsetmiş olmuyoruz. Değişim her toplum ve yapı için kaçınılmaz bir durumdur. Ancak gelenek içinde daha önce meydana gelen değişimler kendi içinden gelen bir ihtiyaç sonucu gerçekleşmişti ve meseleler kendi iç dinamikleriyle çözüme kavuşturuldu. Oysa modernist dönemde meydana gelen değişimlerin ve üretilen çözümlerin taşıma ve dayatmacı bir karakteri vardır.⁵⁸⁸

3. Geleneğimizde Kur'an Algısı

Bir karşılaştırma yapabilmek için geleneğimizde Kur'an ve tefsir algısının nasıl olduğu üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. Klasik anlayışta Kur'an tek başına değildi. O, geleneği oluşturan diğer kaynaklarla birlikte değerlendiriliyor ve bu bağlam içinde okunup anlaşılıyordu.⁵⁸⁹ Özellikle sünnet bu konuda vazgeçilmez bir öneme sahipti. Zira Kur'an muhatap kitlesine ilk önce bir söz olarak ve bir olaylar dizisi içinde ulaştı. Kayda geçirildiğinde ise sadece sözün alfabetik kodları, kelime ve cümleleri yazıya geçirilmiştir. Dolayısıyla hitap anında meydana gelen olaylar dizisi, o anda oluşan jest ve mimikler, gerek muhatapın gerekse hitap edenin duyguları vs.. yazıya geçirilemeden kalmaktadır. Bunun yanında bir hitap yazıya geçirilince zaman, mekân, özne ve muhatap gibi unsurlardan bağımsızlaşmaktadır. Böylece metin haline gelen hitap genelleşir ve söylendiği andaki kastından uzaklaşır. Önemli olan bir nokta da söylendiği anda sözün konuşan ve muhatapla birlikte bir duruma atıfta bulunmasıdır. Söz, yazıya geçirildiğinde bu durumundan da kurtulur. İşte Kur'an da yazıya geçirildiği andan itibaren ona ancak yorum yoluyla ulaşmak mümkün olmaktadır. İslam geleneği

---

⁵⁸⁷ Şehmus Demir, a.g.m, ss. 223–225.

⁵⁸⁸ Mehmet Paçacı, “*Din Bilimleri ve Çağdaş Sorunları Üzerine*”, **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, s. 15.

⁵⁸⁹ Paçacı, “*Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*” **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, ss. 60–61.

içinde gelişen Kelam, Tefsir ve Fıkıh gibi disiplinler Kur'an'ı farklı şekillerde yorumlayarak sonraki nesillere aktarma işlevi görmüşlerdir.

Sünnetin önemi işte bu noktada kendini göstermektedir. Zira bu ilimlerin yorum faaliyetlerini olabildiğince isabetli yapabilmeleri için sünnete ihtiyaçları bulunmaktadır. Ayetlerin iniş ortamları ile ilgili bilgileri alabileceğimiz tek kaynak Rasûlullah'tan ve ashaptan gelen rivayetlerdir. Çünkü o olayları onlardan başkası yaşamamıştır. Kur'an bile bize bu ilk nesil aracılığıyla ulaşmıştır. Dolayısıyla ayetlerin indikleri anda kastettiği anlamlara ulaşabilmenin başka bir yolu yoktur. Bunun için de tefsir usulünde sebep-i nuzûl rivayetleri son derece önemlidir. Konuyla ilgili eserlere bakıldığında bir ayetin inişi hakkında birden fazla rivayet olduğu görülebilir. Bu durum modernistlerin eleştirilerine sebep olur. Ancak bu rivayetler kurucu dönemin olaylara bakışını ve anlayışını yansıtmaya sebebiyle son derece önemli kabul edilmiştir. Bu bakımdan Kur'an'ın anlaşılmasında Peygamber ve ilk neslin Kur'an algısı belirleyici olmuştur. Bu da sünnet olmaksızın Kur'an'ın dolayısıyla da İslam'ın doğru anlaşılmasının mümkün olmadığını göstermektedir. Bu sebeple geleneğimizde İslam'ın kaynakları sıralanırken Kur'an'dan sonra Sünnet sayılmakta, -modernist anlayışın aksine- Kur'an tek otorite olarak görülmemektedir.⁵⁹⁰

4. Değerlendirme

Kısaca özetlemek gerekirse modernist düşünürler göre geleneksel düşünce Kur'an'ı bir bütün halinde anlayamamıştır. Uzun uzun yapılan dilbilimsel tahliller, birbirlerini tekrar eden rivayetler, hadisler ve sahabe kavilleri, gereksizce nakledilen İsrailî rivayetler Kur'an'ı anlamının önündeki en önemli engellerdir. İlk üç yüzyıldan sonra yeni bir şey üretilmemiştir. Yapılan şey şerh ve haşiyelerle yetinmekten ibarettir. Klasik tefsirler ayetlerden Allah'ın muradını anlamaya çalışmak yerine ayetleri kendi mezheplerini meşrulaştırma aracı olarak kullanmışlardır.⁵⁹¹

⁵⁹⁰ Mehmet Paçacı, "Kur'an'ın Neliğine Dair", **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, ss.156-160.

⁵⁹¹ Benzer düşünceler için bkz. Orhan Atalay, **20.Yüzyıl Tefsir Akımı (İctimai Tefsir)**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 44; M. Hayri Kırbasoğlu- Ömer Özsoy, "İslam'ın İkinci Bağımsızlık Hareketine Doğru- Hasan Hanefi İle Söyleşi", trc. M. Hayri Kırbasoğlu, **İslamiyat Bülteni II**, Nisan-Haziran, Ankara, 2004, s.24; Fazlur Rahman, **İslam ve Çağdaşlık**, trc. Alparslan Genç, M. Hayri Kırbasoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998, s. 31.

Geleneksel düşünceyi savunan düşünürler ise bu eleştirilerin temelinde modernizm süreciyle Müslümanların zihinlerinde değişen Kur'an ve tefsir algısının yattığını ileri sürmektedirler. Onlara göre modernizm tefsirin asıl işlevini değiştirmiş, Batı'da Kutsal Kitaba uygulanan değişimler Kur'an'a da uygulanmaya çalışılmıştır. Aslında fikhın işlevi olan ayetlerden hüküm çıkarma ve kelamın işlevi olan ayetlerden bir dünya görüşü oluşturma görevleri de tefsire yüklenmiş, bu şekilde Kur'an yalnızlaştırılarak tek otorite kabul edilmiştir. İşte, modernistlerin klasik tefsirleri eleştirmelerinin arka planında bu algı değişmesi bulunmaktadır.⁵⁹²

Aslında gerek 18.y.y'dan itibaren İslam dünyasında görülen yenileşme hareketlerinde gerekse tefsirde Abduh ve arkadaşlarının başlattığı harekette amaç, işgal güçlerinin egemenliğine karşı durmaktır. Ancak sonuç onlara tam anlamıyla tabi olmak, hayatı ve olayları hatta kendi dinimizi onların gözüyle okumak oldu. Batı'ya karşı durmak adına başlatılan sürecin bizzat kendisi "Batılılaşma" sürecinin başlatılması haline gelmiştir.⁵⁹³ Bu süreç bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde Batının bizde sorun olarak gördüklerini bizim de sorun olarak algılamamıza sebep oldu. Kur'an'ı anlama büyük oranda kadının şahitliği, kölelik, çok eşlilik, özgürlük, eşitlik, faiz, hadler, şura gibi konulardan ibaret görüldü. Ve bunlar da Batılı kavramların referansı ile çözüme kavuşturulmaya çalışıldı.

Bugün gelinen noktada her iki bakış açısının da Müslümanların sorunlarına kalıcı çözümler getirebildiklerini söylemek zor görünmektedir. Zira Müslümanlar hâlâ aynı sorunlarla boğuşmaktadırlar. Geleneği tamamen dışlayıp modernizmi kucaklamak da modernizmi yok saymak da son derece zordur. Bugünün müslümanı hâlâ "modern dünyada nasıl Müslüman kalınır?" sorusunun cevabını sağlıklı bir şekilde verebilmiş değildir.

---

⁵⁹² Geleneksel anlayışın modernistlere verdiği cevaplar ve eleştirilerinin detayları için şu kaynaklara bakılabilir: Mehmet Paçacı'nın **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, isimli eseri tamamen bu konuya ayrılmıştır. Ayrıca bkz. Düccane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası", **İslamiyat II**, S. 4, Ankara, 1999; İsmail Çalışkan, "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşa Edilmesinin Gerekliliği Üzerine", **İslamiyat**, C. 8, S.1, Ankara, 2005, ss. 11-24; Düccane Cündioğlu, **Anlamın Tarihi**, Tibyan Yayınları, İstanbul, 1997; Şevket Kotan, "İslam Geleneğinin Dönüşümü ve Tarihselcilik Sorunu", **Bilimname**, S. VI, 2004/3, s. 126; Erdal Baykan, "Kur'an Vahyi ve Tarih", **İslamiyat bülteni II**, 2004, s. 26-28. Bunların yanında İsmail Kara'nın *Din İle Modernleşme Arasında* isimli kitabında da konuyla ilgili eleştiriler mevcuttur.

⁵⁹³ Paçacı, "Oryantalizm ve Çağdaş İslamcı Söylem", **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?** s. 22.

II. M. F. VECDİ'NİN TEFSİR GÖRÜŞLERİNİN YAŞADIĞI DÖNEM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Ferid Vecdi Döneminin Analizi

Bir önceki bölümde Muhammed Ferid Vecdi'nin yaşadığı dönemin kısa bir panoraması verilmeye çalışıldı. Peki, bu ortam Vecdi'nin tefsirini nasıl etkiledi? Öncelikle her müfessirin tefsirine yaşadığı çağı yansıtacağı gerçeği hatırlanmalıdır. Vecdi'nin tefsiri ve tefsirle ilgili görüşleri de bir anlamda yaşadığı çağda Kur'an'a ve tefsire bakışın bir aynası durumundadır. Özellikle tefsirinin öncesinde kaleme aldığı mukaddime dönemin tartışmalarını ve sorunlarını gözler önüne sermektedir.

Bu bölümde Muhammed Ferid Vecdi'nin tefsir görüşlerini yaşadığı dönem açısından değerlendirmek derken kastedilen Mısır özelinde yapılacak bir değerlendirmedir. Zira XX. asır her alanda olduğu gibi tefsir açısından da değişim ve buna bağlı olarak da çeşitliliğin arttığı bir asır olmuştur. Kısa bir özeti bir önceki bölümde sunulmuştur. Burada çalışmanın sınırlarını aşmamak adına Vecdi'nin tefsir görüşleri daha çok Mısır'daki değişimler dikkate alınarak yapılacaktır. Mısır bu anlamda öncü bir yerdir. Müslüman dünya ilk kez Batı'yla Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle karşılaşmış pek çok alanda olduğu gibi tefsir alanında da değişimler orada ortaya çıkmıştır.

“Değimeyen tek şey değişimdir” sloganının adeta nas gibi kabul edildiği bir dönemde Kur'an'a ve tefsire yaklaşım da eski anlayış çerçevesinde kalmamıştır. Modern zamanlarda tefsirden beklenenler ve tefsirin işlevi değişmiş görünmektedir. Bu değişimin bir sonucu olarak özellikle de son yüzyılda tefsirin işlevi, bugün nasıl bir şekil alması gerektiği sorgulanmaya başlamıştır ve bu sorgulama halen devam etmektedir.⁵⁹⁴

Kur'an tefsiri her dönemde o dönemin ihtiyaçlarını karşılama görevi görmüştür, denilebilir. Hz. Peygamber döneminde yapılan tefsirle sonraki dönemlerde yapılan

⁵⁹⁴ Örnek olarak bu çalışmada künyeleri verilen Mustafa Öztürk'ün **Kur'an ve Tefsir Kültürümüz**, Fazlurrahman'ın **İslam ve Çağdaşlık**, Şehmus Demir'in **Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması**, Mehmet Paçacı'nın **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, isimli çalışmalarına; ayrıca Şehmus Demir'in “Değişim Süreci Açısından Kur'an Yorumu Üzerine”, isimli makalesine bakılabilir.

tefsirlerin muhtevaları dikkate alındığında bu farklılık ortaya çıkmaktadır. Özellikle Raşit Halifeler dönemiyle başlayan genişleme ve farklı kültürlerle karşılama pek çok problemi de beraberinde getirmiştir. Bunun tabii bir sonucu olarak Müslümanlar problemlerinin çarelerini öncelikle Kur'an'da aramışlar bu da tefsirlerde görünür olmuştur. Örneğin Razi'nin tefsirinde ortaçağ Helen kültürüyle karşılaşmanın izlerinin görüldüğü söylenmiştir.⁵⁹⁵ Hemen bütün araştırmacılar söz konusu karşılaşmaların en sarsıcı olanının 18.yüzyıldan itibaren Müslüman toplumların etkisi altına girdiği modern batı medeniyetiyle karşılaşması olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.⁵⁹⁶

Özellikle modern Mısır'da Kur'an genel olarak üç bakış açısıyla yorumlanmıştır: filoloji, doğa bilgisi, Müslümanların nasıl yaşaması gerektiği.⁵⁹⁷ Vecdi'nin tefsirinde de bu üç noktanın önemli olduğu görülmektedir. O, mukaddimede dili doğru ve güzel kullanmanın önemli olduğuna, kendisinin de amacının dönemin dil özelliklerini kullanarak insanlara Kur'an'ın mesajını ulaştırmak olduğuna vurgu yapar. Ancak Vecdi'de uzun dilbilgisi tahlilleri, kelime analizleri aramamak gerekir. Zira onun amacı Arapça konusundaki maharetini ortaya koymak değil, mesajı insanlara ulaştırmak olunca gramere ihtiyaç duyduğu kadar yer vermiştir.

2. Vecdi ve Bilimsel Tefsir

Jansen, Vecdi'nin tefsiri için, "*içinde çağdaş bilimsel yorumun bütünleştirildiği ilk genel Kur'an tefsiridir*" dese de tefsirin sadece bu konuya tahsis edilmediğini ayrıca belirtmektedir.⁵⁹⁸ Her ne kadar Vecdi'nin tefsiri modern bilimleri içeriyor olsa da bu sadece bazı ayetlerde yeni bulgulara değinme şeklindedir. Yoksa Vecdi, Tantavi Cevheri'nin (v. 1940) veya el- İskenderani'nin (v. 1889) yaptığı gibi ayetleri modern teorilerle uzun uzun açıklıyor değildir. Buna Enbiya Sûresi 30.ayete⁵⁹⁹ parantez içinde getirdiği açıklama örnek olarak gösterilebilir. Vecdi, söz konusu ayetleri mealen verdikten sonra "*Bu, Kur'an'ın en ilginç mucizelerindendir. Çünkü modern astronomi*

⁵⁹⁵ J.M.S Baljon, **Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler**, trc. Şaban Ali Düzgün, Fecir Yay., Ankara, 1999, ss. 13–14.

⁵⁹⁶ Baljon, a.g.e, s. 14.

⁵⁹⁷ J.J.G Jansen, **Kur'an'a Yaklaşımlar**, trc. Halil Rahman Açar, Fecir Yay., Ankara, 1993, ss. 35–36.

⁵⁹⁸ Jansen, a.g.e, ss. 100–102.

⁵⁹⁹ "*İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?*"

ilmi bu ayetleri harfiyen tekrarlar” demektedir.⁶⁰⁰ Görüldüğü gibi Vecdi burada sadece ayetin modern ilmin verileriyle örtüştüğüne değinmiş, detaylı bilgi vermekten kaçınmıştır.

İlmi tefsir taraftarları genellikle En’am Sûresi 59.ayette⁶⁰¹ geçen “کِتَابٌ مُّبِينٌ”i elimizdeki Mushaf olarak yorumlarlar ve buradan yola çıkarak da Kur'an’da her şeyin bulunduğunu iddia eder, yorumlarına bu ayeti dayanak yaparlar.⁶⁰² Vecdi’nin bu konuda onlardan ayrıldığı dikkati çekmektedir. O, Abduh gibi⁶⁰³, ayette yer alan “کِتَابٌ مُّبِينٌ”i “Allah’ın ilmi” olarak yorumlar ve ayrıntıya girmez.⁶⁰⁴

3. Vecdi’nin Tefsir Anlayışı

Klasik İslam modernizminde tefsir, “ilk asırlardaki Müslümanlar saf İslam’ı yaşadıkları için gelişmişlerdi. Bugünkü geri kalmışlığımızın sebebi onlar gibi yaşayamayışımızdır. Bu durumdan kurtulmak için Kur'an’ı onların anladıkları gibi anlamalıyız”, iddiasını temellendirmek için kullanılmıştır.⁶⁰⁵ Abduh başta olmak üzere klasik İslam modernistleri bu iddiayı delillendirmiş ve tefsiri bu amaç için kullanmışlardır. Vecdi de bu görüşü hararetle savunmuştur. O, mukaddimenin başında Kur'an’ın nazil olduğu toplumun bir tasvirini yaparak başlamış, o toplumun Kur'an gelmeden önceki durumu ile geldikten sonraki durumunu karşılaştırmış, Kur'an’ın İslam ümmeti için ne anlama geldiğini, nasıl bir etki bıraktığını, önemini anlatmıştır. Döneminde İslam ümmetinde görülen gerileme ve çöküşün en önemli sebebini Kur'an’dan uzak olmaya bağlamış ve kendi Kur'an algısını bu anlayış çerçevesinde ortaya koymuştur.⁶⁰⁶

Aslında Vecdi’nin tefsir anlayışını, eserinin kapak sayfasında, eser isminin hemen altına yazdığı şu cümle özetlemektedir: *“Bu tefsir, ilmi istilahlardan arınmış olarak, bu asrın insanının ihtiyaçlarını karşılama amacıyla sadece ehl-i sünnet*

⁶⁰⁰ Vecdi, el-Mushafu’l-Müfesser, a.g.e, s. 429.

⁶⁰¹ “Gaybın anahtarları yalnızca O’nun katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında da hiçbir tane, hiçbir yaş, hiçbir kuru şey yoktur ki apaçık bir kitapta olmasın.”

⁶⁰² Mustafa Öztürk, **Kur'an ve Tefsir Kültürümüz**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2008, s. 156.

⁶⁰³ Reşit Rıza, a.g.e., C. VII, s. 457.

⁶⁰⁴ Vecdi, el-Mushafu’l-Müfesser, a.g.e, s. 178.

⁶⁰⁵ Öztürk, a.g.e, s. 187.

⁶⁰⁶ Vecdi, Mukaddime, ss. 3–11.

imamlarının ve müfessirlerin önderlerinin (قطاب) görüşlerine dayanarak kaleme alınmıştır.”

Bu cümle o dönemin öne çıkan değerlerini barındırması, bu özellikleri taşımayan oluşlarına işaretle kendisinden önce yazılan tefsirlere bir eleştiri mahiyetinde olması açısından önem arz etmektedir. Tefsirin “*ehl-i sünnet imamlarının ve müfessirlerin önderlerinin (قطاب) görüşlerine dayanarak kaleme alınmış*” olması gereksiz rivayetlerin tefsirde bulunmadığını, “*ilmi ıstıhlardan arınmış*” olması halkın Kur'an'ı anlamasının önünde engel olarak gördüğü bilgilerden tefsirini uzak tuttuğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda da daha tefsirin başında onu okumaya yönelecek insanlara “korkmayın, içinde anlamayacağımız bir şey yok” rahatlığını vermek amacıyla olmalıdır. “*Bu asrın insanının ihtiyaçlarını karşılama*” vaadi de dönemdeki tefsirlerin böyle bir özelliğinin olmadığına yapılan bir göndermedir. Zaten mukaddimede böyle bir ihtiyacın olduğunu da uzun uzun anlatır. Yaşadığı çağın ihtiyaçlarına cevap verme vaadinin Menar tefsirinde de vurgulandığı dikkati çekmektedir.⁶⁰⁷

Tefsirin “*sadece (تِي) ehl-i sünnet imamlarının ve müfessirlerin önderlerinin görüşlerine*” dayanıyor oluşu, o dönemde ortaya çıkan sapkın görüşleri ihtiva etmediğini göstermek ve tefsirin güvenilirliğini artırma çabası olarak da okunabilir.

Tefsir tarihiyle ilgili yapılan araştırmalarda eski tefsirler, ilmi ıstıhları barındırdığı dolayısıyla belli bir elit zümreye hitap ettiği, bunun için de halkın Kur'an'ın hitabıyla doğrudan muhatap olamadığı iddialarıyla eleştirilmektedir.⁶⁰⁸ Tefsirin halka hitap etmesinin Muhammed Abduh'la başladığı söylenir.⁶⁰⁹ Bu ihtiyaç Vecdi'nin tefsirinde de kendini göstermektedir. Aslında Vecdi tefsirine aldığı modern ilimlerle ilgili ayet yorumlarını da bu ihtiyacın bir yansıması olarak kabul ediyor olmalıdır. Zira müfessirin yaşadığı dönem modern ilimlerin kutsandığı ve bu ilimlere sahip milletlerin üstün kabul edildiği bir dönemdi. Kur'an'ın bu ilimleri kapsıyor en azından onlara işaret ediyor olması da söz konusu dönemin insanların içinde bulunduğu aşağılık kompleksini tamir etme işlevi görüyor olmalıdır. Aynı zamanda tefsirinde te'vilden

⁶⁰⁷ Reşit Rıza, a.g.e., C.I, s. 10.

⁶⁰⁸ Mustafa Öztürk, a.g.e, ss. 176–177.

⁶⁰⁹ Öztürk, a.g.e, ss. 177–179.

kaçınma iddiasında olan birinin tefsirinde ayetleri pozitif bilimin verileriyle açıklama girişiminde bulunması yaşadığı dönemin ona dayatması olarak da yorumlanabilir.

Vecdi tefsirinin özlü bir şekilde kaleme almayı amaçladığı için ayetlerde uzun açıklamalara, derin tahlillere rastlanmaz. O, Kur'an ve tefsirle ilgili görüşlerini veya herhangi bir ayetle ilgili uzun açıklamalarını mukaddimede veya diğer kitaplarında yapmıştır. O yüzden tefsirinde kısa göndermeler yapmakla yetinmektedir.

4. Vecdi-Abduh İlişkisi

Muhammed Ferid Vecdi, Abduh ekolünden kabul edilir. Vecdi'nin pek çok konuda ondan etkilendiği açıktır. Bunun en bariz örneği de Fil sûresindeki ebabil kuşlarının attığı taşlarla ilgili olan yorumu Vecdi'nin de benimseyip tefsirine almasıdır.⁶¹⁰

Vecdi her ne kadar Abduh ekolüne mensup bir müfessir olarak kabul ediliyor olsa da her konuda ona tabi değildir. Örneğin Menar'da Kur'an'ın en iyi tefsirinin yine Kur'an vasıtasıyla gerçekleştirilebileceği savunulmuştur. Oysa –daha önce de ifade edildiği gibi-Vecdi'nin tefsirinde bu şekilde tefsir edilen sadece bir ayet bulunmaktadır. Yine Menar'da sebep-i nuzül rivayetleriyle tefsirin eleştirildiği görülmektedir. Buna göre sebep-i nuzül rivayetleri ayetlerdeki genel anlamın tarihe hapsedilmesine ve ortaya çıkmamasına sebep olmaktadır.⁶¹¹ Vecdi ise söz konusu rivayetleri önemsemekte, nüzul sebepleri bilinmeden anlamın ortaya çıkamayacağını belirtmektedir. Vecdi Abduh'a göre daha selefi bir çizgide yer almıştır.

Tefsir görüşleri açısından ele alındığında Vecdi modernist olarak konumlandırılabilir. Ancak –daha önce de belirtildiği üzere- bütün modernist düşünürleri de aynı kategoride ele almamak gerekmektedir. O, genel olarak değerlendirdiğimizde, pozitivist bir modernist değildir. Bu Kur'an'da yer alan cennet ve cehennem tasvirleriyle ilgili düşüncelerinde kendini göstermektedir.⁶¹² Oysa bir kısım

⁶¹⁰ Daha önce de değinildiği gibi Abduh, ebabil kuşlarını “mikroplar” olarak yorumlamıştı. Bkz. Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, C. II, s. 422. Vecdi de “ebabil” kelimesinin “taun mikropları olabileceğini” söylemiştir. Bkz. Vecdi, a.g.e, s. 811.

⁶¹¹ Reşit Rıza- Muhammed Abduh, **Tefsiru Kur'an'il-Hakim**, C. I, 4. Baskı, Daru'l-Menar, Kahire, 1954, s. 10.

⁶¹² Bkz. Çalışmamızda, ss. 75–76.

düşünürler arasında bu tasvirlerin gerçek olmadığı, Arap zevkinin ürünü oldukları, cennetin aslında dünya hâkimiyeti ideali olduğu gibi yorumlarda bulunmuş olanlar vardır.⁶¹³ Söz konusu ayetleri değerlendirme şekli itibariyle Vecdi selefi bir çizgidedir. Ancak o, kelami meselerde kelamiyenin metodunu kullanıp ayetleri te'vil yoluna gitmektedir.⁶¹⁴ Bazı ayetleri ise modern ilmin verilerini esas alarak açıklayan Vecdi bu yönüyle de ilmi tefsir taraftarı olarak kabul edilir. Bu durum onun ayetleri yorumlarken belli bir ekole bağlı kalmadığını göstermektedir.

5. Ferid Vecdi'ye Yöneltilen Eleştiriler

Vecdi'nin mucizeler konusuna bakışı biraz daha farklıdır. Onun bu konuya yaklaşımı modernizmin Vecdi'nin zihninde meydana getirdiği kırılmayı göstermesi açısından önemli bir örnek olarak kabul edilebilir. Gerçi o, mucizeleri inkâr etmese de – ki mucizeleri inkâr etmekle de itham edilmiştir- tam da selef âlimlerinin gösterdiği teslimiyeti göstermez. Vecdi, mukaddimede bu konuyu ele alırken peygamberlerin mucizeleri ve Salih kimselerin kerametlerinden bahsedildiğini belirterek ateşin İbrahim (as)'ı yakmaması, Musa (as)'ın asasının yılanı dönuşmesi, İsa (as)'ın ölüleri diriltmesi, Ashab-ı Kehf'in durumu, Hızır kıssası gibi ayetlerde yer alan mucizeleri örnek olarak gösterir. Hatta o, Peygamberimizin parmaklarından suların fişkırmasını da örnek olarak verir. Bütün bunları inkâr etmemekle birlikte pozitifist bir temele oturttuğu dikkati çekmektedir. Vecdi bu tür olayları şöyle açıklar, nasıl ki insan akli gücünü geliştirip maddeye hükmedebiliyor, önceden olmayan bir şeyi icad edbiliyorsa bunun gibi nefsinin bayağı şeylerden uzaklaştırıp kalbini Allah'ın gayrından saflaştırabilirse bazı dereceler elde edebilir. Allah kendisine kâinat üzerinde tasarruf gücü verir. Bunun için insan ruhi olgunluğunu ehl-i kurb ve marifet seviyesine getirmeli, ruhani güçlerini bu kesif cesedin ilgilerinden kurtarmalıdır. Vecdi bunların yanında ilmin ve aklın da dışlanmaması gerekliliğine vurgu yapmayı gerekli görür ve sözü Avrupa'da yapılan maddeötesi ile ilgili çalışmalara getirir. Orada insanın ruhani güçlerini keşif çalışmaları yaptığı bilgisini verir. Son olarak da tevatüren ve sahih rivayetle gelen peygamber

⁶¹³ J. M. S, Baljon, a.g.e, s. 126.

⁶¹⁴ Selefiye ve kelamiyenin görüşleri için şu eserlere müracaat edilebilir; Süleyman Uludağ, **İslam Düşüncesinin Yapısı**, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, b.a; A. Saim Kılavuz, **İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş**, 4. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1998, b.a.

mucizelerinin ve evliya kerametlerinin sahih olduğunu söyler.⁶¹⁵ Görülebileceği gibi Vecdi, sahih rivayetleri dışlamamakla beraber nisbeten pozitivist bir açıklamayla konuyu “ilmi” bir şekilde ele almaktadır. Daha önce de vurgulandığı gibi düşünür, kendi döneminin insanlarına İslami konuları anlatırken modern ilmin verilerinden istifade etmenin daha ikna edici olacağını düşünmüş ve maddeci zihniyetle mücadele edeyim derken dini maddeci bakış açılarıyla açıklama yoluna gitmiştir.

Vecdi’ye yöneltilen eleştiri noktalarından biri de yaşadığı çağın değerlerini İslam üzerinden meşrulaştırma gayreti içinde olmasıdır.⁶¹⁶ Aslında bu çok da haksız bir eleştiri sayılmaz. Şefaath konusuna yaklaşımı bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Vecdi bu konuyu yaşadığı çağın yükselen değerlerinden olan “hürriyet” meselesiyle bağlantılı olarak ele alır. Ona göre diğer dinlerde insanların kurtuluşları az bir topluluğun veya bir kişinin şefaatine bağlıdır. Onlar Allah’ı yeryüzünün sultanları gibi tasavvur etmekte ona yaklaşımın ancak ona yakın olanların veya ileri gelenlerden birinin vesilesiyle olacağını düşünmekteydiler. Oysa Müslüman Halıkı mahlûka benzetmekten münezzehtir. O Erhamurrahimindir. Onunla kulları arasında perde yoktur. O, dualara icabet eder.⁶¹⁷ Mü’minin Allah’a ulaşmak için ihtiyacı olan şey salih ameldir. Başkasına ihtiyacı yoktur. Şefaatin olması ancak Allah’ın izniyle sınırlı ve bağışlanmayı hak eden bazı kişilere nisbetledir.⁶¹⁸ Vecdi’nin Hz. Peygamber’in günahkârlara şefaath edeceğiyle ilgili hadisi doğru kabul ettiğini de burada belirtmiş olalım.⁶¹⁹

Vecdi’ye göre Avrupa’nın dinden uzaklaşmasının en önemli sebebi şefaath ve vasıtalarlardır. Bu son asrın insanı hürriyet ve eşitlik duygularıyla gönderilmiştir. Bu tasavvur da sadece İslam’da vardır. İslam insanla Allah arasındaki perdeleri

---

⁶¹⁵ Vecdi, Mukaddime, ss. 169–170.

⁶¹⁶ Abdülhalim Üveys, a.g.m, s. 453.

⁶¹⁷ Bkz. Kur’an-ı Kerim Kaf 50/16.

⁶¹⁸ Kur’an-ı Kerim Bakara 2/255; Necm 53/26.

⁶¹⁹ Vecdi, Mukaddime, a.g.e, s. 174.

kaldırmıştır.⁶²⁰ Vecdi sözlerine (son iki dipnotta işaret ettiklerimize ilaveten) En'am Sûresi 161–164.ayetleri delil getirmiştir.⁶²¹

Görüldüğü üzere Vecdi şefaati dönemindeki benzer görüşler gibi en genel anlamıyla reddetmiştir. Onu diğerlerinden ayıran husus Vecdi'nin bu reddedişi çağının yükselen değerleri olan hürriyet ve eşitliğe aykırı olması ile temellendiriyor oluşudur.

Aslında nüzul sebepleri dışında rivayetler aktarmaktan kaçınan Vecdi'nin bazen ayetin anlaşılması açısından çok da önemli olmayacak rivayetler aktardığı dikkat çekmektedir. Örneğin Bakara sûresi 55–59.ayetlerde⁶²² Musa (as)'ın kavmiyle ilgili kıssanın tefsirinde ilginç ayrıntılara yer verir.

Örneğin Hz. Musa'ya Allah'ı görmek istediğini söyleyen kişilerin *İsrailoğullarından 70 kişi* olduğunu, 58.ayette geçen *هٰذِهِ الْقَرْيَةَ* nin *Beyt-i Makdis veya Eriha şehri* olduğunu, Allah'ın zalimler üzerine gökten indirdiğini söylediği *رجزاً taun* olduğunu onların çoğunu helak ettiğini aktarmıştır.⁶²³ Bu rivayetlerin hepsini *قبل* lafzıyla da vermiş olsa gereksiz ayrıntıdan kaçındığını söyleyen birinin böyle ayrıntıları nakletmesi bir anlamda kendi iç tutarlılığını koruyamama olarak kabul edilebilir.

Müfessirin sebab-i nüzul rivayetlerini çok önemsemesine rağmen bu rivayetleri aktarırken pek titiz davranmadığı dikkat çekmektedir. Zira o, bazı zayıf rivayetleri tenkitsiz olarak aktarmaktadır. Bazı tefsirlerde bolca bulunan rivayetlerin Kur'an'ın anlaşılması önünde engel olduğunu düşünenmesine rağmen zayıf rivayetleri hem de

⁶²⁰ Vecdi, a.g.e, ss. 47–48.

⁶²¹ De ki: “Şüphesiz Rabbim beni doğru bir yola, dosdoğru bir dine, Hakk'a yönelen İbrahim'in dinine iletti. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi.” Ey Muhammed! De ki: “Şüphesiz benim namazım da, diğer ibadetlerim de, yaşamam da, ölümüm de âlemlerin Rabbi Allah içindir.” “O'nun hiçbir ortağı yoktur. İşte ben bununla emrolundum. Ben müslümanların ilkiyim.” De ki: “Her şeyin Rabbi O iken ben başka bir Rab mı arayayım? Herkes günahı yalnız kendi aleyhine kazanır. Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Sonra dönüşünüz ancak Rabbinizedir. O size, ihtilaf etmekte olduğunuz şeyleri haber verecektir.

⁶²² Hani siz, “Ey Mûsâ! Biz Allah'ı açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayız” demiştiniz. Bunun üzerine siz bakıp dururken sizi yıldırım çarpmıştı. Sonra, şükredesiniz diye ölümünüzün ardından sizi tekrar dirilttik. Bulutu üstünüze gölge yaptık. Size, kudret helvası ile bildircin indirdik. “Verdiğimiz rızıkların iyi ve güzel olanlarından yişin” (dedik). Onlar (verdiğimiz nimetlere nankörlük etmekle) bize zulmetmediler, fakat kendilerine zulmediyorlardı. Hani, “Şu memlekete girin. Orada dilediğiniz gibi, bol bol yişin. Kapısından eğilerek tevazu ile girin ve “hutta!” (Ya Rabbi, bizi affet) deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım. İyilik edenlere ise daha da fazlasını vereceğiz” demiştik. Derken, onların içindeki zalimler, sözü kendilerine söylenenden başka şekle soktular. Biz de haktan ayrılmalari sebebiyle, o zalimlere gökten bir azap indirdik.

⁶²³ Vecdi, el-Mushafu'l Müfesser, s. 12.

tenkitsiz olarak aktarması bir anlamda tefsiri yazma amacıyla tezat bir görüntü ortaya koymaktadır.

6. Tefsirde Dikkati Çeken Noktalar

Vecdi'nin yaşadığı dönemde kıssaların tarihi olarak gerçek olup olmadığı tartışılmıştır. Örneğin Taha Hüseyin *Cahiliye Şiiri* isimli kitabında bu konuyu da tartışmış ve büyük tepki almıştır. Hüseyin'in kitabına yazdığı reddiyede bu iddiayı da reddeden Vecdi'nin gerek mukaddimede gerekse tefsirinde bu konuya değinmemiş olması dikkat çekicidir.

Döneminin sosyal konularıyla da yakından ilgili olan Vecdi tefsirinde çok eşle evlilik, kadının şahitliği, kocası tarafından dövülmesi, faiz gibi sorunlu alanlara girmemiştir. O bu tür konulara genellikle diğer eserlerinde yer vermeyi tercih etmiştir. Örneğin kadın meselesiyle ilgili İslam'a yöneltilen eleştirilere Kasım Emin'in "*el-Mer'etü'l-Cedide*" isimli kitabına reddiye olarak "*el-Mer'etü'l-Müslime*", cahiliye şiiri ve Kur'an'da yer alan kıssalarla ilgili Taha Hüseyin'in kaleme aldığı "*fi'ş-Şi'ri'l-Cahili*" isimli kitabına reddiye olarak da "*Nakdu Kitabi'ş-Şi'ri'l-Cahili*" isimli kitaplarını yazmıştır. Ayrıca müsteşriklerin saldırılarına da çeşitli kitap ve makalelerle cevaplar vermiştir.⁶²⁴ Bu tartışmaları tefsirine taşımaması, tefsiri kısa tutma isteğinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Vecdi'nin tefsiri kendi döneminde basılış şekli, mukaddimesi ve muhtevasıyla dikkat çekmişti. Özellikle ayetleri yaşayan Arapçanın kalıplarına dökerek açıklaması kendisinden sonraki pek çok müfessir için de örneklik teşkil etmiştir.⁶²⁵

Çalışmanın ikinci bölümünde müfessirin batıda ruhçulukla ilgili yapılan çalışmalardan etkilendiği anlatılmıştı. Bu konunun sadece Vecdi'yi etkilemediği anlaşılmaktadır. Zira Baljon, Cevahir'in birinci cildinde 84 ve devamındaki sayfalarda yer alan bir bölüm aktarır. Cevheri orada şöyle demektedir: "*Müslümanlar - Amerika'nın değil- kendilerinin ispiirtizma biliminin temellerini attıklarının bilincinde olmalıdırlar. Çünkü Allah Bakara sûresi 67-72 ve devamındaki ayetlerde bize tekrar*

⁶²⁴ Söz konusu kitaplarla ilgili kısa bilgiler bu çalışmada müellifin eserlerinin tanıtıldığı bölümde verilmiştir. Bkz. s. 50-57.

⁶²⁵ J. J. G. Jansen, a.g.e, s. 101.

hayata dönüp kendisini öldüreni haber vermesi için öldürülen adama vurmamızı söylemektedir.”⁶²⁶

Vecdi, tefsirinde ayetlerin doğru anlaşılabilmesi için titiz davranmıştır. Açıklamalarda parantez içi göndermelerle yanlış anlaşılmalara önüne geçmek istemiş olmalıdır. Mesela Maide sûresi 84.ayetin⁶²⁷ mealini verirken parantez içinde “*bu söz hristiyanların Salih olanlarına aittir. Bir önceki sayfayı okuyun,*” açıklamasını yapmıştır.⁶²⁸

Vecdi tefsirini her ne kadar özlü yazmaya gayret etmişse de ilave açıklamalara ihtiyaç hissettiğinde bunu da belirterek açıklamasını da yapmıştır. Enfal sûresi 17.ayetin önce diğer ayetler gibi mealini vermiş ardından “bu ayetin açıklanmaya ihtiyacı vardır” diyerek açıklamaya geçmiştir. Vecdi’nin yaptığı açıklama şöyledir:

Bedir hadisesinde Kureyş, Müslümanlarla savaşmak için bir araya geldiğinde Rasulullah şöyle dua etti: “Kureyş bütün gurur ve kibriyle geldi. Allahım senden bana vaat ettiğini istiyorum.” İki gurup bir araya gelince eline çakıl taşları aldı, müşriklerin yüzüne “yüzünüz kurusun” diyerek attı. Bu, müşriklerin yenilmelerine sebep oldu. Savaş bitince bazı mü’minler “ben öldürdüm” demeye başladılar. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu. Ayet aynı zamanda mahzup bir şartın cevabıdır. Takdiri; onları öldürmekle övünmeyin, onları siz öldürmediniz, Allah öldürdü. Ve sen ey Muhammed (sas), attığın zaman da Sen atmadın Allah attı.”⁶²⁹

III. M.FERİD VECDİ’NİN TEFSİRİNİN ASRİMIZA YANSIMALARI

A. FAYDALANDIĞI KAYNAKLAR

1. Yararlandığı Tefsirler

Muhammed Ferid Vecdi’nin ayet yorumlarına baktığımızda genel olarak ehl-i sünnet çizgisinin dışına çıkmadığını görmekteyiz. Kendisi de zaten tefsirin elimizdeki nüshasında mukaddime başlığıyla başlangıcına yazdığı yaklaşık iki sayfalık yazıda bu duruma değinerek ehl-i sünnet âlimlerinin yolundan “kıl kadar” ayrılmadığını, kendi

⁶²⁶ J. M. S, Baljon, a.g.e, s. 118.

⁶²⁷ “Rabbimizin, bizi salihler topluluğuyla beraber (cennete) koymasını umarken, Allah’a ve bize gelen gerçeğe ne diye inanmayalım?”

⁶²⁸ Vecdi, el-Mushafu’l-Müfesser, a.g.e, s. 160.

⁶²⁹ Vecdi, a.g.e, s. 236.

görüşlerine yer vermediğini, ehl-i sünnet dışında bir âlimden istifade etmesi gerektiğinde ise bunu belirttiğini ifade etmektedir.⁶³⁰ Dolayısıyla Vecdi, eserinde genellikle kaynak göstermemiştir. Tefsire baktığımızda bu söylediğini büyük ölçüde gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Örneğin müfessir hırsızlık cezasıyla ilgili şöyle bir açıklama yapmıştır:

Hırsız erkek ve kadının her birinin sağ ellerini bilekten kesin. Kesmenin en az miktarı saklı bir yerden çalınan dörtte bir dinar ve fazlasıdır. Bu o ikisine işledikleri suçtan dolayı diğerlerine ibret olması için verilen bir cezadır. Eğer hırsızlık yapan kişi tevbe eder, bir daha geri dönmeme azmi ile durumunu düzeltirse, Allah ahrette tövbesini kabul eder. Ancak bu onu dünyada elinin kesilmesinden kurtarmaz. Bazıları da eğer tövbe eder, durumunu düzeltirse el kesme ile cezalandırılmaz, demişlerdir.⁶³¹

Aynı açıklama Razi'nin Tefsir-i Kebir isimli eserinde de karşımıza çıkmaktadır.⁶³²

Ancak Vecdi'nin bazı ayetlerin yorumlarında sınırları zorladığı da dikkatten kaçmamaktadır. Fil süresiyle ilgili yorumu bu duruma örnek olarak verilebilir. O, Fil süresinin yorumunda Abduh'un etkisinde kalmış ve klasik Sünni anlayışın dışına çıkmış, “طيور” kelimesinin “taun mikropları” olabileceğini, mikropların طيور olarak isimlendirilmesine bir engel olmadığını söylemiştir.⁶³³ Klasik tefsirlerde ise طيور kelimesinin “kuşlar” anlamına geldiği konusunda fikir birliği vardır. Ancak kuşların ve attıkları taşların şekli, cinsi, büyüklüğü gibi hususlar tartışılmıştır.⁶³⁴

2. Yararlandığı Diğer Kaynaklar

Kaynaklarda Ferid Vecdi'nin ilahiyat alanında tahsil gördüğüne dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak o, doymak bilmeyen ilim aşkının bir neticesi olarak pek çok alanda olduğu gibi ilahiyat alanında da kendini yetiştirmiş bir şahsiyettir.⁶³⁵

⁶³⁰ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e., s. 1.

⁶³¹ Vecdi, a.g.e, ss. 148–149.

⁶³² Fahrüddin er-Razi, **Tefsir-i Kebir**, Matbaatu'l-Behiyyeti'l-Mısriyye, Kahire, 1938, C. XI, s. 230.

⁶³³ Bk. Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, s. 811.

⁶³⁴ Er-Razi, a.g.e, C. XXXII, ss. 99–100; İbn Kesir, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim**, C. VIII, thk. Muhammed İbrahim el-Benna-Muhammed Ahmed Aşur-Abdülaziz Ğanim, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 506–510.

⁶³⁵ Abdülhalim Üveys, a.g.m, s. 460.

Ferid Vecdi bir yandan Gazali, İbn-i Sina, Farabi, Suyuti, İbn-i Hazm, İbn-i Teymiyye, İbn-i Kayyim gibi İslam âlimlerinden⁶³⁶ bir yandan da batılı ilim adamlarından beslenmiştir. Özellikle Mukaddime’de sıkça yabancı ilim adamlarından yaptığı atıflar, onlardan nakillerde bulunması batıdaki fikri gelişmeleri takip ettiğini göstermektedir.⁶³⁷

Kanaatimizce Vecdi’nin zihin dünyasındaki bu çeşitlilik, bütün olarak bakıldığında, tefsirine de yansımıştır.

B. TEFSİR METODUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Uyguladığı Metod

Muhammed Ferid Vecdi’ye göre Kur’an’ı okumaktan kasıt onu anlamaktır. Kur’an’ı anlamak için uzun açıklamalara gerek yoktur. Kur’an zaten en yüce lafızlara dayanmaktadır. Onun lafızlarını çözmek, yani ilahi manayı muteber tefsir kitaplarına dayandırarak insanların kullandığı dilin kalıplarına dökmek yeterli olacaktır. Müfessir şahsi fikirlerini, mezhebi görüşlerini tefsire yansıtmamalıdır.⁶³⁸

Ferid Vecdi, ayetleri tefsir ederken iki aşamalı bir metod izler. Önce *tefsiru’l-elfaz* yan başlığıyla lafızların tahlilini yapar. Burada gerekli gördüğü lafızların kelime anlamlarını verir, lügavi açıklamalar yapar, ravilerini, sıhhatini belirtmeden kıraat farklılıklarını vurgular. Bazen farklı görüşlere, birden fazla rivayete yer verse de derin tahliller, uzun açıklamalar yapmaz. Bazen rivayetleri vermekle yetinir bazen kendi görüşünü belirtir. Bu bölümde Vecdi, verdiği bir kelimenin anlamını her geçtiği yerde verir. Bu onun tefsirini diğer tefsirlerden ayıran bir özelliktir. Zira genellikle tefsirlerde bir kelimenin anlamı ilk geçtiği yerde verilir, her yerde değil. Böyle yapması okuyucunun Kur’an’ın anlamına nüfuz etmesini kolaylaştırdığı için onun tefsiri yazma amacıyla bağlantılıdır.⁶³⁹

Vecdi’nin tefsirindeki ikinci kısım *tefsiru’l-meani* adını alır. Müfessir bu bölümde ilave etmeyi gerekli gördüğü bir şey yoksa meal vermekle yetinir. Bazı

⁶³⁶ Üveys, a.g.m, s. 460–461, Vecdi, Mukaddime, a.g. e, s. 10, 69.

⁶³⁷ Örnek olarak bkz. Vecdi, a.g.e, s. 15, 17, 113.

⁶³⁸ Vecdi, a.g.e, s. 10.

⁶³⁹ Şahin Güven, a.g.m., s. 149.

ayetlerde “ayetler açıktır, izaha gerek yoktur” gibi ifadelerle açıklamayı kısa tutar.⁶⁴⁰ Sebeb-i Nüzul rivayetlerine, ayetten çıkarılması gerektiğini düşündüğü derslere bu bölümde yer verir. Vecdi, bunların dışında ilave edilmesini gerekli gördüğü açıklamaları da yine bu bölümde yapmaktadır.

Müfessir sebeb-i nüzul rivayetlerine özel bir önem verir ve söz konusu bilgi olmaksızın Kur'an'ın anlaşılamayacağını söyler.⁶⁴¹ Nüzul sebeplerini aktarırken rivayet tahlillerinden uzak durur, rivayet zincirlerini aktarmaz. Hadis rivayetleri söz konusu olduğunda dikkatli davranılması gerektiğinin altını çizmiş olsa da⁶⁴² Vecdi'nin sebeb-i nüzul rivayetlerini aktarırken aynı hassasiyeti gösterdiğini söylemek mümkün değildir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Vecdi, bazı zayıf rivayetleri de tefsirine tenkitsiz olarak almakta bir sakınca görmemiştir. Örneğin o, Ahzab Sûresi 36–37. ayetlerin tefsirinde Peygamber Efendimiz'in halasının kızı Zeynep'in güzelliğinden etkilendiği ile ilgili rivayeti herhangi bir eleştiriye tabi tutmaksızın aktarabilmiştir.⁶⁴³ Yine Felak ve Nas Sürelerinin tefsirinde Peygamber Efendimiz'e büyü yapıldığıyla ilgili rivayeti alabilmiştir.⁶⁴⁴ Bu durum Vecdi'nin kendi ilkeleriyle çeliştiğini göstermektedir.

Muhammed Ferid Vecdi'nin rivayetlere yaklaşımıyla ilgili olarak bir noktaya daha dikkat çekmek gerekmektedir. O, tefsirlerin gereksiz rivayetlerle doldurulduğundan, bunun da okuyucunun anlama nüfuz etmesini zorlaştırdığından şikâyet etmektedir.⁶⁴⁵ Oysa kendisi de –fazla olmasa bile- tefsirinde ayetin anlamına ulaşmada gerekli olmayacak rivayetleri almıştır. Örneğin Bakara Sûresi 55–59. ayetlerde Hz. Musa'ya Allah'ı görmek istediğini söyleyen kişilerin *İsrailoğullarından 70 kişi* olduğunu, 58.ayette geçen *هَذِهِ الْقَرْيَةُ* nin *Beyt-i Makdis veya Eriha şehri* olduğunu, Allah'ın zalimler üzerine gökten indirdiğini söylediği *جُرُجُودٍ* nin *taun* olduğunu, onların çoğunu helak ettiğini aktarmıştır.⁶⁴⁶

Vecdi'nin kendi ilkeleriyle çeliştiği bir başka durum da te'vil konusundaki tutumudur. O, müfessirin tefsiri kendi görüşlerinden uzak tutması gerektiğini düşünür.

⁶⁴⁰ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e., s. 230.

⁶⁴¹ Vecdi, Mukaddime, a.g.e., s. 9.

⁶⁴² Vecdi, Dairatu Mearif, a.g.e., C. VII, s. 668-669.

⁶⁴³ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e., s. 558. Rivayetin detayları ve daha geniş açıklama için bkz. Çalışmamızda s. 95-96.

⁶⁴⁴ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e., s. 815.

⁶⁴⁵ Vecdi, Mukaddime, s. 9.

⁶⁴⁶ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e., s. 12.

Kendi tefsirini de buna dikkat ederek yazdığını söyler.⁶⁴⁷ Vecdi buna rağmen ayetleri modern ilmin verilerine göre tefsir etmektedir. Örneğin o, Zümer Sûresi 6. Ayette geçen *üç karanlık* ibaresini modern tıp terminolojisini kullanarak *karın, rahim ve plesanta* olarak açıklamıştır.⁶⁴⁸ Te’vilden kaçınma iddiasında olan birinin her an değişebilecek olan bilgilerle ayetleri yorumlaması modernist bakış açısının ona dayatması olarak okunabilir. Burada şunu da ilave etmekte fayda olacaktır. Vecdi için “modern medeni ilimler”den faydalanmak Kur'an'ın ilmi açıdan muciz olduğunu gösterme yöntemidir. Ona göre bu şekilde Kur'an'ın “yüce ilimlerin asıllarını kapsadığı” ortaya çıkmış olacaktır.⁶⁴⁹ Dolayısıyla bu tür yorumlar, modernizmin Müslümanlar üzerinde oluşturduğu aşağılık kompleksini tamir etme gibi bir işlev de görüyor olmalıdır. Onun henüz doğruluğu ispatlanmamış teorileri Kur'an üzerinden meşrulaştırması “Kur'an'ı ilme tabi kılmaya çabalaması” eleştirilerine muhatap olmasına sebep olmuştur.⁶⁵⁰ Belki bunu yaparken Vecdi'nin niyeti o değildi ama sonucun söz konusu eleştiriye haklı kıldığı ortadadır.

Ferid Vecdi'nin hayatı boyunca savaş açtığı şeylerden biri hurafelerdir. O, dinin hurafelerle doldurulduğunu ve bunlardan arındırılması gerektiğini Kur'an'ın insanları bu hurafelerden kurtaracak ilahi bir kitap olduğunu savunmaktadır.⁶⁵¹ Buna rağmen Vecdi'nin ayetleri “modern hurafe”diyebileceğimiz şeylerle anlatması ayrı bir tutarsızlık olarak dikkati çekmektedir. Zira o, bazı ayetlerin açıklamalarında batıda ruhla ilgili yapılan çalışmalara göndermede bulunarak, bu çalışmalarla söz konusu ayetlerin daha “akla yakın”, “ilmi açıdan makul” olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵² Bu açıklamalar da Vecdi'deki pozitivistimin izlerini görmek açısından önemli bir örnek olarak karşımızda durmaktadır.

Muhammed Ferid Vecdi'nin tefsirinde belli bir ekole bağlı kalmadığı görülmektedir. Tefsirinde bazen selefın bazen kelamiyenin yöntemini kullanır, bazen ilmi tefsir örnekleri verir. Mesela o, cennet ve cehennemle ilgili ayetleri yorumlarken selefın yolunu kullanarak te’vilden uzak durur. Uhrevi mükâfat ve ceza ile ilgili

---

⁶⁴⁷ Vecdi, Mukaddime, a.g.e., s. 10.

⁶⁴⁸ Vecdi, el-Mushafu'l Müfesser, s. 607. Başka örnekler için bkz. Çalışmamızda s. 116–117.

⁶⁴⁹ Vecdi, Mukaddime, a.g.e., s. 11.

⁶⁵⁰ Abdülhalim Üveys, a.g.m., s. 453.

⁶⁵¹ Vecdi, a.g.e., s. 8.

⁶⁵² Konuyla ilgili örnekler için bkz. bu çalışmada s. 87.

ayetlerin sırf ruhani olduğu iddialarını eleştirir. Vecdi, ayetleri Allah bize nasıl anlatıyorsa öyle anlamamız gerektiğini söyler. Ona göre ayetlerde te'vili gerektirecek bir şey yoktur.⁶⁵³ Bunun yanında Vecdi, kelami meselelerde kelamiyenin metodunu benimsemiştir. O, özellikle Allah ile ilgili ayetlerde te'vilin vacip olduğunu, ayetleri zahiri anlamlarında anlamamanın küfür olacağını söyler. Mesela ... *قَلَمًا تَجَالَى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ* ...-... *Rabbi, dağa tecelli edince...*⁶⁵⁴ ayetinin tefsirinde müfessir, ayette kastedilenin Allah'ın dağda görünmesi değil, nurunun bir kısmının dağa yansımaya olduğunu söyleyerek ayeti te'vil etmiştir.⁶⁵⁵

Muhammed Ferid Vecdi, yaşadığı dönemin sorunlarına karşı duyarsız olmamasına rağmen bunları tefsirine taşımadığı dikkati çekmektedir. Kadının sosyal hayattaki konumu, çok eşle evlilik, faiz gibi meseleleri ayrı bir eser olarak veya makalelerinde ele almış ancak tefsirinde yer vermemiştir. Hatta Taha Hüseyin tarafından başlatılan kıssaların sıhhatiyle ilgili tartışmaya bile tefsirinde değinememiştir. Bu da tefsirini kısa tutma isteğinin bir sonucu olmalıdır.

Neshi bir yöntem olarak tefsirinde kullanan Vecdi, onu İslam'ın evrenselliği üzerinden temellendirmiştir. Yani o, İslam bütün zamanlara hitap eden bir din olduğu için ahkâm ayetlerinde neshin kaçınılmaz olduğunu ifade etmekte, neshe karşı çıkanları şiddetle eleştirmektedir.⁶⁵⁶

2. Tefsirin Yansımaları

Muhammed Ferid Vecdi, tefsirinin mukaddimesinde tefsiri yazma sebebini anlatırken amacının yeni şeyler söylemek olmadığını ifade etmektedir. Onun derdi tefsir ilmine katkı sağlamak veya tefsir ıstılahına yeni kavramlar kazandırmak değil, insanları Kur'an'ın asıl anlamıyla buluşturmadır.⁶⁵⁷ Kanaatimizce daha kendisi hayattayken eserinin altı baskı yapması⁶⁵⁸ tefsirin dönem insanının hüsn-ü kabulüne mazhar olduğunu göstermesi açısından anlamlı bir veri olarak kabul edilebilir. Ayrıca

---

⁶⁵³ Vecdi, Mukaddime, a.g.e., s. 177.

⁶⁵⁴ Kur'an-ı Kerim A'raf 7/143.

⁶⁵⁵ Vecdi, el-Mushafu'l-Müfesser, a.g.e., s. 221.

⁶⁵⁶ Vecdi, Mukaddime, a.g.e., s. 170-172.

⁶⁵⁷ Vecdi, Mukaddime, a.g.e., s. 10.

⁶⁵⁸ Tefsirin elimizdeki nüshası 6. Baskı olup 1953 yılında basılmıştır.

Beyyumi'nin tefsirin pek çok dile çevrildiğini aktardığına bakılırsa Vecdi'nin tefsirinin ünü ülke sınırlarını da aşmıştı.⁶⁵⁹

Kanaatimizce Vecdi'nin tefsirinin bu kadar geniş bir kabul görmesinin en önemli sebebi son derece muhtasar bir tarzda kaleme alınmış olmasıdır. Bu özelliğinden dolayı Vecdi'nin tefsiri “cep tefsiri” olarak adlandırılmıştır.⁶⁶⁰

Tefsirde ilgi çeken yönlerden biri de mukaddimesinin uzunluğu ve muhtevasıdır.⁶⁶¹ Mukaddime, bir tefsir mukaddimesinden beklenmeyecek yoğunlukta felsefi bilgiler ihtiva etmekte buna karşın tefsir ilmiyle ilgili daha az bilgi bulunmaktadır.⁶⁶² Mukaddime bu yönüyle sorunlu kabul edilmektedir⁶⁶³ ki kanaatimizce de öyledir.

Vecdi'nin tefsirini farklı kılan bir başka yönü basılış şeklidir. Müfessirin Kur'an'ı yazma amacı okuyucunun Kur'an'ın ruhuna en kolay şekilde nüfuz edebilmesi olduğu için tefsiri de bu amaca uygun bir şekil almıştır. Vecdi tefsirini mushafın kenarına hamış şeklinde bastırmıştır. Böylece okuyucu ayetlere istediği zaman dönebilecektir. Jansen bu şeklin daha sonra başka müfessirler tarafından da taklit edildiğini ifade etmektedir.⁶⁶⁴ Basılış şekli itibariyle Vecdi'nin tefsiri bugün meal- tefsirlerin atası olarak kabul edilebilir. Yine Jansen'in ifadesiyle Vecdi'nin ayetleri dönemin Arapçasının kalıplarına dökerek açıklaması kendisinden sonraki pek çok müfessir için örneklik teşkil etmiştir.⁶⁶⁵

---

⁶⁵⁹ Muhammed Receb Beyyumi, a.g.e., s. 95. Yazar bu diller konusunda bilgi vermemektedir.

⁶⁶⁰ Abdülhalim Üveys, a.g.m., s. 95.

⁶⁶¹ M. Taha Hâciri, a.g.e., s. 89.

⁶⁶² Mukaddimenin muhtevası çalışmamızda 67–68. sayfalarda verilmiştir.

⁶⁶³ Şahin Güven, a.g.m., s. 146-147.

⁶⁶⁴ Jansen, a.g.e., s. 101.

⁶⁶⁵ Jansen, a.g.e., s. 101.

SONUÇ

Muhammed Ferid Vecdi son dönemde yaşamış önemli bir müfessir ve mütefekkindir. Burada “son dönem”le kastedilen, modernist düşüncenin hâkim olduğu 18. yüzyıl ve sonrasıdır. Dolayısıyla müfessirin yetiştiği sosyal, kültürel ve ilmi vasatı yönlendiren temel saiklerden biri modernite olmuştur. Bunun için de çalışmaya modernizm kavramının açıklanmasıyla başlamıştır.

Müfessirin doğum yeri olan Mısır, İslam dünyası açısından önemli bir ülkedir. 1798 sadece Napolyon’un Mısır’ı işgali değil aynı zamanda modernist düşüncenin İslam dünyasını işgalinin başladığı gündür. Tefsirciliğini incelediğimiz Muhammed Ferid Vecdi, Mısır’ın siyasi, sosyal, kültürel, ilmi her açıdan karmaşa içinde olduğu bir dönemde yaşamıştır. Vecdi’nin düşünce yapısının şekillenmesinde bu karmaşanın inkâr edilemez bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Vecdi’nin tefsirini döneminin tefsirlerinden ayıran en önemli özelliklerden biri tefsirinden ayrı olarak da bastırıldığı mukaddimesidir. Vecdi, bu mukaddimede neden Kur’an’ı tefsir ihtiyacı duyduğunu, dönemdeki insanların Kur’an’a bakışlarını, Kur’an’ın İslam ümmeti için ne anlama geldiğini anlatmış, imânî konulardan, Kur’an’la ilgili genel bilgilerden Kur’an’ın bazı meselelere nasıl baktığından ve Kur’an ilimleriyle ilgili bazı konulardan bahsetmiştir. Mukaddimede din felsefesi ve kelamla ilgili bahislerin çokluğu dikkat çekmekte ve eleştirmektedir. Bu durum o dönemde İslam’a yöneltile saldırlara cevap verme ihtiyacından kaynaklanıyor olmalıdır.

Vecdi mukaddimede yabancıların sözleriyle de iddialarını delillendirme yoluna gitmektedir. Bunun nedeninin onları ya da dinlerini övmek değil, kendi sözüne düşmanından getireceği delilin daha ikna edici olduğunu düşünmesi olduğunu söylemektedir.

Vecdi’nin tefsiri önce *Safvetü’l-İslam fi Tefsiri’-Kur’an* adıyla basıldı. Daha sonra *el-Mushafu’l-Müfesser* adını aldı. Tefsir, ayetlere ulaşmak okuyucu için kolay olsun diye mushafa hamış şeklinde basıldı. Sonraları dönemindeki diğer tefsirler

tarafından da taklit edilen bu tarz, bugünkü meal-tefsirler gibidir ve onların atası olarak kabul edilebilir.

Vecdi, Kur'an'ı yazma amacını ümmetin o günkü durumuyla bağlantılı olarak ele almaktadır. O da diğer klasik İslam modernistleri gibi Müslümanların batı karşısındaki durumunu Kur'an'dan uzak olmaya, onun rehberliğinden yeterince faydalanamamaya bağlamaktadır. Tefsirlerdeki uzun açıklamaların ve israili rivayetlerin Kur'an'ın anlaşılması önünde engeller olduğunu, aslında ilahi mananın son derece açık olduğunu, söylenmesi gerekenlerin geçmişte selefi salihin tarafından söylendiğini ifade eder. O tefsirini yeni şeyler söylemek için değil, Kur'an lafızlarını dönemin Arapçasının kalıplarına dökmek için kaleme almıştır. Böylece modern insan Kur'an'ı daha iyi anlayabilecektir.

Müfessirin yaşadığı dönemde en çok tartışılan konulardan biri, Kur'an'ın başka dillere çevrilmesi meselesi idi. Vecdi bu konuda çevrilmesi gerektiğini düşünenler arasında yer almıştır. Ona göre Kur'an, başka dillere çevrilmezse Arap diline hapsedilmiş olur. Batılı bazı bilim adamlarının Kur'an hakkındaki olumlu sözlerini aktaran Vecdi, bu insanların Kur'an hakkındaki olumlu düşüncülerinin kendi dillerinde yapılmış tercüme sayesinde olduğunu söyleyerek tercüme edilmemesinin Kur'an'ı mahallileştireceği tehlikesine dikkat çekmiştir.

M. Ferid Vecdi önceki ve kendi dönemindeki tefsirleri gereksiz ayrıntılara girmiş olmaları ve dili kullanmada yeterince özenli davranmamış olmaları konularında eleştirmiştir. Kendisi bu konuda son derece titiz davranmıştır.

Surelerin tertibinin sahabe içtihadı ile olduğu görüşünü kabul eden Vecdi, nüzul sebebi rivayetlerini önemsemekte bunlara dini pratiğe geçirme yöntemi bilgisi olarak bakmaktadır. Vecdi, nesih olgusunu kabul etmekte, nesih meselesi üzerinden İslam'a saldıranları eleştirmektedir. Ona göre nesih bir tür toplumsal değişime uyum mekanizmasıdır. Tefsirinde nasih-mensuh ayetler konusunda bilgilendirmelerde bulunan müfessir, neshi ahkâm ayetleri için geçerli kabul etmektedir.

Vecdi, müteşabihati yalnız Allah'ın bilebileceğini savunan gurubun içinde yer almış, tefsirinde mukatta harfleri geçtikçe konuyla ilgili rivayetleri sıralamış ancak genellikle tercih belirtmekten sakınmıştır.

Hayatını materyalizmle mücadeleye adayan Vecdi, ruhun, dolayısıyla da madde ötesi âlemin varlığını ispatlayabilmek adına ruhçuluk öğretilerine sarılmıştır. Batıda ruhla ilgili yapılan çalışmaların, ruh çağırma seanslarının ruhun varlığını ispatladığına inanmaktadır. Peygamberlere iman, mucizeler gibi bir takım imânî meseleleri de ruhçuluk üzerinden anlatan müfessir, ruhçuluğun bazı ayetleri anlamada kolaylık sağladığını savunmakta ancak ruhçuluğun temel iddialarından olan tenasühe inanmamaktadır. Yine de dini hurafelerden arındırma amacıyla olan birinin “modern hurafe” diyebileceğimiz böyle bir şeye bu denli inanması paradoksal görünmektedir.

Vecdi'nin tefsirinin rivayet malzemesi açısından zayıf olduğu görülmektedir. Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine bir kez yer veren Vecdi'nin tefsirinde sadece sebab-i nüzul rivayetleri bulunmaktadır. Mezhebi ve sufi yorumlardan da kaçınan Vecdi'nin bu tavrı, tefsirini kısa ve öz olarak kaleme alma isteğinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Tefsirinde nüzul sebebi rivayetlerine yeri geldikçe değinmiş ve sebab-i nüzul rivayetlerinin Kur'an'ı anlama noktasındaki önemine vurgu yapmıştır. Bu rivayetleri aktarırken *نزلت*, *روي*, *نزلت هذه الآية*, *نزلت*, *كان سبب نزوله* gibi kalıp ifadeler kullanmaktadır.

Vecdi, kıssalarla ilgili rivayetleri aktarırken rivayeti bazen tenkitsiz aktarmış, bazen birden fazla rivayet nakledip içlerinden birini tercih etmiş, bazen de tercih belirtmeksizin rivayetleri sıralama yoluna gitmiştir. Bazen de o, kıssayı Kur'an'ın aktardığı şekilde mealen aktarmış, çıkarılması gereken dersi belirtmekle yetinmiştir. Vecdi en genel anlamıyla israiliyattan ise uzak durmuştur.

Müfessir ayetleri iki aşamada açıklamaktadır. Önce “tefsiru'l-elfaz” başlığıyla gerekli gördüğü kelimelerin kısa açıklamalarını, dilbilimsel tahlilleri yapar, “tefsiru'l-meani” başlığıyla da anlamı mealen aktarır gerekli gördüğü yerlerde kısa açıklamalarda bulunarak nüzul sebebi rivayetlerine değinir. Bazen bütün bir süreyi kelime izahlarını yaparak açıklar. Vecdi kelime izahlarını yaparken genellikle kaynak belirtmez, lügat konularındaki ihtilaflara girmez, şiir veya başka bir şekilde istişhadda bulunmaz.

Müfessir, kapalı gördüğü bazı lafızları açıklamak, bazı kelimelerin tekil veya çoğullarını belirtmek, harf-i cer değişikliğiyle anlamı değişen fiillere vurgu yapmak, bazı kelimeleri zıddıyla açıklamak, kelimenin müzekker ve müennes olarak da kullanılabilmesine işaret etmek, bazı kelimeleri lügat anlamlarının yanında ıstılahi anlamlarıyla da açıklamak, fiillerin mazi, muzari ve mastarlarıyla birlikte anlamlarını beyan etmek gibi çeşitli şekillerde dilbilimsel tahlillerde bulunmuştur.

Ayetleri nahiv kuralları çerçevesinde de değerlendiren Vecdi, isim fiilleri belirtmiş, bazı harflerin işlevlerine işaret etmiş, bazı ibarelerin irabını yapmış, hazıflere işaret etmiş, bedelleri zikretmiştir. Bazen de ayetleri belagat ilmi çerçevesinde değerlendirmiştir.

Vecdi tefsirinde farklı kıraat vecihlerine işaret etmeyi de ihmal etmemiştir. Ancak o, kıraat imamlarının isimlerini zikretmemiştir. Eğer farklı kıraat vecihleri anlamın değişmesine sebep oluyorsa onu belirtmiş ve ayeti ona göre tefsir etmiştir.

Vecdi, fıkhi ayetlerin açıklanmasında seçici davranmış, her fıkhi ayeti tefsir etmemiş, özellikle zina, zina iftirası, adam öldürme konularında açıklama yapmıştır. Yaptığı açıklamalarda gereksiz tafsilata girmekten sakınmış, görüşleri bazen قیل lafzıyla, bazen “usulcüler” diyerek bazen görüşü kendine izafe ederek aktarmış, bazen de ayette verilen hükmün hikmetine işaret etmiştir.

Modernizmin Müslüman toplumlarda her alanda ortaya çıkan etkisi tefsir sahasında da kendini göstermiştir. Bu dönemde tefsir algısı ve tefsirden beklenenler buna bağlı olarak da tefsirlerin muhtevaları değişmiştir. Bu dönemde çeşitli tefsir ekolleri ortaya çıkmıştır. İlmi tefsir ekolü, ictimai tefsir ekolü de denen modernist tefsir ekolü bunlardandır.

Abduh, modernist tefsir ekolünün önderi olarak kabul edilmektedir. Tefsirleri Kur'an'ı asıl gayesinden uzaklaştıran rivayetler, dilbilgisi tahlilleri, hüküm ifade eden açıklamalar ve benzerlerinden uzaklaştırmak gerektiğini savunan Abduh, tefsirine modern dünyanın verilerini almakta bir beis görmemiştir. Ashab-ı fil ile ilgili yorumu, cinlere mikroplar demesi, Darwin'in görüşlerini tefsire taşıması en göze batan

örneklerdir. Vecdi de Abduh ekolünden kabul edilmektedir. Ancak Abduh'dan ayrıldığı yönlerinin olduğu da tespit edilmiştir.

Çalışmada Vecdi'nin tefsir görüşlerinin yaşadığı dönem açısından değerlendirilmesi Mısır özelinde yapılmıştır. Tefsir her dönemde o dönemin ihtiyaçlarını karşılama işlevi görmüştür. İslam tarihinin bidayetinden bu yana Müslümanlar genişlemenin bir sonucu olarak farklı kültürlerle karşılaşmışlar, onlardan etkilenmişler ve onları etkilemişlerdir. Bu etkiler kendilerini tefsirlerde de bariz bir şekilde göstermiştir. Bu etkilenmelerin en çarpıcı olanının modern dönemler olduğu söylenmektedir. Klasik İslam modernizmde tefsir, Kur'an'ı ilk asırdakilerin anladığı gibi anlamalıyız, batı karşısındaki bu yenik durumumuzdan kurtuluşumuz buna bağlı, iddiasını temellendirmek için kullanılmıştır. Vecdi'nin de tefsirinde bu görüşü dillendirdiği görülmüştür.

Vecdi, tefsirini özlü bir şekilde yazmayı amaçladığı için onda uzun dilbilgisi tahlilleri, derin ayet analizleri görülmez.

Vecdi, ayetleri tefsir ederken belli bir ekole bağlı olarak hareket etmez. Ayetleri bazen selefi, bazen kelami bazen de ilmi tefsir metotlarına göre yorumlar.

Vecdi'nin yorumlarında dikkat çekici bir başka husus, mücadele ettiği maddeci zihniyeti ayetleri yorumlarken de kullanmasıdır. Onun mucizeler konusuna yaklaşımında bunu görmek mümkündür. Yine şefaet meselesini açıklarken çağının yükselen değerleri çerçevesinde konuyu değerlendirmesi manidardır. Bunların yanında Vecdi'nin bazı zayıf sebab-i nüzul rivayetlerini tenkitsiz olarak aktarması, diğer tefsirlerde eleştirmesine rağmen ayetleri anlamlandırmada çok da gerekli olmayan bir kısım bilgilere yer vermesi, bir müfessirin te'vilden kaçınması gerektiğini söylemesine rağmen ayetleri modern ilmin verileriyle açıklama çabası onun tefsirinde tenkit edilecek noktalar olarak karşımıza çıkmıştır.

Tefsirin henüz kendisi hayattayken altı baskı yapması, pek çok dile çevrilmiş olması dönemin öne çıkan tefsirlerinden olduğunu göstermektedir. Kendi döneminde basılış şekli, muhtevası ve mukaddimesiyle dikkat çekmiş, kendinden sonraki pek çok müfessir için de örnek olmuştur.

KAYNAKLAR

KUR'AN-I KERİM

ABALI, Nurullah, Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık Kıyafet, (basılmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2003.

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuad, **el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1990.

AKAY, Ali, "Modernliğin Başlangıcı" **Hürriyet Gösteri Dergisi**, www.felsefe.gen.tr.

AKARSU, Bedia, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, 5. Baskı, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1994.

AKTAŞ, Ümit, "Tarihin Anlamı ve Modernizm", **Bilgi ve Hikmet**, İstanbul, 1995, S. 9, ss. 92–102.

AKTAY, Yasin, "Modernizmin Aydınlanma Vehmi", **Toplumbilim**, Temmuz, 2000, S. 11, www.angelfire.com.

..... "Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü", **Bilimname**, S. VI, Kayseri 2004/3, ss. 131–151.

..... "Modernist Yorumun Teknolojik Çıkarları", **İslam ve Modernizm Sempozyumu**, İstanbul, 1997. www.angelfire.com.

..... "Kur'an Yorumlarının Hermenotik Bağlamı", www.angelfire.com.

ANAY, Harun, "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine", **Divan Dergisi**, C.1, 2001.

ASLAN, Adnan, "Din ve Geleneksel Bakış Açısı-Seyyid Hüseyin Nasr İle Bir Mülakat", **Bilimname** VI, Kayseri 2004/3, ss. 41–50.

ATALAY, Orhan, **20.Yüzyıl Tefsir Akımı (İctimai Tefsir)**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2004.

ALBAYRAK, Halis, **Tefsir Usûlü**, Şule Yayınları, İstanbul, 1998.

ALTINTAŞ, Ramazan, "Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. VI, S. 1, Sivas, 2002, ss. 55–83.

ARMAĞAN, Mustafa, "Gelenek, Modernlik, Postmodernlik", **Bilgi ve Hikmet**, İstanbul 1995, S. 9, ss. 66–75.

- AYDEMİR, Abdullah, **Tefsirde İsrailiyat**, Beyan Yay. İstanbul, ts.
- AYDIN, Mehmet S., “Fazlurrahman ve İslam İle Çağdaşlaşmak”, **İslam ve Modernizm “Fazlurrahman Tecrübesi”- Sempozyumu**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- BALJON, Johannes Marinus Simon, **Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler**, trc. Şaban Ali Düzgün, Fecir Yayınları, Ankara, 1999.
- BAYKAN, Erdal “Kur'an Vahyi ve Tarih”, **İslamiyat bülteni II**, 2004, ss. 26–28.
- BEYYUMİ, Muhammed Receb, **en-Nehdatü'l-İslâmiyye fî Siyeri A'lâmiha'l-Muasırin**, Dımaşk, Dârü'l-Kalem, Beyrut, Darü'ş-Şamiyye, 1995, I-IV.
- BIÇKI, Doğan, “Modernizm ve Postmodernizm”, www.genbilim.com.
- BİRİŞİK, Abdülhamit, **Kıraat İlmi ve Tarihi**, Emin Yayınları, Bursa, 2004.
- ..... **Hint Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, İnsan Yayınları, 2001.
- BULAÇ, Ali, **İslam Dünyasında Toplumsal Değişme**, 4. Baskı, İz Yayınları, İstanbul, 1995.
- CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsir Tarihi**, Fecr Yayınları, Ankara, 1996, I-II.
- CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsir Usulü**, Ankara, 1982.
- CUM'A, Ğarib, “Muhammed Ferid Vecdi”, **Mecellü'l-Edebi'l-İslamiyye**, Yıl.2, S. 7, Beyrut, 1456h., ss. 50–51.
- el-CÜNDÎ, Enver, **Muhammed Ferid Vecdi**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire, 1974.
- CÜNDİOĞLU, Dücane, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası”, **İslamiyat II**, S. 4, Ankara, 1999.
- ..... **Anlamın Tarihi**, Tibyan Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÇALIŞKAN, İsmail, “Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşa Edilmesinin Gerekliği Üzerine”, **İslamiyat**, C. 8, S.1, Ankara, 2005, ss. 11–24.
- ÇELİK, Ömer, “İslam ve Modern Aklın Kullanımı”, **İslam ve Modernizm “Fazlurrahman Tecrübesi”- Sempozyumu**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÇETİN, Abdurrahman, **Kıraatların Tefsire Etkisi**, Marifet Yayınları, İstanbul, 2001.

- DEMİR, Ömer, Mustafa ACAR, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 3. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- DEMİR, Şehmus, **Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması**, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
- ..... “Değişim Süreci Açısından Kur'an Yorumu Üzerine”, **İslamiyat**, S. 4, C. 4, Ankara, 2001, ss. 217–225.
- DEMİR, Zekiye, **Modern ve Postmodern Feminizm**, İz Yayınları, İstanbul, 1997.
- DOĞAN, D. Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, İz Yayınları, İstanbul, 1996.
- DURMUŞ, Mehmet, “Din Modernizm ve Geleneğin Fevkindedir”, **İktibas Dergisi**, S. 314, Şubat, 2005.
- ELİAÇIK, R. İhsan, **İslam'ın Yenilikçileri**, Söylem Yayınları, İstanbul, 2001, I-II.
- FAZLURRAHMAN, **İslam ve Çağdaşlık**, trc. Alparslan Genç-M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998.
- GİBB, Hamilton A. R, **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, trc. Kadir Durak-Atilla Özkök-Hayrettin Yücesoy-Kenan Dönmez, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.
- GOLDZİHER, Ignaz, **İslam Tefsir Ekolleri**, trc. Mustafa İslamoğlu, Denge Yayınları, İstanbul, 1997.
- GÖRGÜN, Hilal, “Mısır”, **DİA**, XXIX, Ankara, 2004, ss. 578–584, I-XXXIX (devam ediyor).
- GÖRGÜN, Tahsin, “İslami Tefekkür Geleneği ve Önemi”, **Bilimname VI**, Kayseri 2004/3, ss. 87–115.
- GÜNGÖR, Erol, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, 15. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.
- GÜVEN, Şahin “Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri”, **Bilimname**, C. XIX, S. 2, Kayseri, 2010, ss. 137–152.
- el-HÂCİRİ, Muhammed Tâhâ, **M. Ferid Vecdi**, Kahire 1970.
- ..... “Muhammed Ferid Vecdi”, **Mecelletu'l-Ma'hadi'l-Buhusi ve'd-Diraseti'l-Arabiyye**, C. 4, Kahire, 1973, s. 417.
- HÜSEYİN, Muhammed, **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, trc. Sezai Özel, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

- HÜSEYİN, Taha, **Cahiliye Şiiri Üzerine**, çeviren ve notlandıran Şaban Karataş, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
- HOCAOĞLU, Durmuş, “Milliyetçilik ve Modernist Teoriler:1”, **Yeni Çağ [Analiz]**, edisyon, İstanbul, 2004, ss. 9–10.
- İBN KESİR, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim**, I-VIII, thk. Muhammed İbrahim el-Benna-Muhammed Ahmed Aşur-Abdülaziz Ğanim, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1985.
- İBNU'L- CEZERİ, **Takribu'n-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr**, thk. ve takdim İbrahim Atve İvaz, Şeriketü Mektebe ve Matbaatu Mustafa, Kahire, 1961.
- JANSEN, J. J. G, “Muhammad Farid Wadji”, **The Encyclopedia of Islam**, (New Edition), Leiden, 1993, ss. 439.
- ..... **Kur'an'a Yaklaşımlar**, trc. Halil Rahman Açar, Fecr Yayınları, Ankara, 1993.
- KALE, Nesrin, “Modernizmden Postmodernist Söylemlere Doğru”, **Doğu Batı, Yeni Düşünce Hareketleri Özel Sayısı-Mayıs-Temmuz**, Ankara, 2002, www.felsefeekibi.com.
- KALIN, İbrahim, “Modernizm Krizi Aşılabilir mi? (1)”, **Zaman Gazetesi**, 03. 03. 2007.
- KARA, İsmail, **Din İle Modernleşme Arasında**, 2. Baskı, İstanbul, 2005.
- KARADAŞ, Cağfer, “İslam Düşüncesinin Panoraması”, **Çağdaş İslam Düşünürleri**, ed. Cağfer Karadaş, Arasta Yayınları, Bursa, 2003.
- KAYA, Remzi, **Kur'an'da Nesih**, Bursa, 2001.
- el-KATTAN, Menna', **Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an**, 11. Baskı, Mektebetü Vehbe, Kahire, 2000.
- KEHHALE, Ömer Rıza, **Mu'cemu'l-Müellifin**, Lübnan, ty.
- KIRBAŞOĞLU, M. Hayri-Ömer Özsoy, “İslam'ın İkinci Bağımsızlık Hareketine Doğru- Hasan Hanefi İle Söyleşi”, trc. M. Hayri Kırbaşoğlu, **İslamiyat Bülteni II**, Nisan-Haziran, Ankara, 2004, ss. 3–7.
- KILAVUZ, A. Saim, **İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş**, 4. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1998.
- KOTAN, Şevket, “İslam Geleneğinin Dönüşümü ve Tarihselcilik Sorunu”, **Bilimname**, S.6, 2004/3, ss. 117–129.

- KUR'AN-I KERİM MEÂLİ, Komisyon, DİB Yayınları., Ankara, 2004.
- LAPİDUS, Ira M., **Modernizm'e Geçiş Sürecinde İslam Dünyası**, trc. İ. Safa Üstün, İFAV, İstanbul, 1996.
- MALİK bin Nebi, **Kur'an Fenomeni**, trc. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2008.
- MARSHALL, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, trc. Osman Akinhay- Derya Kömürcü, Bilim-Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- MÜFTÜOĞLU, Atasoy, "Batılılaşma Serüveni", www.iktibas.info.
- MİTCHELL, Timothy, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, trc. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- NORTHBURNE, Lord, **Modern Dünyada Din**, trc. Şahabettin Yalçın, 3. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- OKTAY, Cemil, "Modernleşme Sürecinin Evrensel Özellikleri", www.felsefekibi.com
- OKUMUŞ, Ejder, **Toplumsal Değişme ve Din**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÖZBEK, Ramazan, "Modernizm/Postmodernizm ve Kuantum Estetiği", www.kentli.org.
- ÖZSOY, Ömer-İlhami GÜLER, **Konularına Göre Kur'an**, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.
- ÖZTÜRK, Mustafa, **Kur'an ve Tefsir Kültürümüz**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2008.
- PAÇACI, Mehmet, **Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.
- er-RAVİ, Abdüssettar, "Muhammed Ferid Vecdi", **Mevsu'atu Beyti'l-Hikmeti li E'lami'l-Arabi fi'l-Karnini't-tasi' 'Aşera ve'l 'İşrin**, Bağdad, 2000, ss. 508-509.
- er-RAZİ, **Tefsir-i Kebir**, Matbaatu'l-Behiyyeti'l-Mısıriyye, C. I-XXXII, Kahire, 1938.
- RIZA, Reşit - Muhammed Abduh, **Tefsiru Kur'an'il-Hakim**, I-XII, 4. Baskı, Daru'l-Menar, Kahire, 1954.
- RUMİ, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman, **Menhecü'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hadise fi't-Tefsir**, 2. Baskı, Riyad, 1983, I-II.

SOYSALDI, H. Mehmet, M. Ferid Vecdi ve “el-Mushafu’l-Müfesser” İsimli Eserinin Tahlili, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1990.

“Muhammed Ferid Vecdi, Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, Elazığ, 1999, ss. 1–30.

ŞENTÜRK, Recep, **İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilimi**, İz Yayınları, İstanbul, 1996.

ŞİŞMAN, Nazife, **Emanetten Mülke Kadın Bedeninin Yeniden İnşası**, İz Yayınları, İstanbul, 2003.

TEKELİ, İlhan, “Modernizm ve Postmodernizm Kavramları Üzerine”, **Gösteri Dergisi**, Mayıs 1992, sy. 13, www.felsefeekibi.com.

ULUDAĞ, Süleyman, **İslam Düşüncesinin Yapısı**, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.

ÜVEYS, Abdülhalim, “Muhammed Ferid Vecdi”, **Edvau’ş- Şeria, Külliyyetü’ş- Şeria bi’r- Riyad**, Riyad 1397H. C. 8, ss. 451–487.

VECDİ, Muhammed Ferid , “**Müslüman Kadını**”, trc. Mehmet Akif Ersoy, sad. Mahmut Çamdibi, Sinan Yayınevi, İstanbul, 1972.

Dâiratu Me’ârifi’l-Karni’l-İşrin, Dairatu Mearif Matbaası, Mısır 1922–1925, I-X.

Mukaddimetu Safveti’l-İrfan fi Tefsiri’l-Kur’an, Matbaatu’ş-Şa’b, Mısır 1903.

-----
el-Mushafu’l-Müfesser, 6. Baskı, Mektebetü’l-Kahire, Kahire, 1953.

-----
el-Medeniyyetü ve’l-İslam, Mısır, 1992.

VOLL, J. Obert, **İslam –Süreklilik ve Değişim -** trc. Cemil Aydın, Cengiz Şişman, Mehmet Demirhan, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991.

“Batının Modernite İle Özdeşleştirilmesinin Yanlılığı” trc. Mustafa Arslan, **Bilimname**, S. III, Kayseri, 2003, ss. 87–99.

WİSSA, Kerim, “Bonaparte’dan Zağlul’a Mısır’da Masonluk”, trc. Yusuf Hanif, **İnkisaf Dergisi**, S.3, Mayıs 2008, www.inkisaf.net.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Ferid Vecdi”, **DİA**, İstanbul, 1988, C. XII, ss. 393–395, I-XXXIX (devam ediyor).

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel-Mahmut Özakkaş-İbrahim Tüfekçi, Azim Dağıtım, İstanbul, ts., I-X.

YILDIRIM, Ergün, **Hayali Modernlik**, İz Yayınları, İstanbul, 2005.

ez-ZEHEBİ, Muhammed Hüseyin, **'İlmu't-Tefsir**, Daru'l-Mearif, Kahire, ts.

ez-ZERKEŞİ, Muhammed b. Abdullah, **el-Burhan Fi Ulumi'l-Kur'an**, tahkik. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Mektebetü Daru't-Turas, Kahire, ts, I-II.

ZİRİKLİ, Hayreddin, **El-A'lam: Kamusu Teracimi li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa**, Beyrut, 1997.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Sema	GEYİN
Doğum Yeri ve Yılı	Bursa	15/01/1975
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	İngilizce Orta	Arapça Orta
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	1990 - 1994	Yalova İmam Hatip Lisesi
Lisans	1994 - 1999	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2000 - 2002	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora		

Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı
1.	2004	Diyanet İşleri Başkanlığı
2.		
3.		

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar Katıldığı Proje ve Toplantılar
Yayınlar:

Diğer:
İletişim (e-posta): aksusema16@hotmail.com

Tarih
İmza
Adı Soyadı

Sema GEYİN

المصباح المفسر

وضع هذا التفسير مستمداً إياه من أقوال أئمة أهل السنة
وأقطاب المفسرين خالياً من المصطلحات الفنية
توفية لحاجة أهل هذا العصر

سليمان بن غري، مؤلف

محمد زكريا

(الطبعة السادسة)

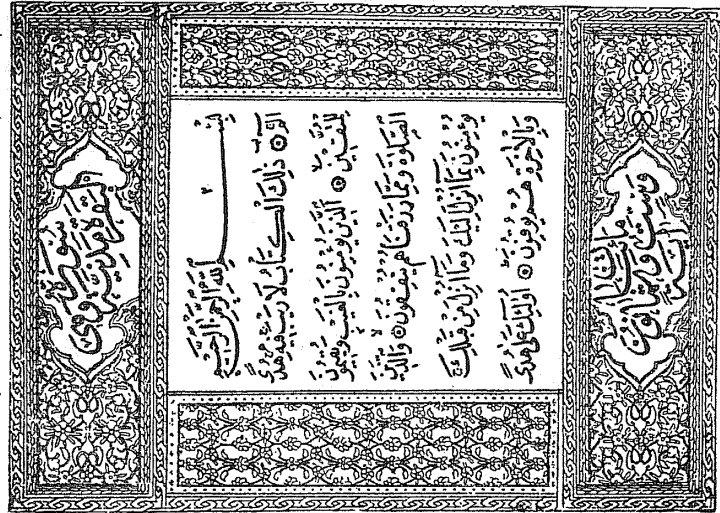
سنة ١٣٧٢ هجرية - ١٩٥٣ ميلادية

حق طبع هذا التفسير بتسميه اللغوي والمعنوي
مخووظ لمؤلفه

يطلب منه الناشر

مكتبة الفتاهية

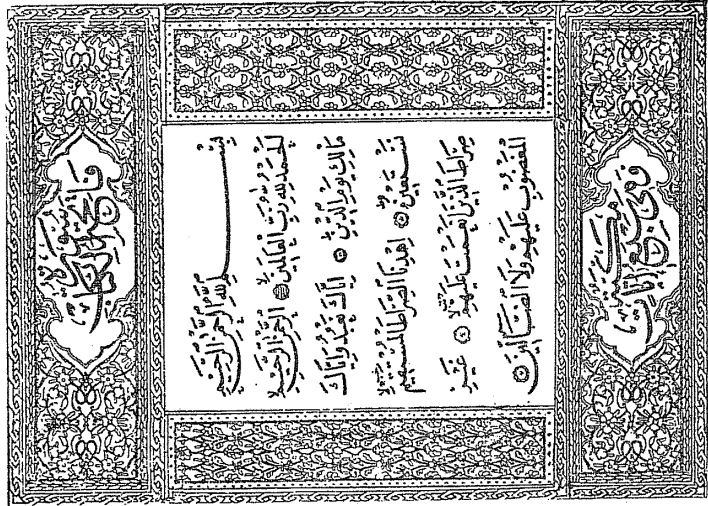
اصحابها: علي يوسف سليمان
بشاعة الصناديقية بالازهر بمصر

تفسير الأنطاقي :- (الم) هذه الحروف وغيرها ما انتجحت به بعض السور قبل انزلها
 الأسرار الخفية ، وقيل هي أسماء لله تعالى . وقيل هي إيمان لله عز وجل ، وقيل هي إشارة لإنباء
 كلام وانها كلام ، وذهب الأكثرون إلى أنها أسماء للسور . (الكتاب) المراد به هنا القرآني .

من الخلال .
 (يقون) أي
 يعقودون بلا شك
 (تفسير الآيات)
 الما أن هذا القرآن
 لا شك في كلام
 انه أنزل هناك
 لاهل القسوي
 الدين يؤمنون
 بالأمور التي لا
 تدرأها حواسهم
 كالمؤمنين الإلهية
 والعامل روحية
 ويؤمنون الصلاة
 على كل وجهها
 ويتولون أمورهم
 لمعوزا المحتاجين
 ويقومون
 بالكتاب الذي

أنزل إليك ، وبالكتاب التي أنزلت على جميع الأنبياء السابقين ، ويعتقدون بالآخرة اعتقادا لا يقو به
 شائقة من شك ، ولا يمتنع صفوه كدورة من ادتياب .

تفسير الأنطاقي :- (بسم الله الرحمن الرحيم) صفتان مبيتان من رسم . والرجعة رقة
 في القلب تحطف يبعث على الاحسان . والرحمن الخ من الرحمن وهو لا يطلق إلا على الله تعالى . ولكن
 الرحم يستعمل في غيره أيضاً . (الحمد) الحمد هو الثناء بالنسبة لما يصدر من الانسان اجتناداً من
 الأفعال الكريمة . (رب) الرب في الأصل مصدر . يعني التربة ، والتربة هي إلإخ التي إلى كما يدعى
 يسيرا ، وقد يكون

الرب صفة من
 ربة يؤد أي
 ربه فهو رب أي
 من رب أي رب .
 جمع (العالمين)
 عالم والعالم كل
 نوع من
 الكائنات يقال
 عالم الماء وعالم
 المادن الخ .
 (مالك يوم الدين)
 أي هو مصنف
 في يوم الدين
 تصرف المالك في
 ملكه . والدين
 الجزاء . ويوم
 الجزاء وهو
 القيامة .
 (إليك نبيد) أي
 تحضك بالعبادة
 (وأنا المنتهين)
 أي ونحضك

تطلب الإغارة . (هذه) أي دنائراً عندنا . (الصراط) هو الطريق جمع صراط وأصله صراط بالسين .
 (المستقيم) المستوي المشدول . (أمين) اسم فعل بمعنى استجب . وهو ليس من القرآن وليس من ضمن فاتحة به .

(تفسير الافاط) - : (باليينات) أي بالآيات الواضحات . (فردوا اليهم في اوقامهم) أي عضواها غيظاً . (مريب) أي موقع في الرية وهي الشك . يقال رايت هذا الامر مريباً ورايتي أي حدثت مني شك . (فاطم) أي خاتق يقال فطمت الله الناس . فطمم فطما أي خاتمهم . (الاجل مسين) أي إلى مياد مقدرة . (ان اتمم) أي ما تم . (تصدونا) أي تنهونا . يقال صدنا تصدنا صدنا أي منعه . (بسلطان) أي حجة . (ان نحن) أي ما نحن . (وما اتانا لانتولك على الله) أي أي عندنا لاني ان لا نتولك عليه . (سبنا) أي طرقتنا جمع سيل .

رسلهم بالبينات وقد ايدهمس في قواهمس وكالارنا
 كفرتنا وما ارسلهمس بر وانا نيك كما دعونا اليهم
 مريبس قال رسلهمس في الله شك كما طر السمرات
 والا رسلهمس كفهمس فوكم مزمع فوكم فوكم كزال
 اعلمس قائل ان اسدنا بشرتنا كما يريدون ان تصيدوا
 عننا كما يقينا باونا كما نسلنا من سبيهمس قالسهم
 رسلهمس ان نحن لا نبرسلكم ولما كل الله من على من
 يسنا من عبادهمس وكان ان نايكمس ولسطان لا ادين
 الله على الله فليسركم ال موسوسم وما لنا ال تسول
 على الله وقد هدنا سبنا ونصبرنا على ما اذبحونا وعلى
 انه فليسركم ال تسولكمم وقال الذين كفروا لرسولهم
 قالت لهم رسلم ما نحن الا بشر مثلكم ولكن الله ين على من يشاء من عباده ففهمس بالنسبة لتبين
 الخلق اراهمس وليس لنا ان نايكمس الا اذا شاء الله ذلك واذنبه على الله فليسركم ال موسوسم .
 واي عندنا لاني ان لا نتولك على الله وقد هدانا سبنا التي نمرق بها . ولتصبرون على ما اذبحتموا على الله
 فليسركم ال تسولكمم .

رسولهمس كفهمس فوكم مزمع فوكم فوكم كزال
 اعلمس قائل ان اسدنا بشرتنا كما يريدون ان تصيدوا
 عننا كما يقينا باونا كما نسلنا من سبيهمس قالسهم
 رسلهمس ان نحن لا نبرسلكم ولما كل الله من على من
 يسنا من عبادهمس وكان ان نايكمس ولسطان لا ادين
 الله على الله فليسركم ال موسوسم وما لنا ال تسول
 على الله وقد هدنا سبنا ونصبرنا على ما اذبحونا وعلى
 انه فليسركم ال تسولكمم وقال الذين كفروا لرسولهم
 قالت لهم رسلم ما نحن الا بشر مثلكم ولكن الله ين على من يشاء من عباده ففهمس بالنسبة لتبين
 الخلق اراهمس وليس لنا ان نايكمس الا اذا شاء الله ذلك واذنبه على الله فليسركم ال موسوسم .
 واي عندنا لاني ان لا نتولك على الله وقد هدانا سبنا التي نمرق بها . ولتصبرون على ما اذبحتموا على الله
 فليسركم ال تسولكمم .

(تفسير الافاط) - : (ان اخرج قومك من الطلعات) معناه أي اخرج (وذكرهم بآيام الله) أي بوقاته التي وقعت على الامم كما يقال آيام العرب أي حروبها ووقاتها (صبار شكور) أي كثير الصبر كثير الشكر من صبيح المبالغة . (يسومونكم سوء العذاب) أي يبتغون لكم سوء العذاب . واصل السوم الذهب في ايتنا الله . وقد اجري تجرى الذهب في قوم سامت الإبل فمن سائمة . واجرى تجرى الإيتنا في قومهم سميت كذا أي اشتهت وطلبت . وفي قوله تعالى يسومونكم سوء العذاب .

(ويستخرون نساءهم) أي ويستخرون نساءهم (بلاه من ركب) أي ابتلاه بمعنى اختار . (تاذن) أي آذن بمعنى علم عدوهم . (جيد) أوعد غير انه اللب منه . (جيد) أي محمود . (تفسير المعاني) - : (ولقد ارسلنا موسى آياتنا أي جميع معجزاته أن اخرج قومك من طلعات الكفر إلى نور الإيمان وذكرهم بوقائع الحق والامر كيف ابتلاه وادعوا الحق واستخوت بجاهها وسلطانها فلم يتبنا عنها شيئا ولاشت ، إن في ذلك آيات لكل صبار شكور . واذ قال موسى لقومه اذكروا الاقربى لعمه الله عليكم إذ يجاءكم من آل فرعون بكفر ينكمس سوء العذاب يذبحون أبناءكم الذكور ويستقتلون الإناث إن في ذلك اختيارا من الله عظما لرجاسه عقولكم وقوة إيمانكم . واذ اطر ركب لا يزيدكم فضلا على فضل وإن كفرتم إن عذابا لشديد . وقال موسى لقومه إن كفرتم أتم من في الأرض جميعا فان الله لا ياتر من ذلك إلا عني حميد ألم يأبكم أقوم خبر عن الدين من قبلكم ، جاتهم رسلهم البينات فردوا اليهم في أوقامهم ، أي عضواها غيظاً . وقالوا اننا كفرنا بما ارسلنا به وانا لفي شك مما تدعونا اليه موق في الاتراب .

(تفسير الانفاظ) :- (علم الكتاب) أي علم القرآن وما هو عليه من البيان المعجز والحدثة التي لا تصارع أو علم التوراة وما فيه من البشارات برسول الله والإسلام. (الر) الأخرى التي تبدأ بها بعض السور قبل أن تبدأ، وقيل أسرار معجزة، وقيل أسماء السورة، وقيل أقسامها التي تقال وقيل إشارة لابتداء كلامها وانتهاء كلامها. (مرط) أي طريق جمعه مرط وأصله مرط (الجيد) المحمود (ويوزن) الوزن (حلول الشر وكلمة

ويقول الذين كفروا لا تنزلنا سورة ولا يؤتىنا آياتها بغيا
بين يديك ومن عندك علم الكتاب ﴿٣٤﴾

سورة ابراهيم
وهي مكية من ثمان وعشرون آية

يشهد لي من عنده علم الكتاب
الذين كفروا إنك تعلم ما قلتم
فقلت مرسل من قبل الله نينا . فقل لم
يكن أن يشهد لي الله بذلك بهذا
الوحى ويأتمى ونشر مذهبي وإن
يشهد لي من عنده علم الكتاب
السابقة فان فيها بشارات عنى
آل ، هذا كتاب أولناه اليك
لتخرج الناس من ظلمات الكفر
والجور وعلى سوا العادات . إلى ورد
الإيمان والحققة القاطنة بأذنهم
إلى صراط العزيز الحمود ، الله
(مطوف على البرزخ الجيد) الذى
له ما فى الكون كله يتصرف فيه على
مقتضى حكمته الأزلية ، والويل
للكافرين من عذاب شديد سيحل
من جزاء مجازيم فى الصلال
أولئك الذين يخترعون الحيات الدنيا وما فيها من تقاصم ومهلكات على الحياة الأخرى وما فيها من كالات
وسعادات ، ويخترعون الناس عن سواك سبيل الله وطيطون لها الوجج أولئك فى صلال بعيدا للمدى ، متوغلين
فى التطرف . وما أرسلنا من رسول قبلك إلا لسان القوم الذين يخترعون الله حل أعباء دعوتهم ليبتد لهم
حقوقهم وواجباتهم فيضل الله عن هداه من يشاء ويهتدى من يشاء وهو العزيز الحكيم .

(تفسير الانفاظ) :- (حكا عربيا) أى حكمه . فى القضاء مترجا بلسان العرب ليلس لم فيه
(واق) أى حافظ من وقاه وتقيه وقاها أى حفظه . (الحكل) أجل كتاب) أى الحكل وقت حكم يكتب
على العباد على ما يقتضيه إصلا حسم . (أم الكتاب) أى أصل الكتاب وهو اللوح المحفوظ (أولم يروا
أننا نأتى الأرض) أى نأتى أرض الكفار . (تقتضيه) من أصلها أى بما تقتضيه المسلمة منها (المعقب
لكلمة) أى لا يراد له . والمعقب
هو الذى يعقب الشيء بالإبطال
ومنه قيل لصاحب الحق معقب
بكرهه ومكرهه والمكر مستعمل
على الله والراد بالمكر هنا
التدبير .

الله ولا أشرك به لله ادعوا إليه وحده ﴿٣٥﴾ وكذلك
أولناه جعلنا عربيا ولم نأتبعه هوىءة هوىءة ما جاءك
من أعلم مالك من الله من وليك ولا وكى ﴿٣٦﴾ وكذا أرسلنا
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٣٧﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٣٨﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٣٩﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٤٠﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٤١﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٤٢﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٤٣﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٤٤﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٤٥﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٤٦﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٤٧﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٤٨﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٤٩﴾
رسلا من قبلك وجعلنا لهم آياتنا وآياتنا ﴿٥٠﴾

البلغ وعلينا الحساب . أولم ير هؤلاء الكافرون أننا نأتى أرضهم فيقتضيهما كل يوم من أطرافها ما
تقتضيهما للمسلمين ، والله يحكم لإراد حكمه وهو سريع الحساب . وقد مكر الدين من قبلهم فقلته
التدبير جيمعا ، يعلم ما تدب كل نفس فى السموات والأرض ، ويسلم الكفار يوم القيامة لمن
عاقبه البار .

تفسير الانفاط :- (في ملتان) أي في ديننا . (من خان مغاني) أي من خان موافقي وهو الموقف الذي يقفه العباد لمرة مالم وما عليهم يوم القيامة . (وخاف وعيد) أي وخاف وعيدي .
والوعد هو الوعد بالنادب . يقال وعده بالخير أو وعده بالشر . وقبل يستعمل الخبر والشر لا تفرقة .
(واستخروا) أي وطلبوا من الله الفتح الصريح على أعدائهم . أو طلبوا القضاة بينهم وبين أعدائهم من

القضاة . (وخاب كل جنار عند) أي فنتسخ لهم فألقه الموتورن وخاب كل عات متكبر معاند (من ورائه جهنم) أي من بين يديه . (ويسقي من ماء صديق) أي ويسقي من ماء هو الصديق الذي ينزل من جلود أهل النار . وهذه الجملة معطوفة على مخدوف تقديره من ورائه جهنم يأتي فيها ويسقي من ماء صديق (يتجرعه) أي يتكلف جرعه (يسقيه) أي يشمله (في يوم عاصف) المعصف اشتداد الريح . يقال عصفت الريح تمصف عصفا أي اشتدت .

(تفسير الماني) - : قال الذين كفروا بالسلام . ما إن نزع جوا من بلادنا أو دخلوا في ديننا فأوحى الله إليهم لنهلك الظالمين ولنسكنكم أرضهم من بعدهم ذلك إن خاف موقفه ما أوحى خاف وعسى ويأواه بالذئاب . وطلب الرسل النصر فمحوه وخاب كل جنار معاند . من ورائه جهنم

واقف على حافتي يلقى فيها ويسقي من صديق عتاب غليظ . مثل أعمال الكافرين كامل نار هبت عليه ريح عاصف كل مكان وما هي بيت بين يديه عتاب غليظ . مثل أعمال الكافرين كامل نار هبت عليه ريح عاصف قد ذهب كأن لم يكن فإن مجدرا أمامهم منه شيئا يوم القيامة ذلك هو الصلابة الجيد . أم تر أن الله خلق السموات والأرض على أكمل وجه والمسكاة فإني يشاهدكم ويأت خلق غيركم وما ذلك عليه تكبير .

لنخرجنكم من دونه ^١ وننزهكم ^٢ من دونه ^٣ وننزلهم ^٤ من دونه ^٥
رهبهم ^٦ لنهلكنا الظالمين ^٧ ولنسكنكم ^٨ أرضهم ^٩ من دونه ^{١٠}
من بعد يوم ذلك ^{١١} كما قسمنا ^{١٢} بينكم ^{١٣} وننزلهم ^{١٤} من دونه ^{١٥}
نزلهم ^{١٦} من دونه ^{١٧} وننزلهم ^{١٨} من دونه ^{١٩}
نزلهم ^{٢٠} من دونه ^{٢١} وننزلهم ^{٢٢} من دونه ^{٢٣}
نزلهم ^{٢٤} من دونه ^{٢٥} وننزلهم ^{٢٦} من دونه ^{٢٧}
نزلهم ^{٢٨} من دونه ^{٢٩} وننزلهم ^{٣٠} من دونه ^{٣١}
نزلهم ^{٣٢} من دونه ^{٣٣} وننزلهم ^{٣٤} من دونه ^{٣٥}
نزلهم ^{٣٦} من دونه ^{٣٧} وننزلهم ^{٣٨} من دونه ^{٣٩}
نزلهم ^{٤٠} من دونه ^{٤١} وننزلهم ^{٤٢} من دونه ^{٤٣}
نزلهم ^{٤٤} من دونه ^{٤٥} وننزلهم ^{٤٦} من دونه ^{٤٧}
نزلهم ^{٤٨} من دونه ^{٤٩} وننزلهم ^{٥٠} من دونه ^{٥١}
نزلهم ^{٥٢} من دونه ^{٥٣} وننزلهم ^{٥٤} من دونه ^{٥٥}
نزلهم ^{٥٦} من دونه ^{٥٧} وننزلهم ^{٥٨} من دونه ^{٥٩}
نزلهم ^{٦٠} من دونه ^{٦١} وننزلهم ^{٦٢} من دونه ^{٦٣}
نزلهم ^{٦٤} من دونه ^{٦٥} وننزلهم ^{٦٦} من دونه ^{٦٧}
نزلهم ^{٦٨} من دونه ^{٦٩} وننزلهم ^{٧٠} من دونه ^{٧١}
نزلهم ^{٧٢} من دونه ^{٧٣} وننزلهم ^{٧٤} من دونه ^{٧٥}
نزلهم ^{٧٦} من دونه ^{٧٧} وننزلهم ^{٧٨} من دونه ^{٧٩}
نزلهم ^{٨٠} من دونه ^{٨١} وننزلهم ^{٨٢} من دونه ^{٨٣}
نزلهم ^{٨٤} من دونه ^{٨٥} وننزلهم ^{٨٦} من دونه ^{٨٧}
نزلهم ^{٨٨} من دونه ^{٨٩} وننزلهم ^{٩٠} من دونه ^{٩١}
نزلهم ^{٩٢} من دونه ^{٩٣} وننزلهم ^{٩٤} من دونه ^{٩٥}
نزلهم ^{٩٦} من دونه ^{٩٧} وننزلهم ^{٩٨} من دونه ^{٩٩}
نزلهم ^{١٠٠} من دونه ^{١٠١} وننزلهم ^{١٠٢} من دونه ^{١٠٣}
نزلهم ^{١٠٤} من دونه ^{١٠٥} وننزلهم ^{١٠٦} من دونه ^{١٠٧}
نزلهم ^{١٠٨} من دونه ^{١٠٩} وننزلهم ^{١١٠} من دونه ^{١١١}
نزلهم ^{١١٢} من دونه ^{١١٣} وننزلهم ^{١١٤} من دونه ^{١١٥}
نزلهم ^{١١٦} من دونه ^{١١٧} وننزلهم ^{١١٨} من دونه ^{١١٩}
نزلهم ^{١٢٠} من دونه ^{١٢١} وننزلهم ^{١٢٢} من دونه ^{١٢٣}
نزلهم ^{١٢٤} من دونه ^{١٢٥} وننزلهم ^{١٢٦} من دونه ^{١٢٧}
نزلهم ^{١٢٨} من دونه ^{١٢٩} وننزلهم ^{١٣٠} من دونه ^{١٣١}
نزلهم ^{١٣٢} من دونه ^{١٣٣} وننزلهم ^{١٣٤} من دونه ^{١٣٥}
نزلهم ^{١٣٦} من دونه ^{١٣٧} وننزلهم ^{١٣٨} من دونه ^{١٣٩}
نزلهم ^{١٤٠} من دونه ^{١٤١} وننزلهم ^{١٤٢} من دونه ^{١٤٣}
نزلهم ^{١٤٤} من دونه ^{١٤٥} وننزلهم ^{١٤٦} من دونه ^{١٤٧}
نزلهم ^{١٤٨} من دونه ^{١٤٩} وننزلهم ^{١٥٠} من دونه ^{١٥١}
نزلهم ^{١٥٢} من دونه ^{١٥٣} وننزلهم ^{١٥٤} من دونه ^{١٥٥}
نزلهم ^{١٥٦} من دونه ^{١٥٧} وننزلهم ^{١٥٨} من دونه ^{١٥٩}
نزلهم ^{١٦٠} من دونه ^{١٦١} وننزلهم ^{١٦٢} من دونه ^{١٦٣}
نزلهم ^{١٦٤} من دونه ^{١٦٥} وننزلهم ^{١٦٦} من دونه ^{١٦٧}
نزلهم ^{١٦٨} من دونه ^{١٦٩} وننزلهم ^{١٧٠} من دونه ^{١٧١}
نزلهم ^{١٧٢} من دونه ^{١٧٣} وننزلهم ^{١٧٤} من دونه ^{١٧٥}
نزلهم ^{١٧٦} من دونه ^{١٧٧} وننزلهم ^{١٧٨} من دونه ^{١٧٩}
نزلهم ^{١٨٠} من دونه ^{١٨١} وننزلهم ^{١٨٢} من دونه ^{١٨٣}
نزلهم ^{١٨٤} من دونه ^{١٨٥} وننزلهم ^{١٨٦} من دونه ^{١٨٧}
نزلهم ^{١٨٨} من دونه ^{١٨٩} وننزلهم ^{١٩٠} من دونه ^{١٩١}
نزلهم ^{١٩٢} من دونه ^{١٩٣} وننزلهم ^{١٩٤} من دونه ^{١٩٥}
نزلهم ^{١٩٦} من دونه ^{١٩٧} وننزلهم ^{١٩٨} من دونه ^{١٩٩}
نزلهم ^{٢٠٠} من دونه ^{٢٠١} وننزلهم ^{٢٠٢} من دونه ^{٢٠٣}
نزلهم ^{٢٠٤} من دونه ^{٢٠٥} وننزلهم ^{٢٠٦} من دونه ^{٢٠٧}
نزلهم ^{٢٠٨} من دونه ^{٢٠٩} وننزلهم ^{٢١٠} من دونه ^{٢١١}
نزلهم ^{٢١٢} من دونه ^{٢١٣} وننزلهم ^{٢١٤} من دونه ^{٢١٥}
نزلهم ^{٢١٦} من دونه ^{٢١٧} وننزلهم ^{٢١٨} من دونه ^{٢١٩}
نزلهم ^{٢٢٠} من دونه ^{٢٢١} وننزلهم ^{٢٢٢} من دونه ^{٢٢٣}
نزلهم ^{٢٢٤} من دونه ^{٢٢٥} وننزلهم ^{٢٢٦} من دونه ^{٢٢٧}
نزلهم ^{٢٢٨} من دونه ^{٢٢٩} وننزلهم ^{٢٣٠} من دونه ^{٢٣١}
نزلهم ^{٢٣٢} من دونه ^{٢٣٣} وننزلهم ^{٢٣٤} من دونه ^{٢٣٥}
نزلهم ^{٢٣٦} من دونه ^{٢٣٧} وننزلهم ^{٢٣٨} من دونه ^{٢٣٩}
نزلهم ^{٢٤٠} من دونه ^{٢٤١} وننزلهم ^{٢٤٢} من دونه ^{٢٤٣}
نزلهم ^{٢٤٤} من دونه ^{٢٤٥} وننزلهم ^{٢٤٦} من دونه ^{٢٤٧}
نزلهم ^{٢٤٨} من دونه ^{٢٤٩} وننزلهم ^{٢٥٠} من دونه ^{٢٥١}
نزلهم ^{٢٥٢} من دونه ^{٢٥٣} وننزلهم ^{٢٥٤} من دونه ^{٢٥٥}
نزلهم ^{٢٥٦} من دونه ^{٢٥٧} وننزلهم ^{٢٥٨} من دونه ^{٢٥٩}
نزلهم ^{٢٦٠} من دونه ^{٢٦١} وننزلهم ^{٢٦٢} من دونه ^{٢٦٣}
نزلهم ^{٢٦٤} من دونه ^{٢٦٥} وننزلهم ^{٢٦٦} من دونه ^{٢٦٧}
نزلهم ^{٢٦٨} من دونه ^{٢٦٩} وننزلهم ^{٢٧٠} من دونه ^{٢٧١}
نزلهم ^{٢٧٢} من دونه ^{٢٧٣} وننزلهم ^{٢٧٤} من دونه ^{٢٧٥}
نزلهم ^{٢٧٦} من دونه ^{٢٧٧} وننزلهم ^{٢٧٨} من دونه ^{٢٧٩}
نزلهم ^{٢٨٠} من دونه ^{٢٨١} وننزلهم ^{٢٨٢} من دونه ^{٢٨٣}
نزلهم ^{٢٨٤} من دونه ^{٢٨٥} وننزلهم ^{٢٨٦} من دونه ^{٢٨٧}
نزلهم ^{٢٨٨} من دونه ^{٢٨٩} وننزلهم ^{٢٩٠} من دونه ^{٢٩١}
نزلهم ^{٢٩٢} من دونه ^{٢٩٣} وننزلهم ^{٢٩٤} من دونه ^{٢٩٥}
نزلهم ^{٢٩٦} من دونه ^{٢٩٧} وننزلهم ^{٢٩٨} من دونه ^{٢٩٩}
نزلهم ^{٣٠٠} من دونه ^{٣٠١} وننزلهم ^{٣٠٢} من دونه ^{٣٠٣}
نزلهم ^{٣٠٤} من دونه ^{٣٠٥} وننزلهم ^{٣٠٦} من دونه ^{٣٠٧}
نزلهم ^{٣٠٨} من دونه ^{٣٠٩} وننزلهم ^{٣١٠} من دونه ^{٣١١}
نزلهم ^{٣١٢} من دونه ^{٣١٣} وننزلهم ^{٣١٤} من دونه ^{٣١٥}
نزلهم ^{٣١٦} من دونه ^{٣١٧} وننزلهم ^{٣١٨} من دونه ^{٣١٩}
نزلهم ^{٣٢٠} من دونه ^{٣٢١} وننزلهم ^{٣٢٢} من دونه ^{٣٢٣}
نزلهم ^{٣٢٤} من دونه ^{٣٢٥} وننزلهم ^{٣٢٦} من دونه ^{٣٢٧}
نزلهم ^{٣٢٨} من دونه ^{٣٢٩} وننزلهم ^{٣٣٠} من دونه ^{٣٣١}
نزلهم ^{٣٣٢} من دونه ^{٣٣٣} وننزلهم ^{٣٣٤} من دونه ^{٣٣٥}
نزلهم ^{٣٣٦} من دونه ^{٣٣٧} وننزلهم ^{٣٣٨} من دونه ^{٣٣٩}
نزلهم ^{٣٤٠} من دونه ^{٣٤١} وننزلهم ^{٣٤٢} من دونه ^{٣٤٣}
نزلهم ^{٣٤٤} من دونه ^{٣٤٥} وننزلهم ^{٣٤٦} من دونه ^{٣٤٧}
نزلهم ^{٣٤٨} من دونه ^{٣٤٩} وننزلهم ^{٣٥٠} من دونه ^{٣٥١}
نزلهم ^{٣٥٢} من دونه ^{٣٥٣} وننزلهم ^{٣٥٤} من دونه ^{٣٥٥}
نزلهم ^{٣٥٦} من دونه ^{٣٥٧} وننزلهم ^{٣٥٨} من دونه ^{٣٥٩}
نزلهم ^{٣٦٠} من دونه ^{٣٦١} وننزلهم ^{٣٦٢} من دونه ^{٣٦٣}
نزلهم ^{٣٦٤} من دونه ^{٣٦٥} وننزلهم ^{٣٦٦} من دونه ^{٣٦٧}
نزلهم ^{٣٦٨} من دونه ^{٣٦٩} وننزلهم ^{٣٧٠} من دونه ^{٣٧١}
نزلهم ^{٣٧٢} من دونه ^{٣٧٣} وننزلهم ^{٣٧٤} من دونه ^{٣٧٥}
نزلهم ^{٣٧٦} من دونه ^{٣٧٧} وننزلهم ^{٣٧٨} من دونه ^{٣٧٩}
نزلهم ^{٣٨٠} من دونه ^{٣٨١} وننزلهم ^{٣٨٢} من دونه ^{٣٨٣}
نزلهم ^{٣٨٤} من دونه ^{٣٨٥} وننزلهم ^{٣٨٦} من دونه ^{٣٨٧}
نزلهم ^{٣٨٨} من دونه ^{٣٨٩} وننزلهم ^{٣٩٠} من دونه ^{٣٩١}
نزلهم ^{٣٩٢} من دونه ^{٣٩٣} وننزلهم ^{٣٩٤} من دونه ^{٣٩٥}
نزلهم ^{٣٩٦} من دونه ^{٣٩٧} وننزلهم ^{٣٩٨} من دونه ^{٣٩٩}
نزلهم ^{٤٠٠} من دونه ^{٤٠١} وننزلهم ^{٤٠٢} من دونه ^{٤٠٣}
نزلهم ^{٤٠٤} من دونه ^{٤٠٥} وننزلهم ^{٤٠٦} من دونه ^{٤٠٧}
نزلهم ^{٤٠٨} من دونه ^{٤٠٩} وننزلهم ^{٤١٠} من دونه ^{٤١١}
نزلهم ^{٤١٢} من دونه ^{٤١٣} وننزلهم ^{٤١٤} من دونه ^{٤١٥}
نزلهم ^{٤١٦} من دونه ^{٤١٧} وننزلهم ^{٤١٨} من دونه ^{٤١٩}
نزلهم ^{٤٢٠} من دونه ^{٤٢١} وننزلهم ^{٤٢٢} من دونه ^{٤٢٣}
نزلهم ^{٤٢٤} من دونه ^{٤٢٥} وننزلهم ^{٤٢٦} من دونه ^{٤٢٧}
نزلهم ^{٤٢٨} من دونه ^{٤٢٩} وننزلهم ^{٤٣٠} من دونه ^{٤٣١}
نزلهم ^{٤٣٢} من دونه ^{٤٣٣} وننزلهم ^{٤٣٤} من دونه ^{٤٣٥}
نزلهم ^{٤٣٦} من دونه ^{٤٣٧} وننزلهم ^{٤٣٨} من دونه ^{٤٣٩}
نزلهم ^{٤٤٠} من دونه ^{٤٤١} وننزلهم ^{٤٤٢} من دونه ^{٤٤٣}
نزلهم ^{٤٤٤} من دونه ^{٤٤٥} وننزلهم ^{٤٤٦} من دونه ^{٤٤٧}
نزلهم ^{٤٤٨} من دونه ^{٤٤٩} وننزلهم ^{٤٥٠} من دونه ^{٤٥١}
نزلهم ^{٤٥٢} من دونه ^{٤٥٣} وننزلهم ^{٤٥٤} من دونه ^{٤٥٥}
نزلهم ^{٤٥٦} من دونه ^{٤٥٧} وننزلهم ^{٤٥٨} من دونه ^{٤٥٩}
نزلهم ^{٤٦٠} من دونه ^{٤٦١} وننزلهم ^{٤٦٢} من دونه ^{٤٦٣}
نزلهم ^{٤٦٤} من دونه ^{٤٦٥} وننزلهم ^{٤٦٦} من دونه ^{٤٦٧}
نزلهم ^{٤٦٨} من دونه ^{٤٦٩} وننزلهم ^{٤٧٠} من دونه ^{٤٧١}
نزلهم ^{٤٧٢} من دونه ^{٤٧٣} وننزلهم ^{٤٧٤} من دونه ^{٤٧٥}
نزلهم ^{٤٧٦} من دونه ^{٤٧٧} وننزلهم ^{٤٧٨} من دونه ^{٤٧٩}
نزلهم ^{٤٨٠} من دونه ^{٤٨١} وننزلهم ^{٤٨٢} من دونه ^{٤٨٣}
نزلهم ^{٤٨٤} من دونه ^{٤٨٥} وننزلهم ^{٤٨٦} من دونه ^{٤٨٧}
نزلهم ^{٤٨٨} من دونه ^{٤٨٩} وننزلهم ^{٤٩٠} من دونه ^{٤٩١}
نزلهم ^{٤٩٢} من دونه ^{٤٩٣} وننزلهم ^{٤٩٤} من دونه ^{٤٩٥}
نزلهم ^{٤٩٦} من دونه ^{٤٩٧} وننزلهم ^{٤٩٨} من دونه ^{٤٩٩}
نزلهم ^{٥٠٠} من دونه ^{٥٠١} وننزلهم ^{٥٠٢} من دونه ^{٥٠٣}
نزلهم ^{٥٠٤} من دونه ^{٥٠٥} وننزلهم ^{٥٠٦} من دونه ^{٥٠٧}
نزلهم ^{٥٠٨} من دونه ^{٥٠٩} وننزلهم ^{٥١٠} من دونه ^{٥١١}
نزلهم ^{٥١٢} من دونه ^{٥١٣} وننزلهم ^{٥١٤} من دونه ^{٥١٥}
نزلهم ^{٥١٦} من دونه ^{٥١٧} وننزلهم ^{٥١٨} من دونه ^{٥١٩}
نزلهم ^{٥٢٠} من دونه ^{٥٢١} وننزلهم ^{٥٢٢} من دونه ^{٥٢٣}
نزلهم ^{٥٢٤} من دونه ^{٥٢٥} وننزلهم ^{٥٢٦} من دونه ^{٥٢٧}
نزلهم ^{٥٢٨} من دونه ^{٥٢٩} وننزلهم ^{٥٣٠} من دونه ^{٥٣١}
نزلهم ^{٥٣٢} من دونه ^{٥٣٣} وننزلهم ^{٥٣٤} من دونه ^{٥٣٥}
نزلهم ^{٥٣٦} من دونه ^{٥٣٧} وننزلهم ^{٥٣٨} من دونه ^{٥٣٩}
نزلهم ^{٥٤٠} من دونه ^{٥٤١} وننزلهم ^{٥٤٢} من دونه ^{٥٤٣}
نزلهم ^{٥٤٤} من دونه ^{٥٤٥} وننزلهم ^{٥٤٦} من دونه ^{٥٤٧}
نزلهم ^{٥٤٨} من دونه ^{٥٤٩} وننزلهم ^{٥٥٠} من دونه ^{٥٥١}
نزلهم ^{٥٥٢} من دونه ^{٥٥٣} وننزلهم ^{٥٥٤} من دونه ^{٥٥٥}
نزلهم ^{٥٥٦} من دونه ^{٥٥٧} وننزلهم ^{٥٥٨} من دونه ^{٥٥٩}
نزلهم ^{٥٦٠} من دونه ^{٥٦١} وننزلهم ^{٥٦٢} من دونه ^{٥٦٣}
نزلهم ^{٥٦٤} من دونه ^{٥٦٥} وننزلهم ^{٥٦٦} من دونه ^{٥٦٧}
نزلهم ^{٥٦٨} من دونه ^{٥٦٩} وننزلهم ^{٥٧٠} من دونه ^{٥٧١}
نزلهم ^{٥٧٢} من دونه ^{٥٧٣} وننزلهم ^{٥٧٤} من دونه ^{٥٧٥}
نزلهم ^{٥٧٦} من دونه ^{٥٧٧} وننزلهم ^{٥٧٨} من دونه ^{٥٧٩}
نزلهم ^{٥٨٠} من دونه ^{٥٨١} وننزلهم ^{٥٨٢} من دونه ^{٥٨٣}
نزلهم ^{٥٨٤} من دونه ^{٥٨٥} وننزلهم ^{٥٨٦} من دونه ^{٥٨٧}
نزلهم ^{٥٨٨} من دونه ^{٥٨٩} وننزلهم ^{٥٩٠} من دونه ^{٥٩١}
نزلهم ^{٥٩٢} من دونه ^{٥٩٣} وننزلهم ^{٥٩٤} من دونه ^{٥٩٥}
نزلهم ^{٥٩٦} من دونه ^{٥٩٧} وننزلهم ^{٥٩٨} من دونه ^{٥٩٩}
نزلهم ^{٦٠٠} من دونه ^{٦٠١} وننزلهم ^{٦٠٢} من دونه ^{٦٠٣}
نزلهم ^{٦٠٤} من دونه ^{٦٠٥} وننزلهم ^{٦٠٦} من دونه ^{٦٠٧}
نزلهم ^{٦٠٨} من دونه ^{٦٠٩} وننزلهم ^{٦١٠} من دونه ^{٦١١}
نزلهم ^{٦١٢} من دونه ^{٦١٣} وننزلهم ^{٦١٤} من دونه ^{٦١٥}
نزلهم ^{٦١٦} من دونه ^{٦١٧} وننزلهم ^{٦١٨} من دونه ^{٦١٩}
نزلهم ^{٦٢٠} من دونه ^{٦٢١} وننزلهم ^{٦٢٢} من دونه ^{٦٢٣}
نزلهم ^{٦٢٤} من دونه ^{٦٢٥} وننزلهم ^{٦٢٦} من دونه ^{٦٢٧}
نزلهم ^{٦٢٨} من دونه ^{٦٢٩} وننزلهم ^{٦٣٠} من دونه ^{٦٣١}
نزلهم ^{٦٣٢} من دونه ^{٦٣٣} وننزلهم ^{٦٣٤} من دونه ^{٦٣٥}
نزلهم ^{٦٣٦} من دونه ^{٦٣٧} وننزلهم ^{٦٣٨} من دونه ^{٦٣٩}
نزلهم ^{٦٤٠} من دونه ^{٦٤١} وننزلهم ^{٦٤٢} من دونه ^{٦٤٣}
نزلهم ^{٦٤٤} من دونه ^{٦٤٥} وننزلهم ^{٦٤٦} من دونه ^{٦٤٧}
نزلهم ^{٦٤٨} من دونه ^{٦٤٩} وننزلهم ^{٦٥٠} من دونه ^{٦٥١}
نزلهم ^{٦٥٢} من دونه ^{٦٥٣} وننزلهم ^{٦٥٤} من دونه ^{٦٥٥}
نزلهم ^{٦٥٦} من دونه ^{٦٥٧} وننزلهم ^{٦٥٨} من دونه ^{٦٥٩}
نزلهم ^{٦٦٠} من دونه ^{٦٦١} وننزلهم ^{٦٦٢} من دونه ^{٦٦٣}
نزلهم ^{٦٦٤} من دونه ^{٦٦٥} وننزلهم ^{٦٦٦} من دونه ^{٦٦٧}
نزلهم ^{٦٦٨} من دونه ^{٦٦٩} وننزلهم ^{٦٧٠} من دونه ^{٦٧١}
نزلهم ^{٦٧٢} من دونه ^{٦٧٣} وننزلهم ^{٦٧٤} من دونه ^{٦٧٥}
نزلهم ^{٦٧٦} من دونه ^{٦٧٧} وننزلهم ^{٦٧٨} من دونه ^{٦٧٩}
نزلهم ^{٦٨٠} من دونه ^{٦٨١} وننزلهم ^{٦٨٢} من دونه ^{٦٨٣}
نزلهم ^{٦٨٤} من دونه ^{٦٨٥} وننزلهم ^{٦٨٦} من دونه ^{٦٨٧}
نزلهم ^{٦٨٨} من دونه ^{٦٨٩} وننزلهم ^{٦٩٠} من دونه ^{٦٩١}
نزلهم ^{٦٩٢} من دونه ^{٦٩٣} وننزلهم ^{٦٩٤} من دونه ^{٦٩٥}
نزلهم ^{٦٩٦} من دونه ^{٦٩٧} وننزلهم ^{٦٩٨} من دونه ^{٦٩٩}
نزلهم ^{٧٠٠} من دونه ^{٧٠١} وننزلهم ^{٧٠٢} من دونه ^{٧٠٣}
نزلهم ^{٧٠٤} من دونه ^{٧٠٥} وننزلهم ^{٧٠٦} من دونه ^{٧٠٧}
نزلهم ^{٧٠٨} من دونه ^{٧٠٩} وننزلهم ^{٧١٠} من دونه ^{٧١١}
نزلهم ^{٧١٢} من دونه ^{٧١٣} وننزلهم ^{٧١٤} من دونه ^{٧١٥}
نزلهم ^{٧١٦} من دونه ^{٧١٧} وننزلهم ^{٧١٨} من دونه ^{٧١٩}
نزلهم ^{٧٢٠} من دونه ^{٧٢١} وننزلهم ^{٧٢٢} من دونه ^{٧٢٣}
نزلهم ^{٧٢٤} من دونه ^{٧٢٥} وننزلهم ^{٧٢٦} من دونه ^{٧٢٧}
نزلهم ^{٧٢٨} من دونه ^{٧٢٩} وننزلهم ^{٧٣٠} من دونه ^{٧٣١}
نزلهم ^{٧٣٢} من دونه ^{٧٣٣} وننزلهم ^{٧٣٤} من دونه ^{٧٣٥}
نزلهم ^{٧٣٦} من دونه ^{٧٣٧} وننزلهم ^{٧٣٨} من دونه ^{٧٣٩}
نزلهم ^{٧٤٠} من دونه ^{٧٤١} وننزلهم ^{٧٤٢} من دونه ^{٧٤٣}
نزلهم ^{٧٤٤} من دونه ^{٧٤٥} وننزلهم ^{٧٤٦} من دونه ^{٧٤٧}
نزلهم ^{٧٤٨} من دونه ^{٧٤٩} وننزلهم ^{٧٥٠} من دونه ^{٧٥١}
نزلهم ^{٧٥٢} من دونه ^{٧٥}

(تفسير الانطاقي) :- (الملك السفينة ، وهي تستعمل مفرقة جمعا . (دائمين) أي جادين مستمرين . (ظالم كفار) أي كغير الظالم كثير الكفر . (واجبتني) أي أبعدني يقال جنبته ينجبه جنبنا أي بده . (من ذريتي) أي بعض ذريتي . (واد) الوادي الأرض المحصورة . بين جبلين ويكون جبالا السيل . (توبى) أي توبل . يقال توبى توباه توبى أي مال اليه وعطفه .

والأرض وأزول من السماء ماء فأنجح يدري من الغمرات زبده كما
 ونحراكم من الغمرات التي تجري في البحر وأمر من يحكم الأمان
 ونحراكم من الشمس والقمر كآيتين ونحراكم من الليل
 والنهار ○ وأيضا من كل ما سماه الله من نعمه وأنصت
 إليه لا تحضونها إلا لأنساك نطقه كنفاة ○ وأذ قال
 إبراهيم رب اجعل هذا البلد آمنا واجنبني وبني أن نعبد
 الأصنام ○ رب إبراهيم صلحناك شيخا كبيرا وتاسيت
 بيني وبينه ومن عسى إن أراك كفورا جديدا ○ ربنا
 آتيناك من ذريتي وإبراهيم نبي وأبديت لك الحجة
 ربنا ليثبتها الصلوة فأجيبنا فؤادنا من التائبين والبر
 وأذ فهدمنا المعابد التي لم نعبد إلا الله ربنا وآتيناك
 الرزق جوار بيتك الحرم ، ربنا
 ليقيموا الصلاة على أكمل وجهها فأجده بعض الناس يمسح إليهم وأردتهم من الغمرات
 عليهم يسكرون .
 تشير هذه الآيات الأخيرة إلى ما فعله إبراهيم عليه السلام من إسكان أسرته هاجرا وبني إسماعيل
 مكة ولا يخفى أنه قد جمع هنا بناؤه البيت الحرام الذي كان ولا يزال محط رحال أمم كثيرة إلى اليوم

(تفسير الانطاقي) :- (وقرعا) أي أعلاها . فرع النجرة عصفها . فرع النبي أعلاه (كلها) أي تمرها . (اجتبت) أي استوصلت وروعت جنبتها (قران) أي استقار . (بدوا نعبد الله ككفر) أي بدلو شكر نعمته ككفر بها ، أريدوا نفس النعمة ككفر (واحلوا قلوبهم دار النيران) أي جعلوا قلوبهم يحلون أي يتلون دار الحلاك . يقال بار بيور . (وقس القران) أي وقس القر . (أندانا) جمع ند وهو الظاهر .

تأيت وورعها في السماء ○ وتوكلنا على كل حين إذ
 ربنا ونصرتنا لله الأشكال من أيمانهم يتذكرون ○
 وتوكلنا على حجة كثيرة حجة نوح وأجنت من قوف
 الأرض وكلها من قار ○ يبتسأ الله الذين آمنوا بالقران
 في الحجة الذميمة وفي الأجر ويصل الله الظالمين ويفعل
 الله ما يشاء ○ العزير الذين بدلو القصة الكريمة
 وأحلوا قلوبهم دار النيران ○ جهنم يصلونها وبئس
 القرار ○ وجعلنا إبراهيم إماما كابيضنا عن مسابغ أولاد
 فإن مصهبرك إنا نار ○ فأجبتنا على أن نعبد إبراهيم
 الصلوة ويفرقتنا عما رددنا هوسا وعاديه من قبلنا
 إن يورثنا بغير فيه ولا خلاف ○ الله الذي خلق السموات

والذي جعل الله عليهم كسرا وأمرنا بذكرهم
 يومهم يناديهم دار الهلاك جهنم
 يمشرون بارها وبئس المشرك .
 وجعل الله نظرنا أثر كرمهم في
 الملك ليصلوا عن سبيله قبل محتمرا
 فان مصيركم إلى النار . قل إلهي
 الذين آمنوا يقيموا الصلاة فانها عبود الدين وطمان النفوس ، ومفع الاوراح والطرقات إلى الله .
 ويبتلوا بما رزقناهم سرا وعلاوية من قبل أن يأتي يوم لا انتفاع فيه بعبادة ولا بمصداقة

(تفسير الانفاظ) :- (أحباب الرس) الرس كانت لقبية من بني نمود وسوا نبيهم فيها أي دسوه فيها . (أخروان لوط) سماهم أخروان لأنهم كانوا أصهاره . (أصحاب الإيكة) أي قوم شعيب والإيكة واحدة الصخر الكثير المنفج جميعاً إليك . (وقوم نوح) تبع هو ملك الجن . (قنوع عدي) أي قنوح وعدي . يقال قنح قنحاً أي تمت ووجع . والوعيد التهديد والقرع يينه وبين الوعد أن الوعد للغير والوعيد للسر . (أضيئنا) أي قمجنا ، يقال عني به يساً أي عمجته . (فأس) أي في خطف وشبهه يقال ليس الأمر يلبسه ليساً أي غلظه . ونسب القوم بالنسبة لاسما وضمه على جسمه (جبل الوريد) الجبل العرق . والوريد عرق كان مستفان لصفحة العنق والوريد يضرب به المثل في القرب . (الفلجان) المسكان الخفقان (عن الجن وعن الشمال قعيد) أي عن الجن قعيد وعن الشمال قعيداً أي قاعداً يكليس ويجالس . ويقال القعيد الواحد والمتمدد (عتيد) أي معد حاضر . (سكرة الموت) شدته الذاهبة بالعقل (ويقع في الصدور) الصدور البوق قبل إن إسرا قبل ينقع يوم القيامة في بوق فيموت كل حي ثم ينقع فيه أخرى فيجورن البعث . ولظن نحن أن النقع في البوق كناية عن مجيء موعدينا لا مائتنا ولا أحبا .

كذلك الخروج ^١ كتبنا لهم قوروسج وأصحاب ^٢
 الرس ونمود ^٣ وعاد قوروسج وأخوان لوط ^٤ وأصحاب ^٥
 الإيكة وقوروسج ^٦ كذبنا رسلكم في وعيدنا ^٧ وأضيئنا ^٨
 بفلجاننا ^٩ ولولنا قعيدنا من خلقنا ^{١٠} ولقد خلقنا ^{١١}
 الأذنات ^{١٢} ونعلم ما نوسون ^{١٣} ونسبنا رسلكم قريبا ^{١٤} من قبل ^{١٥}
 الوريد ^{١٦} إذ نبأنا النملقمان ^{١٧} عن الجن وعن الشمال قعيد ^{١٨}
 ما ليظن من قولك ^{١٩} كذبت قريبتك ^{٢٠} وسكنا ^{٢١} من سكركم ^{٢٢}
 الموت ^{٢٣} التي ذاك ما كنت منه ^{٢٤} نجد ^{٢٥} ونفخ في الصور ^{٢٦} ذاك ^{٢٧}
 نورا ^{٢٨} ونجد ^{٢٩} وجاءك من مكان بيننا ^{٣٠} مكانا ^{٣١} وسهيدا ^{٣٢}
^{٣٣} لقد كنت في غفلة ^{٣٤} من هذا فكشفنا عنك ^{٣٥} ضغائبنا ^{٣٦}
 قصرك ^{٣٧} اليوم ^{٣٨} نجد ^{٣٩} وقال قريبتك ^{٤٠} هلنا ما أدركت ^{٤١} نجد ^{٤٢}

(ساقور رشيد) ملكان إحداها يسوقه والأخر يشهد عليه وقيل السابق كتاب السبعيات والسيد كاتب الحسانات (حديد) أي جلد ناقد (وقال قريبتك) أي الملك الموكل به . وقيل القبطان الذي يلازمه (هلنا ما أدركت نجد) أي حاضر مهيأ لجنهم .
 (تفسير المعاني) - : هذه الصحيفة واضحة المعاني يكتفيها تفسير الانفاظ

(تفسير الانفاظ) :- (ق) الأحرف التي تبدأ بها بعض السور قبل إننا أسرار مسورة ، وقيل إنها أسماء الله ، وقيل إنها أقسامه تعالى ، وقيل إنها إشارة لابتهاء كلام وانتهاء كلام ، وقيل إنها أسماء تلك السور . (إذا منا) كنا تراجاً ذلك منوع (بئيد) الجواب غنوف هنا وتقديره إذا منا كنا تراجاً أترجم إلى الحياة . ذلك رجع ببئيدنا يرجع ببئيد . (كتاب غنظيل) أي حافظ لغنظيل الأضياء كلها

بئيد ^١ أي مضطرب أي مزج ^٢
 الخاتم في أصبهه ^٣ مزج أي فلق ^٤
 (فروج) أي فوق جمع فريجة ^٥
 وهي الخلال (رواسي) أي ثوابت ^٦
 جمع راسين (من كل زوج) أي صنف . (بهنج) أي حسن . (منيب) أي راجح إلى ربه . (مباركا) كثير المنافع . (حبيب) الحصيد . أي حب الزرع الذي من شأنه أن يصدد كالمسح . (أسطيات) أي طول الأرواحامل (أسست الغناء) إذا حملت أو من بسقت النخلة تمسقا إذا طالت . (اضيد) أي مضطرب أي منظم بعينه فوق بعض .
 (تفسير المعاني) - : ق وحق القرآن الحميد أي ذوق الجسد النورف على سائر الكتب . بل عجوا أن جامع منذرهم فقال الكافرون هذا شيء عجيب . إذا متنا واستخالت أجسادنا إلى تراب أننا راجعون إلى الحياة ؛ ذلك رجع ببئيد . قد علينا ما تنفصه الأرض من أجسادهم بالتخليل وعندنا كتاب نصيب كل شيء . بل كذبوا بالنبي لا جامع فهم في أمر مضطرب فثارة يقولون أنه ساحر وثارة يقولون أنه شاعر وثارة أنهم كانوا قلم ينظروا حين كفروا بالبعث إلى السماء والأرض وما فيها من العجايب والكرامات ، خافنا كل ذلك رزقا للعباد وأحيينا بذلك الله ببدء ميتة كذلك الخروج أي كما أحييناها بعد موتنا يحييك بعد موتكم .

(تفسير المعاني) - : ق وحق القرآن الحميد أي ذوق الجسد النورف على سائر الكتب . بل عجوا أن جامع منذرهم فقال الكافرون هذا شيء عجيب . إذا متنا واستخالت أجسادنا إلى تراب أننا راجعون إلى الحياة ؛ ذلك رجع ببئيد . قد علينا ما تنفصه الأرض من أجسادهم بالتخليل وعندنا كتاب نصيب كل شيء . بل كذبوا بالنبي لا جامع فهم في أمر مضطرب فثارة يقولون أنه ساحر وثارة يقولون أنه شاعر وثارة أنهم كانوا قلم ينظروا حين كفروا بالبعث إلى السماء والأرض وما فيها من العجايب والكرامات ، خافنا كل ذلك رزقا للعباد وأحيينا بذلك الله ببدء ميتة كذلك الخروج أي كما أحييناها بعد موتنا يحييك بعد موتكم .

(تفسير الانفاظ) :- (انبيا) خطاب السابق والبعيد (اقرأ الصفحة السابقة) . (سرب) أي شاك في الله وفي دينه . (قال قرينه) أي الصيطان اللامم له . (ما طفته) أي ما جعله يطفي أي يتجاوز الحد من الطغيان . (وأزلفت الجنة) أي وقربت . يقال زالف أي قرب وأزلفه قربه . (أولب) أي رجاع إلى الله من آب . يوجب أربابا يرجع (حفيظ) أي حافظ لحدوده (منيب) أي نائب ، يقال أناب إلى الله أي رجع إليه . (من قرن) أي من أهل قرن ، والقرن في اللغة ثمانون سنة وفي الاصطلاح مئة سنة (طفا) الطفا الإخضاع يقال بطش به ، يطش أي أخذه بعنف . (فتقروا في البلاد) أي غرقوا في البلاد وقصروا فيها . وأصل التفتيح التفتير عن الشيء والرجع عنه . (عخص) أي عجد ومرب يقال حاص عنه عخص أي حاد عنه .

(تفسير الماني) :- أربابا أي الملوك في جهنم كل كفور عديمناع الخير متجاوز للحدود شاك في الدين . التي جعل مع الله شريكا فأرسل في العذاب الشديد فيقول الحكيم عليه يارب قد اطنا في قرني هذا . فردد عليه قرينه قائلا يارب أنا ما أظفقت . بل كان هو نفسه في حلال بعيد فاعتبه عليه . فيقول الله لا تتجاوزوا لئى وقد أسلفت لكم التهديد .

ما يتبدل القول عندى وما أنا بظلام للعبيد . ثم ذكر الله تعالى ما أعد للكافرن من عذاب والمؤمنين من نعيم ونصح للمؤمنين ان يتذكروا كماله الله عليهم من أم كانت أمد منهم طفا جارا في البلاد طلبا للملاص من الخلاك فلم يفلحوا ان في ذلك لوعظة لمن كأل به قلب يفض الحق أو أضفى لساعة وهو حاضر بذمته ليعلم صابته

التي في جهنم كركنا وعبيدنا ﴿١﴾ منعنا الذين نكروا ﴿٢﴾
 الذين جعل مع الله شركا فآخا فآخا وفيها نار السعير ﴿٣﴾
 قال قرينه ربنا ما أطغيته ولكن كان في ضلال بعيد ﴿٤﴾
 قال لا خصوص لأدنى وقد علمت أنكم أوعدت ﴿٥﴾ ما يبذل ﴿٦﴾
 القول أدنى وما أنا بظلام للعبيد ﴿٧﴾ يوم نقر الحفنة هل ﴿٨﴾
 امتلأت وسؤل حساك يوم يد ﴿٩﴾ وأزلفت الجنة للفتير ﴿١٠﴾
 خير بئير ﴿١١﴾ هذا ما وعدونك إنك أولب حفيظ ﴿١٢﴾ من ﴿١٣﴾
 حننا الرحمن بالنعيم وبكنا بقلب منيب ﴿١٤﴾ أدخلوها يسارا ﴿١٥﴾
 ذلك يوم الخلود ﴿١٦﴾ لهم ما يشاءون فيها ولدينا مزيد ﴿١٧﴾
 وكراهاكنا بآلهتهم من آلهم أشد منهم بطنا فنكسوا ﴿١٨﴾
 في البلاد هل من محسبون ﴿١٩﴾ إن في ذلك لآية لمن كان له آية

(تفسير الانفاظ) :- (موشيد) أي حاضر والمراد حاضر بذمته ليعلم (نوب) أي تعب وإعياء . يقال نوب يئيب نوبا أي تعب وأعبا . (وسج حمد ربك) أي وزعه عن النقص حامدا إياه على نعمه . (والسبيح تزيه الله) . (وأداب السجود) أي وأغاب الصلاة جمع برب وذبح وهو الخائف . (النادى) هو إسرائيل أو جبرائيل ينادى الموق بالقيام للبعث . وهذا يدل على أن الفتح في الصور

أي البوق كتابة . (من مكان قريب) أي بحيث يصل نداؤه إلى الكل على السواء . (يوم الخروج) أي الخروج من القبور (تفتق) أي تفتق . (سرا) أي سرعين جمع سريع أي مسرع (كالحشر) أي ذلك جمع وأصل الحشر جمع الناس وسوقهم للحرب يقال حشروهم يحشرون حشرا أي حشدوا وحشروهم . (سيدا) أي هين (وما أنت عليهم بجبار) أي ولست عليهم بمسلط يحجم على الإيعان (من) أي من عطف وعبدى أي تهدي .

(تفسير الماني) :- ولقد خلقنا السموات والأرض في ستة أيام أي أمدوار وما خلقنا من تمب . فاصبر يا عبد على ما تقولون من إنكار البعث ونزه ربك حامدا إياك في العجز وقبول عروب الشمس وسبحه بعض الليل وأغاب الصلاة . واستمع لا أجرك به من أحوال القيامة

يَوْمَ يَأْتِي السَّمَاءُ دُخَانًا ﴿١﴾ وَيَسْفِكُ الصُّورُ كَالْعِهْنِ ﴿٢﴾
 نَحْنُ نَعْمُ الْغَابِرُونَ ﴿٣﴾ نَحْنُ نَعْمُ الْغَابِرُونَ ﴿٤﴾ وَمَا أَنتَ عَلَيْهِمْ بِشَهِيدٍ ﴿٥﴾
 يَوْمَ تَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿٦﴾
 تُجْرَى السُّجُودُ وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿٧﴾ وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿٨﴾
 وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿٩﴾ وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿١٠﴾
 وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿١١﴾ وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿١٢﴾
 وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿١٣﴾ وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿١٤﴾
 وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿١٥﴾ وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿١٦﴾
 وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿١٧﴾ وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿١٨﴾
 وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿١٩﴾ وَتَكُونُ الْأَرْضُ غُيُومًا وَالتَّارُ مَكِينًا ﴿٢٠﴾

سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿١﴾
 اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ
 وَبَارِكْ وَسَلِّمْ

يوم ينادى إسرائيل أو جبرائيل الناس فيسمعون نداءه على السواء ، ذلك يوم الخروج من القبور . أنا نحن محي ونميت والينا الرجوع . يوم تفتق الأرض عنهم فيخرجون من القبور مسرعين ذلك يوم جمعهم لحسابهم على ما عملوا وهذا أمرهم علينا لا يكفنا إلا أمر به نحن أعلم بما يتقنون من الكفر ولست عليهم بتسائط فتخرجهم على الأيمان إنما داخ أن كتب بأن تعظ بالقرآن من يخاف هداهي

(تفسير الانطاخ) :- (عود) أي الصبح . قال عاذ به يوم عياد أي التها الي (اللقن)
 اللقن ما يلقن منه أي يقرقعه وهو قفل بمن مضور وهو يم جمع المكنت فانه تعالي فلقن ظلة
 العلم عنها بنور الإيجاد (ومن شر عاقس) إذا رقب (الليل العاقس هو القديد الظلة وأصل العاقس الالتمام
 يقال عقتت العين قدسقتا دمات (إذا رقب) أي إذا دخل مغارعه . قيسب (الغفقات) النصف
 هو الفتح مع ريقه والربا والغفقات

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 ١١٣
 قُلْ عُوذُ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ
 عَالَمِينَ ۝ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
 وَالْمَلِكِ ۝ رَبِّ السُّجُوتِ وَالْجَبَلِ
 وَالْبُرْجِ ۝ رَبِّ الْمَضَاجِعِ ۝ رَبِّ
 السَّمَوَاتِ السَّبْعِ ۝ رَبِّ الْعَرْشِ
 الْمَجِيدِ ۝ رَبِّ السَّمَوَاتِ
 السَّبْعِ ۝ رَبِّ الْعَرْشِ الْمَجِيدِ ۝

ربى ما به .
 (تفسير سورة الناس) :- قل الصبح إلى سرب الناس وملئهم ولهم من بشر الموسوس الذي
 عادته التأخر إذا ذكر الإنسان ربه ، الذي يتسلط على صدور الناس ، من صق العين والناس .

(تفسير الانطاخ) :- (تبت يدا أبي هب) أي هلكت نفس أبي هب وقد تب أي وقد
 هلك ، وهذا دعاء عليه ويده إخبار بهلاكه ، يقال تيب تيباً أي هلك . وبدأ أبي هب يعني
 نفسه كقولهم ولا تقربوا أيديكم إلى التمسك يعني أتمسك . (يصل ناراً) أي سيدخل ناراً . يقال صل
 النار يصلها صلها دخلها . (واسرته حاة الحطب) يعني حطب جهم . (في جيدها) الجيد العنق .
 (جبل من مسد) أي جبل مسد
 مسد أي مما قفل . يقال مسد
 الجبل يمسده مسداً قفله
 (قل هو الله أحد) أي واحد
 (الصمد) أي الصمود إلى أي
 المقصود إليه يقال صمد بصمده
 قصده . (ولم يكن له كفوا أحد)
 ولم يكن أحد يكافئه أي يناهله
 يقال فلان يكافئ فلاناً أي يناهله
 (تفسير المعاني) :- سورة
 لب ، وقد هلك . ما فقه ماله
 وما كسبه ، ماله من الربح والجاه
 سيدخل ناراً ذات لب وامرأته
 تحمل فيها الحطب . في عنقها
 جبل مما قفل . روى أنه لما
 نزل قوله تعالي وأندر عشيرتك
 الأقرين جمع أقر فأندرهم فقال
 عم أبو لب تكألك لهذا دعوتنا
 وأخذ حجر ألبرم به وكانت
 امرأته تحمله على عداوته وقد
 بينهما نيران الحصرمة .
 (تفسير سورة الاخلاص)
 قل الله واحد لا شريك له . مقصود كل شيء لا معاداه بما به وجوده ويقاؤه لم يله ولم يولد وليس
 له مثل في العالم . نزلت هذه السورة لما قالت قريش يا محمد صف لنا ربك .

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 ١١٤
 قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ۝ اللَّهُ الصَّمَدُ ۝ لَمْ يَلِدْ
 وَلَمْ يُولَدْ ۝ اللَّهُ الَّذِي لَمْ يَلِدْ
 وَلَمْ يُولَدْ ۝ رَبُّ الْعَرْشِ
 الْمَجِيدِ ۝ رَبُّ السَّمَوَاتِ
 السَّبْعِ ۝ رَبُّ الْعَرْشِ الْمَجِيدِ ۝

ربى ما به .
 (تفسير سورة الناس) :- قل الصبح إلى سرب الناس وملئهم ولهم من بشر الموسوس الذي
 عادته التأخر إذا ذكر الإنسان ربه ، الذي يتسلط على صدور الناس ، من صق العين والناس .

محتوى

٣	مقدمة
١١	ترتيب فصول الكتاب
١٤	موجز من فلسفة الأديان : ماهو الدين ؟
٢٨	الإنسان والإيمان
٣٣	الإنسان تنمية الإبداع الإلهي
٤٥	الإيمان في خلال القرون
٢٦	الدور الاول : دور الفطرة
٣٠	الدور الثاني : دور الفلسفة
٣٣	الدور الثالث : دور العلم
٣٦	رجوع الانسان الى دين الفطرة
٣٨	الاسلام هو دين الفطرة
٤٤	نظرة في الاوار التي تنتاب العقائد
٥٠	ماهو الاسلام : زيادة بيان
٥٣	الايواسط والدين
٥٨	العلماء والدين
٦٨	الادب الذي تقيضه عقيدة التوحيد والتنزيه على المسلم
٨٩	حلول الشبهة المتقدمة : تمهيد
٩٠	دستور الكائنات ودستور الانسان
٩٤	الناس أمام هذه العقيدة
٩٥	حال المتقدم بالعالم الروحاني
٩٨	أثره في الوجود
١٠٠	حال الذي لا يعتمد بالعالم الروحاني

١٠١	أثره في الحياة
١٠٣	المتقدم بالوراثة
١٠٤	الفضائل والذائل
١٠٦	بيان طبيعة هذين المبدأين
١٠٨	المدنية الإسلامية والمدنية الحديثة
١١١	رجوع المقصد الاصلى
١١٣	كيف كان العالم قبل بعثة النبي ﷺ ؟
١٢٤	مقاصد القرآن
١٢٨	كيف يبحث عن الحقائق على الاسلوب القرآني ؟
١٣٢	مسألة الاهوت في نظر القرآن
١٣٣	الرسول في نظر القرآن : بحث تمهيدي في علم ماوراء المادة
١٣٧	العقيدة بالرسول
١٤٠	الاسلام
١٥٢	الاديان في نظر القرآن
١٦٤	الناس في نظر القرآن
١٥٦	المسلمون في نظر القرآن
١٥٧	الكافرون في نظر القرآن
١٥٩	الانسان في نظر القرآن
١٦٠	الوجود في نظر القرآن
١٦٢	الدنيا في نظر القرآن
١٦٤	ناموس الارتقاء في نظر القرآن ، السرية في نظر القرآن
١٦٦	الحكومة في نظر القرآن ، الجهاد في نظر القرآن
١٦٧	العبادات في نظر القرآن

	صفحة
المعجزات في نظر القرآن	١٦٩
الناسخ والمنسوخ من القرآن	١٧٠
الولاية والكرامة	١٧٢
الشفاعة والتوسل	١٧٤
القضاء والقدر في نظر القرآن	١٧٤
النعم والعذاب الآخرويان	١٧٦
جمع القرآن	١٧٩

الجَدِيدَةُ

مجموعة أدب بارع، وحكمة بليغة، وتهذيب قومي

لمؤلفها

عبد الرحمن الخطيب

عشرة أجزاء في نحو ٣٠٠٠ صفحة صغيرة

احقوت طاقة عظيمة من أجود ما كتبه القدماء والمحدثون

ونالت الخطوة في جميع المصنوعات . لمزايا كثيرة

منها أنها لا توجد فيها لفظة تُجمل البنت من قراءتها أمام أيها

نمنا ٥٥ ، وكل جزء على حدته بخمسة قروش

المسلمون في نظر القرآن

المسلمون هم أقراد الجماعة الإسلامية أوجب الله عليهم أن يكونوا أخواناً مترابطين متساعدين متحابين ، يألم كل منهم لآلم أخيه وإن كان في أقصى مكان من الأرض ويفرح لفرحه وإن لم تكن بينهما علاقة ، يدأ واحدة على الاعداء ، لا يبدأ لشعب من شعوبهم بال ولا يطيب لهم عيش حتى يأخذوا بيد أخوانهم أن أصابهم حيف أو نزات بهم نازلة معتبرين أنفسهم أبناء أسرة واحدة وإن كانوا متباينين في البلدان واللغات ، ليس لهم عزوة غير الذين فهو أصلهم الذي إليه يعتزون ، وعزم الذي به يعتزون ، لا ينظفون ولا يظلمون ، ولا يفسدون في الأرض ولا يسيئون

الخلاصة أن القرآن يحتم على المسلمين أن يكونوا أخواناً تجمعهم وحدة الدين التي ربطها تقوى الله وتجنب عماره ، دليل قوله تعالى « لا إخلاء يؤمئذ لبعضهم لبعض عدو إلا المتقين » ، لأنه لا إحداد على باطل أو في مناصرة على هوى . أمرهم بالتواصي بالحق وبالصبر في مواطن الشدة فوصفهم بأنهم « الذين آمنوا وعملوا الصالحات وتواصوا بالحق وتواصوا بالصبر »

كتب عليهم أن يكونوا يداً واحدة على من عاداهم وأن يتعاونوا على كبت من ناوأم ولكن إذا كان مرمام غرضاً شريعياً أو غاية حقة . قال تعالى « وتعاونوا على البر والتقوى ولا تعاونوا على الإثم والعدوان » وأمرهم الله يعدم العدوان حتى في مواطن الحرب أمام أعدى أعدائهم فقال تعالى « ولا تمدوا إن الله لا يحب المتدين » ، فإن انتهوا فلا عدوان إلا على الظالمين » ، ولا يجر منكم شنان قوم ^(١) على أن لا تمسكوا ، اعدوا هو أقرب التقوى ،

فيجب أن يكون قوام وحدة المسلمين الكمال المطلق والفضيلة الصحيحة حتى مع أعدى أعدائهم الذين لا يراعون معهم عهداً ولا ذمة . فليهم أن يهتدوا وعلى الله أن يكلمهم . قال تعالى « لا يضركم إذا اهتديتم »

(١) لا تحملك عداوتكم قوم على أن لا تمسكوا معهم ، اعدوا هو أقرب التقوى

وعدم الله على هذه الخلائق الملياً خلافته على الأرض والتحكيم لهم في الامم واعزاز الكلمة وحفظها لطوة فقال تعالى : « وعد الله الذين آمنوا و عملوا الصالحات ليستخلفنهم في الأرض كما استخلف الذين من قبهم وليمكن لهم دينهم الذي ارتضى لهم وليبدلهم من بعد خوفهم أمنا ليبدلوني لئلا يشركوا بي شيئاً ومن كفر بعد ذلك فأولئك هم الفاسقون » كل الله هذه الأمة بهذه الخلائق الكريمة وهياً لها السير على منهاج رسوله صلى الله عليه وسلم فاستخفت منه هذه الشهادة الملياً وهي « كتبتم خير أمة أخرجت للناس تأمرون بالمعروف وتنهون عن المنكر وتؤمنون بالله » ، وجسد بن استحق هذه الكرامة أن يكون علماً يهتدى به غيره وشهيداً على انحراف سواه وقد أيد الله هذه الكرامة لهم بقوله « وكذلك جعلناكم أمة وسطاً لتكونوا شهداء على الناس »

ثم خوفهم بعد ذلك حتى تأديب العالم وأرجاعه عن غيه وكتب الجبارين الذين ادعوا أن لهم مقاماً فوق مقام العامة وتخصيص الامم من أصهار التقييد والوجود والعبودية وعارية الظلم أبناً كان حتى لا يكون هناك دين أعلى كرامة من دين الله قال تعالى : « هو الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله »

هذا هو المطلوب من كل مسلم وقد توعد الله صدر هذه الأمة بأنهم إن لم يظلموا بهذه الوظيفة السامية ويحسنوا القيام بها استبدلهم بغيرهم ممن يقولون على لسان هذه الاعياء الجلية فقال تعالى « فان تتولوا يستبدل قوماً غيركم ثم لا يكونوا أمثالكم »

هكذا فهم المسلمون الاولون دينهم فمضوا نهضة رجل واحد يحققون أمر الله حتى كنت تسمع كلمة الاخلاص بقولها الرجل في أقصى بلاد المغرب فيرددها أخوه بأقصى بلاد الشرق ، وعدت العالم ظهور الاسلام حادثاً من الحوادث الابدية الكبرى بل عد كل مسلم نفسه حادثاً جلالاً وعاملاً قريباً من عوامل القدمة الابدية وردت اليه هذا العالم لتؤدي عملاً كبيراً ثم رحل الى جانب التقديس في الرفيق الاعلى

الكافرون في نظر القرآن

الكافرون هم الذين لم يقبلوا هدى الله المنزل على خاتم أنبيائه محمد صلى الله عليه وسلم .

بشعر فيها في كثير من الآيات وهل يريد دليلا على أمره من أن توراة اليهود تخالف توراة النصارى ويجعل يوحنا يخالف انجيل متى وكلاهما يخالفان الآخرين في أكثر من موضع ؟ وهذا لا ينافي ما جاء من الأمر بالاعتقاد بأن ما جاء في أثناء عبارات ذبك الكتابين من بقايا الوحي يكفي لو أقيم في هداية الآخذين بها إلى الإسلام والتصديق بالنبي عليه الصلاة والسلام.

أما كون القرآن مصدقا لما بين يديه من الكتب فهو مجرد إثباته أن الانجيل والتوراة وسائر ما نزل قبلهما كتب إلهية أوحيت إلى رساله الكرام وإن كانوا حذرفوا وخروجوا عن أصولهم

ولكن هل أمرنا الله بأزاء العلم هذا أن نختر لهم أديانهم أو نسب كتابهم أو نختم عليهم بالمذاب في الآخرة ؟ كلا بل أمرنا الله أن نحسن إليهم وأن نمدل معهم وأن نجادلهم (إذا جادلناهم) بالنبي هي أحسن قال تعالى : « لا ينهاكم الله عن الذين بقاؤكم في الدين ولم يخرجوكم من دياركم ولم يظهرها على إخراجكم أن تبرؤم وتقسطوا إليهم إن الله يحب القسطين »

﴿ الناس في نظر القرآن ﴾

الناس في نظر القرآن ثلاثة أقسام : (١) مسلمون ومؤمنون بجميع رسل الله وكتبه وقائرون من الدين على طريق الفطرة والاعتدال (أنظر فصل الإسلام) (٢) وأهل الكتاب كاليهود والنصارى وم الذين لهم كتاب لهم (٣) والمشركون وهم الوثنيون واللحدة من سائر الأمم . وقد جاء القرآن بأحكام عامة تشمل كل هذه الأقسام ، وأحكام خاصة تخص كلا منها على حدة

أما تلك الأحكام العامة فهي أنه تعالى رب العالمين كلهم أي من بينهم ومتوابعهم بالتهذيب والتكميل فهو أن أرسل رسولا لامة فاتا يرسله لأفرادها كافة لامة دون أسرة . ولا يظن دون وطن . وقد غطى الله الناس كافة طائفتهم وعاصيتهم فقال : « يا أيها الناس قد جاءكم برهان من ربكم وأنزلنا إليكم نورا مبينا » وقال تعالى : « قل يا أيها الناس اتقوا الله »

على انفسكم » وقال تعالى : « يا أيها الناس إن زلزلة الساعة شئ عظيم » الخ الخ فمن أجاب داعي الله خصه بالكرامة وسهد له أسباب السلامة كائنا من كان ، عبدا أو حرا قتيلا أو غنيا شريفا أو ضيحا . ومن عصاه وشاقه البلى له في الامة وانذره بالندامة يوم القيامة كائنا من كان كذلك . وما يدلك على شدة عناية المولى بجميع عباده على السواء أن أكثر الكلام الإلهي موجه إلى الكافرين والعصاة ترغيبا وترهيبا ووعدا ووعيدا إلى غير ذلك من اساليب الإنسنة والتقريب

فالمسلم المطلوب منه التخلق باخلاق الله يجب عليه أن يهتج هذا المنهج في معاملته بالتخلق فلا يأوهم نصيبه ولا يدخر عنهم موعظة ولا يقصر لهم في التربية والتكامل بالرسائل الممكنة على حسب الاحوال المناسبة قال تعالى « وادع إلى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتي هي أحسن إن ربك هو اعلم بمن ضل عن سبيله وهو اعلم بالمهتدين » وهذا الأحكام العامة (المعدل) فإن الله شامل لجميع عباده في ظلال عدله فلا يظلم احدا لا فرق في ذلك بين مسلم وكافر . فمن عمل صالحا للدنيا وجدها فيها ومن عمل صالحا لاخرى وكان مصيبا في الوجهة انتهى إليها وتعم بتوابعها : « من يعمل مثالا ذرة خيرا يره ومن يعمل مثقال ذرة شرا يره » ذلك نرى من الناس من يكفر بالله وهو متعمع بخير الدنيا ممنور في نصيبها ومنهم من هو مؤمن به ولا يكاد يجد قوت يومه ، كل ذلك أثر من آثار العدل الإلهي . فإن الأول وإن كفر في عقيدته فقد أحسن في ادارة أعماله واتقان أساليبها فأنابه الله على قدر اجتهاده . واما الثاني فإنه وإن آمن بالله حتى وصل إلى مرتبة الصديقين إلا أنه أهمل اتقان عمله فلا يجزي من وراء ذلك الالمام والفاقة قال تعالى « وكلا نمد هؤلاء وهؤلاء من عطاء ربك وما كان عطاء ربك محظورا »

هذا العدل الإلهي يسار بين الأمم في مجموعها كما هو سار بين الأشخاص على انفرادها فإن الامة الكافرة إن جدت واجتهدت ونهجت نهج النظام والاعتدال في امورها وصلت من الرتبة والسؤدد إلى أعلى مقام ولا ينعصا الله كغرها أن تسود على امة مؤمنة إذا كانت لاسودها في النظام لأن الله منزه عن الخبايا قال تعالى للمؤمنين « ليس بلمانيكم ولا أماني أهل الكتاب من يفعل سوءا يجز به »